THE AMARAKOSHA

WITH

A SHORT COMMENTARY.

EDITED BY

VASUDEV LAXUMAN SHASTRI PANSIKER.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKÂRAM JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF JAVAJI DADAJI'S "NIRNAYA SAGARA" PRESS

BOMBAY

1896

Price 12 Annas

श्रीः ।

अमरकोषः ।

संक्षिप्तमाहेश्वर्या टीकया समेतः

पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणात्मजवासुदेवशर्मणा

संशोधितः ।

स च

मुम्बय्यां

जावजी दादाजी इत्येतेषां

'निर्णयसागरा'ख्यमुद्रणयन्त्रालयाधिपति-

तुकाराम जावजी इत्येतैः मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

शाके १८१८ वत्सरे

मूल्यं पादोनरूप्यकः ।

|| श्रीः ||

नामलिङ्गानुशासनं नाम

अमरकोषः ।

सटीकः ।

प्रथमं काण्डम् ।

१. मङ्गलाचरणम् ।

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः १
सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च २

२ प्रस्तावना ।

समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ३
संपूर्णमुच्यते वर्गैर्नामलिङ्गानुशासनम् ४

१-२ भो धीरा , अगाधस्यातिगम्भीरस्य ज्ञानदयासिन्धोर्ज्ञानकरुणयो समुद्रस्य यस्यानघा निर्मला गुणा क्षान्त्यादय सन्ति, सोऽक्षय श्रिये सपत्तयेऽमृताय मोक्षार्थं च भवद्भि सेव्यतामाराध्यताम् ॥

३-४ अन्येषां तन्त्राणि शास्त्रान्तराणि समाहृत्यैकत्र कृत्वा सक्षिप्तैरल्पविस्तरबह्वर्थं प्रतिसंस्कृतै प्रतिपद प्रकृतिप्रत्ययविचारेण कृतसस्कारैर्वर्गै सजातीयसमूहै सपूर्णं साङ्गोपाङ्ग नाम्ना स्वरिशादीनां लिङ्गाना च स्त्रीपुनपुंसकाख्यानामनुशासन व्युत्पादक शास्त्र मयोच्यते ॥

३. परिभाषा ।

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ५
स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ६
भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ७
कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ८
त्रिलिङ्ग्यां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ९
निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् १०

५–१०. अत्र प्रायशो बाहुल्येन रूपभेदेनाकारविशेषेण स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम् । यथा—'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा' (५४), 'पिनाकोऽजगवं धनुः' (६९) । तथा कुत्रचित्साहचर्याच्छब्दान्तरसांनिध्याल्लिङ्गं ज्ञेयम् । यथा—'अश्वयुगश्विनी' (१८७), 'ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः' (३१), 'वियद्विष्णुपदम्' (१४५) । अत्र संदिग्धानि 'अश्वयुग्ब्रह्मवियन्ति' 'अश्विन्यात्मभूविष्णुपद'साहचर्यात्स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गानि । तथा क्वचित्तद्विशेषविधेर्लिङ्गविशेषोक्तेः । यथा—'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' (३७३), 'क्लीबे त्रिविष्टपम्' (१२) । अत्रास्मिन्ग्रन्थेऽनुक्तानामव्युत्पादितानां भिन्नलिङ्गानामसमानलिङ्गानां नाम्नां भेदाख्यानाय लिङ्गभेदं समाख्यातुं द्वन्द्वो न कृतः । यथा—'कुलिशं भिदुरं पविः' (९३) । न तु 'कुलिशभिदुरपवयः' इति । तथैकशेषोऽपि न कृतः । यथा—'नभः खं श्रावणो नभाः' (२८८१) । न तु 'खश्रावणौ तु नभसी' इति । तथा क्रमादृते क्रमं विना संकरोऽपि भिन्नलिङ्गानां मिश्रीभावोऽपि न कृतः । किं तु स्त्रीपुंनपुंसकानि क्रमेण पठितानि । यथा—'स्तवः स्तोत्रं नुतिः स्तुतिः'(३३३) । न तु 'स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः' इति । त्रिलिङ्ग्यां लिङ्गत्रयसमाहारे 'त्रिषु' इति पदमुक्तम् । यथा—'त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः' (११४) । 'स्फुलिङ्ग'शब्दो लिङ्गत्रयेऽपि वर्तत इत्यर्थः । तथा मिथुने स्त्रीपुंसयोस्तु 'द्वयोः' इति पदम् । यथा—'वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ' (११३) । तथा निषिद्धलिङ्गं शेषार्थम् । यत्र लिङ्गं निषिद्धं तत्र तदवशिष्टं लिङ्गं ज्ञेयम् । यथा—'व्योमयानं विमानोऽस्त्री' (९५) इत्यत्र स्त्रीलिङ्गे निषिद्धे विमानस्य पुंनपुंसकविधिः । तथा 'तु'शब्दोऽन्तो यस्य तत् 'त्वन्तम्' ।

४ स्वर्गवर्ग ।

स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः ११
सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् । १२
अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः १३
सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः । १४
आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः १५
आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः । १६
बर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः १७
वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् । १८
आदित्यविश्ववसवस्तुषिताभास्वरानिलाः १९
महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः । २०

'अथ'शब्द आदिर्यस्य तत् 'अथादि'। इदं द्वयं पूर्वभाङ् न भवति पूर्वेण न सम्बध्यते। यथा—'पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती' (८५) इत्यत्र 'नगरी' इति स्त्र्यन्तं पदमिन्द्राण्या न सम्बध्यते। किं त्वमरावत्या संबद्धम्। तथा 'निस्सानवरताजस्रम-त्यर्थातिशयो भरः' (१३१) इत्यथादि पदं न पूर्वभाक्। किं तु भरस्य पर्याय ॥

११–१२ स्वः, स्वर्ग, नाक, त्रिदिव, त्रिदशालय, सुरलोक, द्यौ, द्यो, त्रिविष्टपम्, इति ९ नामानि स्वर्गस्य। तत्र 'स्वर्' इत्यव्ययम्। लिङ्गसंख्याकारका-भाववदित्यर्थः। 'द्योदिवौ' द्वे स्त्रीलिङ्गे। 'त्रिविष्टपम्' क्लीबे नपुंसक एव ॥—अमरा, निर्जरा, देवा, त्रिदशा, विबुधा, सुरा, सुपर्वाण, सुमनस, त्रिदिवेशा, दिवौकस, आदितेया, दिविषद, लेखा, अदितिनन्दना, आदित्या, ऋभव, अस्वप्ना, अमर्त्या, अमृतान्धस, बर्हिर्मुखा, क्रतुभुज, गीर्वाणा, दानवारय, वृन्दारका, दैवतानि, देवता, इति २६ देवानाम्। व्यक्तिबाहुल्याद्बहुवचनप्रयोगः। विकल्पेन 'दैवत'शब्दः पुंसि। यथा—'दैवतमिदम्' 'दैवतोऽयम्' इति। 'देवता' स्त्रियाम् ॥—आदित्या, विश्वे, वसव, तुषिता, आभास्वरा, अनिला, महाराजिका, साध्या,

विद्याधरोऽप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिंनराः २१
पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः २२
असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवाः २३
शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः २४
सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः २५
समन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जिनः २६
षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः २७
मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः शाक्यमुनिस्तु यः २८
स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः २९
गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ३०
ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ३१
हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ३२
धाताब्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ३३
स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृड्विधिः ३४

रुद्राः, एता ९ गणदेवताः ॥—विद्याधराः, अप्सरसः, यक्षाः, रक्षांसि, गन्धर्वाः, किंनराः, पिशाचाः, गुह्यकाः, सिद्धाः, भूताः, एता १० **देवयोनयः** । जातावेकवचनानि ॥—असुराः, दैत्याः, दैतेयाः, दनुजाः, इन्द्रारयः, दानवाः, शुक्रशिष्याः, दितिसुताः, पूर्वदेवाः, सुरद्विषः, इति १० **असुराणाम्** ॥—सर्वज्ञः, सुगतः, बुद्धः, धर्मराजः, तथागतः, समन्तभद्रः, भगवान्, मारजित्, लोकजित्, जिनः, षडभिज्ञः, दशबलः, अद्वयवादी, विनायकः, मुनीन्द्रः, श्रीघनः, शास्ता, मुनिः, इति १८ **बुद्धस्य** ॥—शाक्यमुनिः, शाक्यसिंहः, सर्वार्थसिद्धः, शौद्धोदनिः, गौतमः, अर्कबन्धुः, मायादेवीसुतः, इति ७ बुद्धावान्तरभेदस्य **शाक्यमुनेः** ॥—ब्रह्मा, आत्मभूः, सुरज्येष्ठः, परमेष्ठी, पितामहः, हिरण्यगर्भः, लोकेशः, स्वयंभूः, चतुराननः, धाता,

'नाभिजन्माण्डजः पूर्वो निधनः कमलोद्भवः । **
सदानन्दो रजोमूर्तिः सत्यको हंसवाहनः ॥' **
विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ३५
दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ३६
दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ३७
पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः ३८
उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ३९
पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ४०
देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ४१
वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ४२
विश्वंभरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ४३
'पुराणपुरुषो यज्ञपुरुषो नरकान्तकः । **
जलशायी विश्वरूपो मुकुन्दो मुरमर्दनः ॥' **
वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ४४

अब्जयोनि, द्रुहिण, विरिञ्चि, कमलासन, स्रष्टा, प्रजापति, वेधा, विधाता, विश्वसृट्, विधि, इति २० ब्रह्मण॰॥—विष्णु, नारायण, कृष्ण, वैकुण्ठ, विष्टरश्रवा, दामोदर, हृषीकेश, केशव॰, माधव, स्वभू, दैत्यारि, पुण्डरीकाक्ष, गोविन्द, गरुडध्वज, पीताम्बर, अच्युत, शार्ङ्गी, विष्वक्सेन, जनार्दन, उपेन्द्र, इन्द्रावरज, चक्रपाणि, चतुर्भुज॰, पद्मनाभ, मधुरिपु॰, वासुदेव, त्रिविक्रम, देवकीनन्दन, शौरि॰, श्रीपति, पुरुषोत्तम॰, वनमाली, बलिध्वंसी, कंसाराति, अधोक्षज॰, विश्वंभर॰, कैटभजित्, विधु, श्रीवत्सलाञ्छन, इति ३९ विष्णो ॥—अस्य कृष्णस्य जनक॰ पिता वसुदेव॰। वसुदेव एवानकदुन्दुभि॰। २ कृष्णपितु

बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ४५
रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ४६
नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ४७
संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ४८
मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ४९
कंदर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ५०
शम्बरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः ५१
पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ५२
'अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । **
नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥ **
उन्मादनस्तापनश्च शोषणस्तम्भनस्तथा । **
संमोहनश्च कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः ॥' **
ब्रह्मसूर्विश्वकेतुः स्यादनिरुद्ध उषापतिः ५३
लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया ५४
'इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा । **
भार्गवी लोकजननी क्षीरसागरकन्यका ॥' **

॥—बलभद्रः, प्रलम्बघ्नः, बलदेवः, अच्युताग्रजः, रेवतीरमणः, रामः, कामपालः, हलायुधः, नीलाम्बरः, रौहिणेयः, तालाङ्कः, मुसली, हली, संकर्षणः, सीरपाणिः, कालिन्दीभेदनः, बलः, इति १७ **बलरामस्य** ॥—मदनः, मन्मथः, मारः, प्रद्युम्नः, मीनकेतनः, कंदर्पः, दर्पकः, अनङ्गः, कामः, पञ्चशरः, स्मरः, शम्बरारिः, मनसिजः, कुसुमेषुः, अनन्यजः, पुष्पधन्वा, रतिपतिः, मकरध्वजः, आत्मभूः, इति १९ **मदनस्य** ॥—ब्रह्मसूः, विश्वकेतुः, अनिरुद्धः, उषापतिः, इति ४ **प्रद्युम्नसूनोः** ॥—लक्ष्मीः, पद्मालया, पद्मा, कमला, श्रीः, हरिप्रिया, इति ६ **लक्ष्म्याः** ॥

शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शनः ५५
कौमोदकी गदा खड्गो नन्दकः कौस्तुभो मणिः ५६
'चापः शार्ङ्गं मुरारेस्तु श्रीवत्सो लाञ्छनं स्मृतम् । **
अश्वाश्च शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पवलाहकाः ॥ **
सारथिर्दारुको मन्त्री ह्युद्धवश्चानुजो गदः ॥' **
गरुत्मान्गरुडस्तार्क्ष्यो वैनतेयः खगेश्वरः ५७
नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ५८
शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ५९
ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ६०
भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ६१
मृत्युंजयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ६२
उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ६३
वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ६४
कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ६५
हरः स्मरहरो भर्गस्त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ६६

—लक्ष्मीपतेर्विष्णोः शङ्खः पाञ्चजन्यः । तस्य चक्रं सुदर्शनं । तस्य गदा कौमोदकी । तस्य खड्गो नन्दकः । तस्य मणिः कौस्तुभः ॥—गरुत्मान्, गरुड, तार्क्ष्य, वैनतेय, खगेश्वर, नागान्तक, विष्णुरथ, सुपर्ण, पन्नगाशन, इति ९ गरुडस्य ॥—शंभु, ईश, पशुपति, शिव, शूली, महेश्वर, ईश्वर, शर्व, ईशान, शंकर, चन्द्रशेखर, भूतेश, खण्डपरशु, गिरीश, गिरिश, मृड, मृत्युंजय, कृत्तिवासा, पिनाकी, प्रमथाधिप, उग्र, कपर्दी, श्रीकण्ठ, शितिकण्ठ, कपालभृत्, वामदेव, महादेव, विरूपाक्ष, त्रिलोचन, कृशानुरेता, सर्वज्ञ, धूर्जटि, नीललोहित, हर, स्मरहर, भर्ग, त्र्यम्बक, त्रिपुरान्तक,

गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ६७
व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ६८
'अहिर्बुध्न्योऽष्टमूर्तिश्च गजारिश्च महानटः ।' **
कपर्दोऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगवं धनुः ६९
प्रमथाः स्युः पारिषदा ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ७०
'ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । **
वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा सप्त मातरः ॥ **
विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ७१
'अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा । **
प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः **
उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरा ७२
शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ७३
अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिका ७४
'आर्या दाक्षायणी चैव गिरिजा मेनकात्मजा । **
विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ७५

गङ्गाधरः, अन्धकरिपुः, क्रतुध्वंसी, वृषध्वजः, व्योमकेशः, भवः, भीमः, स्थाणुः, रुद्रः, उमापतिः, इति ४८ **शिवस्य** ॥—अस्य शंभोर्जटाजूटः **कपर्दः** । अस्य धनुरजगवम् । तदेव **पिनाक** इत्यपि । अस्य पारिषदाः परिषदि साधवः **प्रमथाः** । ब्राह्मीत्याद्या **मातरः** ॥—विभूतिः, भूतिः, ऐश्वर्यम्, इति ३ **ऐश्वर्यस्य** । तत्तु 'अणिमा' इत्यादिभेदैरष्टधाष्टविधम् ॥—उमा, कात्यायनी, गौरी, काली, हैमवती, ईश्वरा, शिवा, भवानी, रुद्राणी, शर्वाणी, सर्वमङ्गला, अपर्णा, पार्वती, दुर्गा, मृडानी, चण्डिका, अम्बिका, इति १७ **पार्वत्याः** ॥—विनायकः, विघ्नराजः, द्वैमातुरः,

अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ७६
कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ७७
पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः ७८
बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः ७९
षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ८०
'शृङ्गी भृङ्गी रिटिस्तुण्डी नन्दिको नन्दिकेश्वरः । **
कर्ममोटी तु चामुण्डा चर्ममुण्डा तु चर्चिका ॥' **
इन्द्रो मरुत्वान्मघवा बिडौजाः पाकशासनः ८१
वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरंदरः ८२
जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ८३
सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ८४
वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ८५
जम्भभेदी हरिहयः स्वाराण्नमुचिसूदनः ८६
संक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः ८७
आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षास्तस्य तु प्रिया ८८

गणाधिप, एकदन्त, हेरम्ब, लम्बोदर, गजानन, इति ८ गणेशस्य ॥—कार्तिकेय, महासेन, शरजन्मा, षडानन, पार्वतीनन्दन, स्कन्द, सेनानी, अग्निभू, गुह, बाहुलेय, तारकजित्, विशाख, शिखिवाहन, षाण्मातुर, शक्तिधर, कुमार, क्रौञ्चदारण, इति १७ स्कन्दस्य ॥—इन्द्र, मरुत्वान्, मघवा, बिडौजा, पाकशासन, वृद्धश्रवा, सुनासीर, पुरुहूत, पुरंदर, जिष्णु, लेखर्षभ, शक्र, शतमन्यु, दिवस्पति, सुत्रामा, गोत्रभित्, वज्री, वासव, वृत्रहा, वृषा, वास्तोष्पति, सुरपति, बलाराति, शचीपति, जम्भभेदी, हरिहय, स्वाराट्, नमुचिसूदन, संक्रन्दन, दुश्च्यवन, तुराषाट्, मेघवाहन, आखण्डल, सहस्राक्ष, ऋभुक्षा, इति ३५ इ-

पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती ८९
हय उच्चैःश्रवाः सूतो मातलिर्नन्दनं वनम् ९०
स्यात्प्रासादो वैजयन्तो जयन्तः पाकशासनि ९१
ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः ९२
ह्रादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ९३
शतकोटिः स्वरुः शम्वो दम्भोलिरशनिर्द्वयो। ९४
व्योमयानं विमानोऽस्त्री नारदाद्याः सुरर्षयः ९५
स्यात्सुधर्मा देवसभा पीयूषममृतं सुधा ९६
मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ९७
मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ९८
पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ९९
संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् १००

न्द्रस्य ॥—तस्येन्द्रस्य प्रिया तु पुलोमजेत्युत्तरेण संबन्धः। पुलोमजा, शची, इन्द्राणी, इति ३ इन्द्रप्रियायाः। इन्द्रस्य नगरी तु अमरावती। तस्य हयोऽश्व उच्चैःश्रवाः। तस्य सूतः सारथिर्मातलिः। तस्य वनमुपवनं नन्दनम्। तस्य प्रासादो गृहविशेषो वैजयन्तः ॥—जयन्तः, पाकशासनिः, इति २ इन्द्रपुत्रस्य ॥—ऐरावतः, अभ्रमातङ्गः, ऐरावणः, अभ्रमुवल्लभः, इति ४ ऐरावतस्य ॥—ह्रादिनी, वज्रम्, कुलिशम्, भिदुरम्, पविः, शतकोटिः, स्वरुः, शम्वः, दम्भोलिः, अशनिः, इति १० वज्रस्य। तत्र 'ह्रादिनी' स्त्री। 'वज्रम्' अस्त्री पुंनपुंसकलिङ्गम्। पव्यादयः पुंसि। 'अशनिः' द्वयोः स्त्रीपुंसयोः ॥—व्योमयानम्, विमानः, इति २ विमानस्य। तत्र 'विमानः' पुंसि क्लीबे च ॥—नारदाद्याः सुरर्षयः। आद्येन तुम्बुरुभरत-पर्वत-देवलादयः ॥—सुधर्मा, देवसभा, इति २ देवसभायाः॥—पीयूषम्, अमृतम्, सुधा, इति ३ अमृतस्य ॥—मन्दाकिनी, वियद्गङ्गा, स्वर्णदी, सुरदीर्घिका, इति ४ मन्दाकिन्याः ॥—मेरुः, सुमेरुः, हेमाद्रिः, रत्नसानुः, सुरालयः, इति ५ कनकाचलस्य ॥—मन्दारः, पारिजातकः, संतानः, कल्पवृक्षः, हरिचन्द-

सनत्कुमारो वैधात्रः स्वर्वैद्यावश्विनीसुतौ १०१
नासत्यावश्विनौ दस्रावाश्विनेयौ च तावुभौ १०२
स्त्रिया बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः १०३
'घृताची मेनका रम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा । **
सुकेशी मञ्जुघोषाद्याः कथ्यन्तेऽप्सरसो बुधैः ॥' **
हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम् १०४
अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनंजयः १०५
कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् १०६
बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उषर्बुधः १०७
आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः १०८
रोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः १०९
हिरण्यरेता हुतभुग्दहनो हव्यवाहनः ११०
सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः १११

नम्, एते ५ देवतरोः । तत्र 'हरिचन्दनम्' क्लीबपुंसोः ॥—सनत्कुमारः, वैधात्रः, इति २ सनकादेः ॥—स्वर्वैद्यौ, अश्विनीसुतौ, नासत्यौ, अश्विनौ, दस्रौ, आश्विनेयौ, इति ६ अश्विनीकुमारयोः । तावुभौ यमलौ, अतएव द्विवचनम् ॥—उर्वशीमुख्या 'उर्वशी' इत्याद्या अप्सरसः, स्वर्वेश्याः, इति २ उच्यन्ते । अत्र 'अप्सरस्' शब्दः एकस्यामपि व्यक्तौ बहुवचनान्तः स्त्रीलिङ्गः ॥—हाहा, हूहू, एवमाद्या येषां ते तथा त्रिदिवौकसां देवानां गन्धर्वा गायनाः । आद्यशब्दात्तुम्बुरु-विश्वावसु चित्ररथप्रभृतयः ॥—अग्निः, वैश्वानरः, वह्निः, वीतिहोत्रः, धनंजयः, कृपीटयोनिः, ज्वलनः, जातवेदाः, तनूनपात्, बर्हिः, शुष्मा, कृष्णवर्त्मा, शोचिष्केशः, उषर्बुधः, आश्रयाशः, बृहद्भानुः, कृशानुः, पावकः, अनलः, रोहिताश्वः, वायुसखः, शिखावान्, आशुशुक्षणिः, हिरण्यरेताः, हुतभुक्, दहनः, हव्यवाहनः, सप्तार्चिः, दमुनाः,

शुचिरप्पित्तमौर्वस्तु वाडवो वडवानलः १११२

वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ११३

त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः संतापः संज्वरः समौ ११४

'उल्का स्यान्निर्गतज्वाला भूतिर्भसितभस्मनी। **

क्षारो रक्षा च दावस्तु दवो वनहुताशनः॥' **

धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् ११५

कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराड्यमः ११६

कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ११७

राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्रप आशरः ११८

रात्रिंचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः ११९

यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी १२०

प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः १२१

श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः १२२

शुक्रः, चित्रभानुः, विभावसुः, शुचिः, अप्पित्तम्, इति ३४ **अग्नेः** ॥—और्वः, वाडवः, वडवानलः, इति ३ **वाडवाग्नेः** ॥—ज्वालः, कीलः, अर्चिः, हेतिः, शिखा, इति ५ **वह्नेरर्चिषि**। तत्र 'ज्वालकीलौ' स्त्रीपुंसयोः। 'अर्चिः' स्त्रीनपुंसकयोः। 'हेतिशिखे' स्त्रियाम् ॥—स्फुलिङ्गः, अग्निकणः, इति २ **अग्नेः कणिकायाम्**। त्रिषु लिङ्गत्रये ॥—संतापः, संज्वरः, इति २ **अग्नेः संतापे** ॥—धर्मराजः, पितृपतिः, समवर्ती, परेतराट्, कृतान्तः, यमुनाभ्राता, शमनः, यमराट्, यमः, कालः, दण्डधरः, श्राद्धदेवः, वैवस्वतः, अन्तकः, इति १४ **यमस्य**॥—राक्षसः, कौणपः, क्रव्यात्, क्रव्यादः, अस्रपः, आशरः, रात्रिंचरः, रात्रिचरः, कर्बुरः, निकषात्मज', यातुधानः, पुण्यजनः, नैर्ऋतः, यातु, रक्षः, इति १५ **राक्षसस्य**। तत्र 'यातुरक्षसी' नपुंसके ॥—प्रचेताः, वरुणः, पाशी, यादसांपतिः, अप्पतिः, इति ५ **वरुणस्य** ॥—श्वसनः, स्पर्शनः, वायुः, मातरिश्वा, सदागतिः,

पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः　१२३
समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः　१२४
नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः　१२५
'प्रकम्पनो महावातो झंझावातः सवृष्टिकः ।'　* *
प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः　१२६
'हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमण्डले ।　* *
उदानः कण्ठदेशे स्याद्व्यानः सर्वशरीरगः ॥'　* *
शरीरस्था इमे रंहस्तरसी तु रयः स्यदः　१२७
जवोऽथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्　१२८
सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च　१२९
सततानारताश्रान्तसंततताविरतानिशम्　१३०
नित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयो भरः　१३१
अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम्　१३२
तीव्रैकान्तनितान्तानि गाढबाढदृढानि च　१३३

पृषदश्व, गन्धवह, गन्धवाह, अनिल, आशुग, समीर, मारुत, मरुत्, जगत्प्राण, समीरण, नभस्वान्, वात, पवन, पवमान, प्रभञ्जन, इति १० वायोः ॥— प्राण, अपान, समान, उदान, व्यान, इमे ५ शरीरस्था वायुभेदाः ॥— रंहः, तरः, रय, स्यद, जव, इति ५ वेगस्य ॥— शीघ्रम्, त्वरितम्, लघु, क्षिप्रम्, अरम्, द्रुतम्, सत्वरम्, चपलम्, तूर्णम्, अविलम्बितम्, आशु, इति ११ त्वरितस्य ॥— सततम्, अनारतम्, अश्रान्तम्, संततम्, अविरतम्, अनिशम्, नित्यम्, अनवरतम्, अजस्रम्, इति ९ नित्यस्य ॥— अतिशय, भर, अतिवेलम्, भृशम्, अत्यर्थम्, अतिमात्रम्, उद्गाढम्, निर्भरम्, तीव्रम्, एकान्तम्, नितान्तम्,

क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात्त्रिष्वेषां सत्त्वगामि यत् १३४
कुवेरस्त्र्यम्बकसखो यक्षराड्गुह्यकेश्वरः १३५
मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः १३६
किंनरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः १३७
यक्षैकपिङ्गैलविलश्रीदपुण्यजनेश्वराः १३८
अस्योद्यानं चैत्ररथं पुत्रस्तु नलकूवरः १३९
कैलासः स्थानमलका पूर्विमानं तु पुष्पकम् १४०
स्यात्किंनरः किंपुरुषस्तुरंगवदनो मयुः १४१
निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः १४२
'महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ । *
मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव ॥' *

गाढम्, वाढम्, दृढम्, इति १४ **अतिशयस्य** ॥—शीघ्रादि 'शीघ्रं त्वरितम्' (१२८) इत्यारभ्य 'दृढ' शब्द(१३३)पर्यन्तं क्लीबे नपुंसकलिङ्गे यदुक्तम्, तत्त्वसत्त्वे द्रव्यवृत्तित्वाभाव एव ज्ञेयम् । यथा—'शीघ्रं कृतवान्', 'भृशं मूर्खः', 'भृशं याति'। एषां शीघ्रादीनां मध्ये यत्सत्त्वगामि द्रव्यवृत्ति, तत्त्रिषु । तस्य द्रव्यस्य यल्लिङ्गं तदेवास्येत्यर्थः । यथा—'शीघ्रा धेनुः', 'शीघ्रो वृषः', 'शीघ्रं गमनम्' । भरातिशययोः सत्त्वगामित्वं नास्ति। नित्यं पुंस्त्वम् ॥—कुवेरः, त्र्यम्बकसखः, यक्षराट्, गुह्यकेश्वरः, मनुष्यधर्मा, धनदः, राजराजः, धनाधिपः, किंनरेशः, वैश्रवणः, पौलस्त्यः, नरवाहनः, यक्षः, एकपिङ्गः, ऐलविलः, श्रीदः, पुण्यजनेश्वरः, इति १७ **कुवेरस्य** ॥—अस्य कुवेरस्योद्यानं **चैत्ररथम्** । अस्य पुत्रो **नलकूवरः** । अस्य स्थानं **कैलासः** । अस्य पूर्नगरम् **अलका** । अस्य विमानं **पुष्पकम्** ॥—किंनरः, किंपुरुषः, तुरंगवदनः, मयुः, इति ४ **किंनरमात्रस्य** ॥—निधिः, शेवधिः, इति २ **सामान्यनिधेः** । ना पुंलिङ्गः । काकाक्षिवदुभयत्रास्य संबन्धः ॥—पद्मः, शङ्खः, इत्यादयो **निधेर्भेदाः** ॥

९ व्योमवर्गः ।

द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् १४३
नभोऽन्तरीक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् १४४
वियद्विष्णुपदं वा तु पुस्याकाशविहायसी १४५
'विहायसोऽपि नाकोऽपि द्युरपि स्यात्तदव्ययम् । * *
तारापथोऽन्तरिक्षं च मेघाध्वा च महाविलम् ॥ * *
विहायाः शकुने पुंसि गगने पुंनपुंसकम् ॥' * *

६ दिग्वर्गः । * *

दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः १४६
प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः १४७
उत्तरा दिगुदीची स्याद्दिश्यं तु त्रिषु दिग्भवे १४८
'अवाग्भवमवाचीनमुदीचीनमुदग्भवम् । * *
प्रत्यग्भवं प्रतीचीन प्राचीन प्राग्भव त्रिषु ॥' * *
इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् १४९

१४३–१४५ द्यौ, द्यौ, अभ्रम्, व्योम, पुष्करम्, अम्बरम्, नभ, अन्तरीक्षम्, गगनम्, अनन्तम्, सुरवर्त्म, खम्, वियत्, विष्णुपदम्, आकाशम्, विहाय, इति १६ आकाशस्य । तत्र 'द्योदिवौ' स्त्रीलिङ्गे । 'आकाशविहायसी' क्लीवपुंसो । शेष क्लीबे ॥

१४६–२१५ दिश, ककुभ, काष्ठा, आशा, हरित, इति ५ दिशाम् । ता पूर्वदक्षिणपश्चिमा क्रमेण प्राची-अवाची-प्रतीच्य स्यु । यथा—पूर्वा दिक्प्राची । दक्षिणा दिगवाची । पश्चिमा दिक्प्रतीची । उत्तरा दिग् उदीची॥— दिश्यमिति दिग्भवे । तत्त्रिषु वाच्यलिङ्गम् । यथा—'दिश्यो हस्ती', 'दिश्या हस्तिनी' इत्यादि ॥—इन्द्र, वह्नि, पितृपति, नैर्ऋत, वरुण, मरुत्,

कुवेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् १५०
'रविः शुक्रो महीसूनुः स्वर्भानुर्भानुजो विधुः । **
बुधो बृहस्पतिश्चेति दिशां चैव तथा ग्रहाः ॥' **
ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः १५१
पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः १५२
करिण्योऽभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाः क्रमात् १५३
ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती १५४
क्लीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक्स्त्रियाम् १५५
अभ्यन्तरं त्वन्तरालं चक्रवालं तु मण्डलम् १५६
अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्नुर्वलाहकः १५७
धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत् १५८
घनजीमूतमुदिरजलमुग्धूमयोनयः १५९
कादम्बिनी मेघमाला त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम् १६०

कुवेरः, ईशः, इति ८ क्रमात्पूर्वादीनां **दिशां पतयः**॥—ऐरावतः, पुण्डरीकः, वामनः, कुमुदः, अञ्जनः, पुष्पदन्तः, सार्वभौमः, सुप्रतीकः, इति ८ क्रमात् **दिग्गजाः**। पूर्वादिदिशां धारका गजा इत्यर्थः॥—अभ्रमुः, कपिला, पिङ्गला, अनुपमा, ताम्रकर्णी, शुभ्रदन्ती, अङ्गना, अञ्जनावती, एताः ८ क्रमात् **करिण्यः**। दिग्गजानां स्त्रिय इत्यर्थः॥—अपदिशम्, विदिक्, इति २ दिशोर्मध्ये **दिग्द्वयमध्यभागे** । तत्र 'अपदिशम्' क्लीबाव्ययम् । नपुंसकमव्ययं चेत्यर्थः । 'विदिक्' स्त्रियाम् ॥—अभ्यन्तरम्, अन्तरालम्, इति २ **अन्तरवकाशस्य** ॥—चक्रवालम्, मण्डलम्, इति २ **मण्डलस्य** ॥—अभ्रम्, मेघः, वारिवाहः, स्तनयित्नुः, वलाहकः, धाराधरः, जलधरः, तडित्वान्, वारिदः, अम्बुभृत्, घनः, जीमूतः, मुदिरः, जलमुक्, धूमयोनिः, इति १५ **मेघस्य** ॥—कादम्बिनी, मेघमाला, इति २ **मेघवृन्दस्य** ॥—अभ्रियमिति १ **मेघभवे** । तत्त्रिषु । यथा—'अभ्रिया आपः', 'अभ्रिय आसारः', 'अभ्रियं ज-

स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसितादि च १६१
शंपाशतह्रदाह्रादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा १६२
तडित्सौदामनीविद्युच्चञ्चला चपला अपि १६३
स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषो मेघज्योतिरिरंमदः १६४
इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजुरोहितम् १६५
वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ १६६
धारासंपात आसारः शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः १६७
वर्षोपलस्तु करका मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम् १६८
अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् १६९
अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च १७०
हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धवः १७१

लम्' ॥—स्तनितम्, गर्जितम्, रसितम्, इति ३ मेघनिर्घोषे । आदिशब्दाद्ध्वनितादि ॥—शंपा, शतह्रदा, ह्रादिनी, ऐरावती, क्षणप्रभा, तडित्, सौदामनी, विद्युत, चञ्चला, चपला, इति १० विद्युल्लतायाः ॥—स्फूर्जथु, वज्रनिर्घोष, इति २ अशनिनिर्घोषस्य ॥—मेघज्योति, इरंमद, इति २ मेघज्योतिषः ॥—इन्द्रायुधम्, शक्रधनु, ऋजुरोहितम्, इति ३ मेघप्रतिफलिता रविरश्मयो धनुराकारेण भान्ति तस्य धनुषः ॥—वृष्टि, वर्षम्, इति २ मेघवर्षणस्य ॥—अवग्राह, अवग्रह, इति २ तद्विघाते वर्षनिरोधे ॥—धारासंपात, आसार, इति २ मेघधाराणां निरन्तरपतनस्य ॥—शीकर इति १ सूक्ष्मानां वायुनेतस्ततः प्रेरितानामम्बुकणानाम् ॥—वर्षोपल, करका, इति २ यत्प्रथमवृष्टौ मेघोदकं कठिनं सदुपलवत्पतति तस्य ॥—दुर्दिनमिति १ मेघच्छन्नेऽह्नि ॥—अन्तर्धा, व्यवधा, अन्तर्धि, अपवारणम्, अपिधानम्, तिरोधानम्, पिधानम्, आच्छादनम्, इति ८ आच्छादनस्य । तत्र 'अन्तर्धाव्यवधे' स्त्रियाम् । 'अन्तर्धि' पुंसि ॥—हिमांशु, चन्द्रमा, चन्द्र, इन्दु, कुमुदबान्धव,

विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापति १७२
अब्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः १७३
द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः १७४
कला तु षोडशो भागो बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु १७५
भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके १७६
चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना प्रसादस्तु प्रसन्नता १७७
कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् १७८
सुषमा परमा शोभा शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः १७९
अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् १८०
प्रालेयं मिहिका चाथ हिमानी हिमसंहतिः १८१
शीतं गुणे तद्वदर्थाः सुषीमः शिशिरो जडः १८२

विधुः, सुधांशुः, शुभ्रांशुः, ओषधीशः, निशापतिः, अब्जः, जैवातृकः, सोमः, ग्लौः, मृगाङ्कः, कलानिधिः, द्विजराजः, शशधरः, नक्षत्रेशः, क्षपाकरः, इति २० **चन्द्रस्य** ॥—चन्द्रमण्डलस्य षोडशो भागः **कलासंज्ञः**॥—बिम्बः, मण्डलम्, इति २ **बिम्बस्य** ॥—भित्तम्, शकलम्, खण्डम्, अर्धम्, इति ४ **शकलस्य** । तत्र 'भित्तम्' नपुंसकम् । तत्र 'शकलखण्डे' क्लीबपुंसोः । 'अर्धः' पुंस्येव । यथा—कम्बलस्यार्धः । खण्ड इत्यर्थः । वाच्यलिङ्गोऽपि । यथा—'अर्धा शाटी', 'अर्धः पटः', 'अर्धं वस्त्रम्' ॥—अर्धमिति **समेंऽशके** विभागे । तन्नपुंसकमेव ॥—चन्द्रिका, कौमुदी, ज्योत्स्ना, इति ३ **चन्द्रप्रभायाम्** ॥—प्रसादः, प्रसन्नता, इति २ **नैर्मल्यस्य** ॥—कलङ्कः, अङ्कः, लाञ्छनम्, चिह्नम्, लक्ष्म, लक्षणम्, इति ६ **चिह्नस्य** ॥—सुषमेति १ **परमायाः शोभायाः** ॥—शोभा, कान्तिः, द्युतिः, छविः, इति ४ **शोभामात्रस्य** ॥—अवश्यायः, नीहारः, तुषारः, तुहिनम्, हिमम्, प्रालेयम्, मिहिका, इति ७ **हिमस्य** ॥—हिमानी, हिमसंहतिः, इति २ **महतो हिमस्य** ॥—नपुंसकलिङ्गः 'शीत'शब्दस्तु **गुणे** स्पर्शविशेष एव । न तु गुणिनि ॥—सुषीमः, शि

तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः १८३
ध्रुव औत्तानपादिः स्यादगस्त्यः कुम्भसंभवः १८४
मैत्रावरुणिरस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी १८५
नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् १८६
दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादितारा अश्वयुगश्विनी १८७
राधा विशाखा पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ श्रविष्ठया १८८
समा धनिष्ठाः स्युः प्रोष्ठपदा भाद्रपदाः स्त्रियः १८९
मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी १९०
इल्वलास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः १९१

शिर , जड , तुषार , शीतल , शीत , हिम , एते ७ तद्वदयास्तद्वान्शीतगुणवानर्थो येषां ते तथा । ते चान्यलिङ्गका विशेष्यनिघ्ना । 'तुषार-हिम शीत'शब्दा निरूढलक्षणया गुणिन्यपि वर्तन्त इत्युभयत्र पठिता ॥—ध्रुव , औत्तानपादि , इति २ उत्तानपादपुत्रस्य ॥—अगस्त्य , कुम्भसंभव , मैत्रावरुणि , इति ३ अगस्त्यस्य॥—अस्यागस्त्यस्य सधर्मिणी पत्नी लोपामुद्रा ॥—नक्षत्रम्, ऋक्षम्, भम्, तारा, तारका, उडु, इति ६ नक्षत्रमात्रस्य। 'उडु' स्त्रीनपुंसकयो । 'अपि'शब्दात्तारकापि तथा ॥—अश्विनीत्यादितारा अश्विन्यादि (अश्विनी, भरणी, कृत्तिका, रोहिणी, मृगशीर्षम्, आर्द्रा, पुनर्वसु, पुष्य , आश्लेषा, मघा, पूर्वा, उत्तरा, हस्त , चित्रा, स्वाती, विशाखा, अनूराधा, ज्येष्ठा, मूलम्, पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा, श्रवण , धनिष्ठा, शततारका, पूर्वाभाद्रपदा, उत्तराभाद्रपदा, रेवति ,इति) २७ नक्षत्राणि दाक्षायणीसंज्ञकानि॥—अश्वयुक्,अश्विनी,इति२अश्विन्या ॥—राधा, विशाखा, इति२ विशाखाया ॥—पुष्य , सिध्य , तिष्य , इति ३ पुष्यस्य॥—श्रविष्ठा, धनिष्ठा, इति २ धनिष्ठाया । श्रविष्ठया समा श्रविष्ठातुल्येत्यर्थ ॥—प्रोष्ठपदा , भाद्रपदा , इति२ पूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदासु । पूर्वे प्रोष्ठपदे द्वे, उत्तरे च द्वे । एव चतुःसंख्यात्वाद्बहुवचनम् । स्त्रिय स्त्रीलिङ्गा स्यु ॥—मृगशीर्षम्, मृगशिर , आग्रहायणी, इति ३ मृगशीर्षस्य ॥—तस्य मृगशीर्षस्य शिरोदेशे या पञ्च तारकास्तारा निवसन्ति ता

बृहस्पतिः सुराचार्यो गीर्पतिर्धिषणो गुरुः १९२
जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः १९३
शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः १९४
अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः १९५
रौहिणेयो बुधः सौम्यः समौ सौरिशनैश्चरौ १९६
तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुंतुदः १९७
सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः १९८
राशीनामुदयो लग्नं ते तु मेषवृषादयः १९९
सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः २००
भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकरविभाकराः २०१
भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः २०२

इल्वलाः ॥—बृहस्पतिः, सुराचार्यः, गीर्पतिः, धिषणः, गुरुः, जीवः, आङ्गिरसः, वाचस्पतिः, चित्रशिखण्डिजः, इति ९ बृहस्पते [illegible], काव्यः, उशना, [illegible] । उशनान्तं सान्तम् ॥—अङ्गारकः, कुजः, भौमः, भार्गवः, कविः, [illegible], इति ५ मङ्गलस्य ॥—रौहिणेयः, बुधः, सौम्यः, इति ३ [illegible] ॥—सौरिः, शनैश्चरः, इति २ शनेः ॥—तमः, राहुः, स्वर्भानुः, सैंहिकेयः, विधुंतुदः, इति ५ राहोः । तमः सान्तं क्लीबे पुंसि च क्वचित् ॥—मरीच्यत्रिमुखाः सप्तर्षयः चित्रशिखण्डिसंज्ञाः । मुखशब्दात्पुलस्त्यादयः । ('मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः') ॥—राशीनामुदयो लग्नम् इत्युच्यते ॥—मेषवृषादयो राशयः स्युः । आदिना मिथुनकर्कटकादयः । ('मेषो वृषोऽथ मिथुनं कर्कटः सिंहकन्यके । तुला च वृश्चिको धन्वी मकरः कुम्भमीनकौ') ॥—सूरः, सूर्यः, अर्यमा, आदित्यः, द्वादशात्मा, दिवाकरः, भास्करः, अहस्करः, ब्रध्नः, प्रभाकरः, विभाकरः, भास्वान्, विवस्वान्, सप्ताश्वः, हरिदश्वः,

विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः २०३
द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः २०४
विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्पतिः २०५
भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः २०६
'पद्माक्षस्तेजसां राशिश्छायानाथस्तमिस्रहा । * *
कर्मसाक्षी जगच्चक्षुर्लोकबन्धुस्त्रयीतनुः ॥ * *
प्रद्योतनो दिनमणिः खद्योतो लोकबान्धवः । * *
इनो भागो धामनिधिश्चांशुमाल्यब्जिनीपतिः ॥' * *
माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः २०७
सूरसूतोऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गरुडाग्रजः २०८
परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले २०९
किरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिपृश्नयः २१०
भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम् २११

उष्णरश्मि, विकर्तन, अर्क, मार्तण्ड, मिहिर, अरुण, पूषा, द्युमणि, तरणि, मित्र, चित्रभानु, विरोचन, विभावसु, ग्रहपति, त्विषांपति, अहर्पति, भानु, हंस, सहस्रांशु, तपन, सविता, रवि, इति ३७ **सूर्यस्य** ॥—माठर, पिङ्गल, दण्ड, इति ३ **चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः** परितः पार्श्वे विद्यमानाः । ('शक्रोऽस्य वामपार्श्वे तु दण्डाख्यो दण्डनायकः । वह्निस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो वामभागतः । यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे भवेन्माठरसंज्ञया') ॥—सूरसूत, अरुण, अनूरु, काश्यपि, गरुडाग्रज, इति ५ **अरुणस्य** ॥—परिवेष, परिधि, उपसूर्यकम्, मण्डलम्, इति ४ **परिवेषस्य** सूर्यमभितः कदाचिद्दृश्यमानस्य कुण्डलाकारतेजोविशेषस्य । 'परिवेष'साहचर्यात् 'परिधि' पुंसि ज्ञेयः ॥—*किरण, उस्र, मयूख, अंशु, गभस्ति, घृणि, पृश्नि, भानु, कर, मरीचि,* दीधिति, इति ११ **किरणस्य** । 'मरीचि' स्त्रीपुंसयोः । 'दीधिति' स्त्रियाम् ।

स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः २१२
रोचिः शोचिरुभे क्लीबे प्रकाशो द्योत आतपः २१३
कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति २१४
तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वन्मृगतृष्णा मरीचिका २१५

७. कालवर्गः ।

कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽप्यथ पक्षतिः २१६
प्रतिपद्द्वे इमे स्त्रीत्वे तदाद्यास्तिथयो द्वयोः २१७
घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवासरौ २१८
प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमुषःप्रत्युषसी अपि २१९
'व्युष्टं विभातं द्वे क्लीबे पुंसि गोसर्ग इष्यते ।' **

'त्रियाम्' इत्यस्य काकाक्षिगोलकन्यायेनोत्तरश्लोकेऽप्यन्वयः ॥—प्रभा, रुक्, रुचि, त्विट्, भा, भाः, छविः द्युतिः, दीप्तिः, इति ११ प्रभामात्रस्य । 'भाः' सान्तः ॥—तत्र दीप्त्यन्ताः स्त्रियाम् इत्याचार्याः, रोचिः, शोचिः सान्ते क्लीबे । इति ... 'रोचिः' 'शोचिः' ... स्युः । प्रकाशः, द्योतः, आतपः, इति ३ सूर्यप्रभायाः ॥—कोष्णम्, कवोष्णम्, मन्दोष्णम्, कदुष्णम्, इति ४ ईषदुष्णे । इदं धर्ममात्रे रूपभेदात्क्लीबे । तद्वति धर्मिणि त्रिषु वाच्यलिङ्गमित्यर्थः ॥—तिग्मम्, तीक्ष्णम्, खरम्, इति ३ अत्युष्णस्य । तद्वत्कोष्णवत् । धर्मे क्लीबम् । धर्मिणि त्रिषु ॥—मृगतृष्णा, मरीचिका, इति २ मृगजलस्य मरुदेशादौ सिकतासु प्रतिच्छुरिताः सूर्यकिरणा जलाकारेण भान्ति तस्य जलाभासस्येत्यर्थः ॥

२१६–२७७. कालः, दिष्टः, अनेहा, समयः, इति ४ कालस्य । अनेहाः सान्तः ॥—पक्षतिः, प्रतिपत्, इमे २ प्रथमतिथेः ॥—तदाद्याः प्रतिपदाद्याः तिथय इत्युच्यन्ते । 'तिथि' शब्दो द्वयोः स्त्रीपुंसयोः ॥—घस्रः, दिनम्, अहः, दिवसः, वासरः, इति ५ दिवसस्य । तत्र 'दिवसवासरौ' क्लीबपुंसोः ॥—प्रत्यूषः, अहर्मुखम्,

प्रभातं च दिनान्ते तु सायः संध्या पितृप्रसूः २२०
प्राह्णापराह्णमध्याह्नास्त्रिसंध्यमथ शर्वरी २२१
निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा २२२
विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी २२३
तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्यौत्स्नी चन्द्रिकयान्विता २२४
आगामिवर्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी २२५
गणरात्रं निशा बह्व्यः प्रदोषो रजनीमुखम् २२६
अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ समौ २२७
स पर्वसंधिः प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् २२८
पक्षान्तौ पञ्चदश्यौ द्वे पौर्णमासी तु पूर्णिमा २२९
कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राका निशाकरे २३०

कल्यम्, उष, प्रत्युष, प्रभातम्, इति ६ **प्रभातस्य**। तत्र 'प्रत्यूष' अदन्त पुंसि क्लीबे च ॥—दिनान्त, साय, सध्या, पितृप्रसू, इति ४ **दिनान्ते**। तत्र सायमित्यव्यय नपुसकलिङ्ग वा ॥—प्राह्न, अपराह्न, मध्याह्न, इति समाहृता **त्रिसध्य** ज्ञेयम् ॥—शर्वरी, निशा, निशीथिनी, रात्रि, त्रियामा, क्षणदा, क्षपा, विभावरी, तमस्विनी, रजनी, यामिनी, तमी, इति १२ **निशाया** ॥—या तामसी तमोयुक्ता रात्रि सा **तमिस्रा** ॥—या चन्द्रिकया चन्द्रप्रकाशेनान्विता युक्ता रात्रि सा **ज्यौत्स्नी** ॥—आगामिवर्तमानाहर्युक्तायां पूर्वापरदिनाभ्यां युक्ता या निशि रात्रौ **पक्षिणी** ॥ बह्व्यो निशा **गणरात्र** स्यात्। १ रात्रिसमुदायस्य ॥—प्रदोष, रजनीमुखम्, इति २ **रात्रे पूर्वभागस्य** ॥—अर्धरात्र, निशीथ, इति २ **रात्रिमध्यसमयस्य** ॥—याम, प्रहर, इति २ **अहोरात्राष्टमांशस्य** ॥—प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरं स सधि **पर्वेत्युच्यते**॥—द्वे अमापूर्णिमे। पक्षान्तौ, पञ्चदश्यौ, इति २ **पक्षान्ततिथ्यो**। द्वित्वाद्द्विवचनम्। न तु नित्यम् ॥—पौर्णमासी, पूर्णिमा, इति २ **शुक्लपक्षान्त्यतिथौ** ॥—सा पूर्णिमा कलाहीने चन्द्रे सति **अनुमतिरित्युच्यते**॥—सैव पूर्णिमा पूर्णे निशाकरे सति **राका**॥—

अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः २३१
सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली सा नष्टेन्दुकला कुहूः २३२
उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च २३३
सोपप्लवोपरक्तौ द्वावग्न्युत्पात उपाहितः २३४
एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ २३५
अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला २३६
तास्तु त्रिंशत्क्षणस्ते तु मुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् २३७
ते तु त्रिंशदहोरात्रः पक्षस्ते दश पञ्च च २३८
पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ २३९
द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्यादृतुस्तैरयनं त्रिभिः २४०
अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य वत्सरः २४१

अमावास्या,अमावस्या,दर्शः,सूर्येन्दुसंगमः, इति ४ कृष्णपक्षान्त्यतिथेः ॥—सामावास्या दृष्टेन्दुश्चेद्दृष्ट इन्दुः इति [illegible] यस्यां [illegible] सिनीवाली ॥—सैव नष्टेन्दुकला [illegible] प्रकाश्य कुहूः ॥—उपरागः, ग्रहः, इति २ राहुणेन्दौ चन्द्रे पूष्णि सूर्ये च ग्रस्ते सति तस्य ग्रासस्य ॥—सोपप्लवः, उपरक्तः, इति २ राहुग्रस्तस्येन्दोः सूर्यस्य वा ॥—अग्न्युत्पातः, उपाहितः, इति २ वह्निकृतोपसर्गस्य ॥—एकयोक्त्यापृथग्वचनेन पुष्पवन्तौ इत्युक्तौ दिवाकरनिशाकरौ सूर्याचन्द्रमसौ ज्ञेयौ ॥—निमेषोऽक्षिस्पन्दकालः । अष्टादश निमेषा मिलित्वैका काष्ठा भवति । त्रिंशत्काष्ठा मिलित्वैका कला । ताः कलास्त्रिंशन्मिलित्वैकः क्षणः । ते क्षणा द्वादश मिलित्वैको मुहूर्तः । अस्त्रियां क्लीबपुंसोः । ते त्रिंशन्मुहूर्ता एकः अहोरात्रः । तेऽहोरात्राः पञ्चदशसंख्याका एकः पक्षः । पक्षो द्विविधः । शुक्लः कृष्णश्चेति । तत्र मासस्य पूर्वः शुक्लः,कृष्णस्त्वपरः । तावुभौ पक्षावेको मासः । मार्गादी द्वौ द्वौ मासौ ऋतुः एकः । स च हेमन्तादिसंज्ञः । तैर्ऋतुभिस्त्रिभिरेकम् अयनम् । तद्द्विधा । सूर्यगतिभेदात् । अर्कस्योदग्गतिः उत्तरायणम् । दक्षिणा-

समरात्रिदिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् २४२
'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा । * *
नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे ॥' * *
मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः २४३
पौषे तैषसहस्यौ द्वौ तपा माघेऽथ फाल्गुने २४४
स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः २४५
वैशाखे माधवो राधो ज्यैष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वयम् २४६
आषाढे श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः २४७
स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः २४८
स्यादाश्विन इषोऽप्याश्वयुजोऽपि स्यात्तु कार्तिके २४९
बाहुलोर्जौ कार्तिकिको हेमन्तः शिशिरोऽस्त्रियाम् २५०
वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिर्ग्रीष्म उष्मकः २५१
निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः २५२

गतिस्तु दक्षिणायनम् । एवं द्वे अयने एको वत्सरः ॥—विषुवत्, विषुवम्, इति २ समं रात्रिंदिवं यस्मिंस्तस्मिन्काले (तुलामेषसंक्रान्तौ) दिनरात्री समे भवतस्तस्य कालस्येत्यर्थः ॥—मार्गशीर्ष, सहा, मार्ग, आग्रहायणिक, इति ४ मार्गशीर्षस्य ॥—पौष, तैष, सहस्य, इति ३ पौषस्य ॥—तपा, माघ, इति २ माघस्य ॥—फाल्गुन, तपस्य, फाल्गुनिक, इति ३ फाल्गुनस्य ॥—चैत्र, चैत्रिक, मधु, इति ३ चैत्रस्य ॥—वैशाख, माधव, राध, इति ३ वैशाखस्य ॥—ज्यैष्ठ, शुक्र, इति २ ज्येष्ठस्य ॥—शुचि, आषाढ, इति २ आषाढस्य ॥—श्रावण, नभा, श्रावणिक, इति ३ श्रावणस्य । तत्र नभा सान्त ॥—नभस्य, प्रौष्ठपद, भाद्र, भाद्रपद, इति ४ भाद्रपदस्य ॥—आश्विन, इष, आश्वयुज, इति ३ आश्विनस्य ॥—कार्तिक, बाहुल, ऊर्ज, कार्तिकिक, इति ४ कार्तिकस्य ॥—हेमन्त इत्येक ऋतु ॥—शिशिर इत्यपर ऋतु । स च पुंनपुंसकलिङ्ग ॥—वसन्त, पुष्पसमय, सुरभि, इति ३ वसन्तस्य ॥—ग्रीष्म, उष्मक, निदाघ, उष्णो-

स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षा अथ शरत्स्त्रियाम् २५३
षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् २५४
संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः २५५
मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रो वर्षेण दैवतः २५६
दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः कल्पौ तु तौ नृणाम् २५७
मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः २५८
संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि २५९
अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम् २६०
कलुषं वृजिनैनोऽघमंहोदुरितदुष्कृतम् २६१
स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः २६२

पगमः, उष्णः, ऊष्मागमः, तपः, इति ७ **ग्रीष्मस्य** । 'तपः' अकारान्तः पुंसि ॥—प्रावृट्, वर्षाः, इति २ **वर्षर्तोः** । तत्र 'प्रावृट्'शब्दः षान्तः स्त्रियाम् । 'वर्षा'-शब्दस्तु स्त्रीलिङ्गो भूम्नि । नित्यं बहुवचनान्त इत्यर्थः ॥—**शरत्** इत्येक ऋतुः । स स्त्रीलिङ्गो दकारान्तः ॥—अमी हेमन्तादयः षडपि **ऋतवः** । 'ऋतु'शब्दः पुंलिङ्गः । ते च हेमन्तादयो मार्गशीर्षादिमासानां षड्भिर्युगैर्युग्मैः क्रमाद्भवन्ति ॥—संवत्सरः, वत्सरः, अब्दः, हायनः, शरत्, समाः, इति ६ **वर्षस्य** । तत्र हायनान्ता अस्त्रियाम् । 'समाः' स्त्रियां बहुत्वे च ॥—मानुषेण मासेनैकः **पैत्रोऽहोरात्रः** ॥—तथा मानुषेण वर्षेण दैवतो **देवानामहोरात्रः** ॥—मानुषाणां यत्कृतादि युगचतुष्टयं तद्दैवं युगं ज्ञेयम् । एवं दैवे द्वे युगसहस्रे **ब्राह्मोऽहोरात्रः** ॥—ये द्वे दैवे युगसहस्रे तौ **नृणां कल्पौ** । स्थितिप्रलयकालावित्यर्थः ॥—दिव्यानां युगानां यैकसप्ततिरेकाधिका सप्ततिस्तत् **मन्वन्तरम्** ॥—संवर्तः, प्रलयः, कल्पः, क्षयः, कल्पान्तः, इति ५ **प्रलयस्य** ॥—पङ्कम्, पाप्मा, पापम्, किल्बिषम्, कल्मषम्, कलुषम्, वृजिनम्, एनः, अघम्, अंहः, दुरितम्, दुष्कृतम्, इति १२ **पापस्य** । तत्र 'पङ्कम्' अस्त्री क्लीबपुंसोः । 'पाप्मा' नकारान्तः पुंसि । शेषं क्लीबे ॥—धर्मम्, पुण्यम्, श्रेयः, सुकृतम्, वृषः, इति ५ **सुकृतस्य** । तत्र 'धर्मः' अस्त्रियां

मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसंमदाः २६३
स्यादानन्दथुरानन्दः शर्मसातसुखानि च २६४
श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् २६५
भावुकं भविकं भव्य कुशल क्षेममस्त्रियाम् २६६
शस्त चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च २६७
मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ २६८
प्रशस्तवाचकान्यमून्ययः शुभावहो विधिः २६९
दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्य स्त्री नियतिर्विधिः २७०
हेतुर्ना कारणं बीजं निदानं त्वादिकारणम् २७१
क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् २७२

क्लीबपुंसो । हर्ष पुंसि ॥—मुत्, प्रीति, प्रमद, हर्ष, प्रमोद, आमोद, संमद, आनन्दथु, आनन्द, शर्म, सातम्, सुखम्, इति १२ हर्षस्य । तत्र प्रीतिसाहचर्यान्मुदपि स्त्रिया दवारान्त ॥—श्वश्रेयसम्, शिवम्, भद्रम्, कल्याणम्, मङ्गलम्, शुभम्, भावुकम्, भविकम्, भव्यम्, कुशलम्, क्षेमम्, शस्तम्, इति १२ कल्याणमात्रस्य । तत्र 'क्षेमम्' 'शस्तम्' च पुंनपुंसके । 'पापपुण्य'शब्दौ तथा सुखादिशब्दा श्वश्रेय शिवभद्रादय शस्तान्ता द्रव्ये विशेष्ये वर्तमानास्त्रिषु । विशेष्यलिङ्गा इत्यर्थ । यथा—'पापा स्त्री', 'पाप पुमान्', पाप कुलम्' इत्यादि ॥— मतल्लिका, मचर्चिका, प्रकाण्डम्, उद्ध, तल्लज, अमूनि ५ प्रशस्तवाचकानि । एते तु पञ्च नित्य द्रव्य एव लिङ्गान्तरेण सामानाधिकरण्येऽपि स्वलिङ्ग न जहति । यथा—प्रशस्तो ब्राह्मणो ब्राह्मणमतल्लिका, प्रशस्ता गौर्गोमचर्चिका, गोप्रकाण्डम्, ब्राह्मणोद्ध, कुमारीतल्लज, ॥—अय शुभावहो विधि । शुभोत्पादक दैव सोऽय उच्यते ॥—दैवम्, दिष्टम्, भागधेयम्, भाग्यम्, नियति, विधि, इति ६ प्राक्तनकर्मण । 'नियति' स्त्री । 'विधि' पुंसि ॥—हेतु, कारणम्, बीजम्, इति ३ हेतुमात्रस्य । 'हेतु' ना पुंसि ॥—यदादिकारण तन्निदानम् । १ उपादानकारणस्य ॥—क्षेत्रज्ञ, आत्मा, पुरुष, इति ३ शरी-

विशेषः कालिकोऽवस्था गुणाः सत्वं रजस्तमः २७३
जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः २७४
प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः २७५
जातिर्जातं च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मता २७६
चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः २७७

८. धीवर्गः ।

बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः २७८
प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः २७९
धीर्धारणावती मेधा संकल्पः कर्म मानसम् २८०
'अवधानं समाधानं प्रणिधानं तथैव च ।' * *
चित्ताभोगो मनस्कारश्चर्चा संख्या विचारणा २८१
'विमर्शो भावना चैव वासना च निगद्यते ।' * *

राधिदेवतस्य ॥—प्रधानम्, प्रकृतिः, इति २ सत्त्वादिगुणसाम्यावस्थायाः ॥—यः कालिको विशेषः कालकृतो देहादेर्विशेषो यौवनादिः सा अवस्थोच्यते ॥–सत्त्वम्, रजः, तमः, एते गुणाः प्रकृतेर्धर्माः । तत्र रजस्तमसी सान्ते ॥—जनुः, जननम्, जन्म, जनिः, उत्पत्तिः, उद्भवः, इति ६ जन्मनः ॥—प्राणी, चेतनः, जन्मी, जन्तुः, जन्युः, शरीरी, इति ६ प्राणिनः ॥—जातिः, जातम्, सामान्यम्, इति ३ घटत्वादिजातेः ॥—व्यक्तिः, पृथगात्मता, इति २ घटादिव्यक्तेः ॥—चित्तम्, चेतः, हृदयम्, स्वान्तम्, हृत्, मानसम्, मनः, इति ७ चित्तस्य ॥

२७८–३११. बुद्धिः, मनीषा, धिषणा, धीः, प्रज्ञा, शेमुषी, मतिः, प्रेक्षा, उपलब्धिः, चित्, संवित्, प्रतिपत्, ज्ञप्तिः, चेतना, इति १४ बुद्धेः ॥—या धारणावती धीः सा मेधा ॥—यन्मानसं कर्म मनोव्यापारः स संकल्पः ॥—चित्ताभोगः, मनस्कारः, इति २ मनसः सुखादौ तत्परतायाः ॥—चर्चा, संख्या, विचारणा,

अध्याहारस्तर्क ऊहो विचिकित्सा तु संशयः २८२
संदेहद्वापरौ चाथ समौ निर्णयनिश्चयौ २८३
मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता व्यापदो द्रोहचिन्तनम् २८४
समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः २८५
संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः २८६
अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः २८७
मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः २८८
मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् २८९
मोक्षोऽपवर्गोऽथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम् २९०
रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी २९१
गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम् २९२

इति ३ प्रमाणैरर्थपरीक्षणस्य ॥ अध्याहार, तर्क, ऊह, इति ३ तर्कस्य ॥—विचिकित्सा, संशय, संदेह, द्वापर, इति ४ संशयज्ञानस्य ॥—निर्णय, निश्चय, इति २ निश्चयज्ञानस्य ॥—मिथ्यादृष्टि, नास्तिकता, इति २ परलोकाभाववादिज्ञानस्य ॥—व्यापाद, द्रोहचिन्तनम्, इति २ परद्रोहचिन्तनस्य ॥—सिद्धान्त, राद्धान्त, इति २ सिद्धान्तस्य ॥—भ्रान्ति, मिथ्यामति, भ्रम, इति ३ अयथार्थज्ञानस्य ॥—संवित्, आगू, प्रतिज्ञानम्, नियम, आश्रव, संश्रव, अङ्गीकार, अभ्युपगम, प्रतिश्रव, समाधि, इति १० अङ्गीकारस्य ॥—मोक्षविषये या धीर्बुद्धिस्तज्ज्ञानम् ॥—मोक्षशास्त्रादन्यत्र शास्त्रे शिल्पे चित्रादौ च धीर्विज्ञानमुच्यते ॥—मुक्ति, कैवल्यम्, निर्वाणम्, श्रेय, निःश्रेयसम्, अमृतम्, मोक्ष, अपवर्ग, इति ८ मोक्षस्य ॥—अज्ञानम्, अविद्या, अहंमति, इति ३ अज्ञानस्य ॥ रूपम्, शब्द, गन्ध, रस, स्पर्श, अमी ५ विषया इति गोचरा इति इन्द्रियार्था इति चोच्यन्ते ॥—हृषीकम्, विषयि,

कर्मेन्द्रियं तु पाय्वादि मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् २९३
तुवरस्तु कषायोऽस्त्री मधुरो लवणः कटुः २९४
तिक्तोऽम्ललश्च रसाः पुंसि तद्वत्सु षडमी त्रिषु २९५
विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे २९६
आमोदः सोऽतिनिर्हारी वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् २९७
समाकर्षी तु निर्हारी सुरभिर्घ्राणतर्पणः २९८
इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यादामोदी मुखवासनः २९९
पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धो विस्रं स्यादामगन्धि यत् ३००
शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डराः ३०१
अवदातः सितो गौरो वलक्षो धवलोऽर्जुनः ३०२

इन्द्रियम्, इति ३ चक्षुरादेरिन्द्रियस्य ॥—पाय्वादि पायूपस्थादि कर्मेन्द्रियमुच्यते । आदिना वागादि । ('पायूपस्थं पाणिपादौ वाक्चेतीन्द्रियसंग्रहः । उत्सर्ग आनन्दादानगत्यालापाश्च तत्क्रियाः') ॥—मनोनेत्रादि धीन्द्रियमुच्यते । आदिना श्रोत्रादि । ('मनो वर्णस्तथा नेत्रं रसना च त्वचा सह । नासिका चेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते') ॥—तुवरः, कषायः, इति २ तुवरस्य । मधुरः, लवणः, कटुः, तिक्तः, अम्ललः, एते तुवराद्याः षडपि रसा उच्यन्ते। अमी तुवराद्याः षडपि रसमात्रे वर्तमानाः पुंसि । तद्वत्सु रसवत्सु वर्तमानास्त्रिषु । वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः ॥—विमर्दोत्थे संघर्षणादिनोत्पन्ने जनमनोहरे गन्धे परिमल इति ॥—योऽतिनिर्हार्यत्यन्तसमाकर्षी स गन्ध आमोद उच्यते ॥—इतः परमा गुणात् 'गुणे शुक्लादयः' (३११) इति वक्ष्यमाणाद्गुणशब्दात्प्राग्वाच्यलिङ्गत्वमभिधेयानुसारेण त्रिलिङ्गत्वम् ॥—समाकर्षी, निर्हारी, इति २ दूरनिपातिनो गन्धद्रव्यस्य ॥—सुरभिः, घ्राणतर्पणः, इष्टगन्धः, सुगन्धिः, इति ४ शोभनगन्धयुक्तस्य ॥—आमोदी, मुखवासनः, इति २ यन्मुखं वासयति तस्य ताम्बूलादेः ॥—पूतिगन्धिः, दुर्गन्धः, इति २ अनिष्टगन्धयुक्तस्य ॥—यदामगन्धि तद्विस्रम् । अपक्वमांसादिगन्धस्य ॥—शुक्लः, शुभ्रः, शुचिः, श्वेतः, विशदः, श्येतः, पाण्डरः, अवदातः, सितः, गौरः, वल-

हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरीषत्पाण्डुस्तु धूसरः ३०३
कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ३०४
पीतो गौरो हरिद्राभः पालाशो हरितो हरित् ३०५
लोहितो रोहितो रक्तः शोणः कोकनदच्छविः ३०६
अव्यक्तरागस्त्वरुणः श्वेतरक्तस्तु पाटलः ३०७
श्यावः स्यात्कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ३०८
कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ ३०९
चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे ३१०
गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ३११

९ शब्दादिवर्ग ।

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती ३१२

क्ष, धवल, अर्जुन, हरिण, पाण्डुर, पाण्डु, इति १६ शुक्लस्य ॥—ईषत्पाण्डु, धूसर, इति २ ईषद्धवलस्य ॥—कृष्ण, नील, असित, श्याम, काल, श्यामल, मेचक, इति ७ नील्यादिगतवर्णस्य ॥— पीत, गौर, हरिद्राभ, इति ३ पीतस्य ॥—पालाश, हरित, हरित्, इति ३ शिरीषादिपत्रगतवर्णस्य ॥—लोहित, रोहित, रक्त, इति ३ रक्तस्य ॥—य कोकनदच्छवी रक्तोत्पलाभ स शोण इति ॥—योऽव्यक्तराग ईषद्रक्त सोऽरुण ॥—य श्वेतमिश्रो रक्त स पाटल इति ॥—श्याव, कपिश, इति २ धूसरारुणवर्णस्य ॥—धूम्र, धूमल, कृष्णलोहित, इति ३ कृष्णमिश्रलोहितवर्णस्य ॥—कडार, कपिल, पिङ्ग, पिशङ्ग, कद्रु, पिङ्गल, इति ६ पिङ्गलवर्णस्य ॥—चित्रम्, किर्मीर, कल्माष, शबल, एत, कर्बुर, इति ६ कर्बुरस्य । विचित्रवर्णस्येत्यर्थः ॥—शुक्लादयो गुणे गुणमात्रे वर्तमाना पुंसि । यथा—'अस्य पटस्य शुक्ल रूपम्' । तद्वति गुणवति वस्तुनि वर्तमाना गुणिलिङ्गा अभिधेयलिङ्गा । यथा—'शुक्ला शाटी', 'शुक्ल पट,' 'शुक्लं वस्त्रम्' ॥

३१२–३६२ ब्राह्मी, भारती, भाषा, गी, वाक्, वाणी, सरस्वती, व्याहार,

मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानमथ मिथ्याभिशंसनम् २३१
अभिशापः प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः २३२
यशः कीर्तिः समज्या च स्तवः स्तोत्रं नुतिः स्तुतिः २३३
आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तमुच्चैर्घुष्टं तु घोषणा २३४
काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः २३५
अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् २३६
उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे २३७
पारुष्यमतिवादः स्याद्भर्त्सनं त्वपकारगीः २३८
यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम् २३९
तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति २४०
स्यादाभाषणमालापः प्रलापोऽनर्थकं वचः २४१

---

२ **प्रतिवचनस्य** ॥—मिथ्याभियोगः, अभ्याख्यानम्, इति २ 'शतं मे धारयति' इत्याद्यसत्याक्षेपस्य ॥—मिथ्याभिशंसनम्, अभिशापः, इति २ **सुरापानादिमिथ्यापापोद्भावनस्य** ॥—अनुरागजो गुणानुरागोत्थः शब्दः **प्रणाद** इत्युच्यते॥—यशः, कीर्तिः, समज्या, इति ३ **कीर्तेः** ॥—स्तवः, स्तोत्रं, नुतिः, स्तुतिः, इति ४ **स्तुतेः**॥—द्विर्द्विवारं त्रिस्त्रिवारं चोक्तमाम्रेडितमुच्यते । यथा—सर्पः सर्प इति ॥—उच्चैर्घुष्टम्, घोषणा, इति २ **उच्चैर्घोषस्य** ॥—शोकभीतिकामादिभिर्ध्वनेर्यो विकारः सा **काकुः** ॥—अवर्णः, आक्षेपः, निर्वादः, परीवादः, अपवादः, उपक्रोशः, जुगुप्सा, कुत्सा, निन्दा, गर्हणम्, इति १० **निन्दायाः** । 'अपवादवत्' इति वत्प्रत्ययेनावर्णादीनामुपक्रोशस्य चैकलिङ्गत्वं ज्ञापितम् । उपक्रोशान्ता अवर्णादयः पुंसीति तात्पर्यम् ॥—पारुष्यम्, अतिवादः, इति २ **निष्ठुरभाषणस्य** ॥—अपकारगीरपकारार्थकं भाषणं तद्भर्त्सनमुच्यते ॥—यः सनिन्दो निन्दायुक्त उपालम्भः क्रोधपूर्वकं दोषप्रतिपादनं तत्र **परिभाषणमिति** ॥—मैथुनं प्रति परस्त्रीपुरुषसंयोगेन निमित्तेन य आक्रोशस्तत्र **आक्षारणेति**॥—आभाषणम्, आलापः, इति २ **अन्योन्य-**

अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् । ३४२
विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः ३४३
सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निह्नवः ३४४
'चोद्यमाक्षेपाभियोगौ शापाक्रोशौ दुरेषणा । * *
अस्त्री चाटु चटु श्लाघा प्रेम्णा मिथ्या विकत्थनम् ॥'* *
संदेशवाग्वाचिकं स्याद्वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे ३४५
रुशती वागकल्याणी स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ३४६
अत्यर्थमधुरं सान्त्वं सगतं हृदयंगमम् ३४७
निष्ठुरं परुष ग्राम्यमश्लीलं सूनृतं प्रिये ३४८
सत्येऽथ सकुलक्लिष्टे परस्परपराहते ३४९
लुप्तवर्णपदं ग्रस्तं निरस्तं त्वरितोदितम् ३५०

सघोषनपूर्वकभाषणस्य॥—यदनर्थकं वच स प्रलाप इति॥—अनुलाप, मुहुर्भाषा, इति २ बहुशो भाषणस्य॥—विलाप, परिदेवनम्, इति २ रोदनपूर्वकभाषणस्य॥—विप्रलाप, विरोधोक्ति, इति २ अन्योन्यविरुद्धभाषणस्य॥—मिथ परस्परमुक्तिप्रत्युक्तियुक्तं यद्भाषणं स संलाप॥—सुप्रलाप, सुवचनम्, इति २ सुभाषितस्य॥—अपलाप, निह्नव, इति २ गोपनकारिवचनस्य॥—संदेशवाक्, वाचिकम्, इति २ दूतादिमुखेन संदिश्यमानवचनस्य॥—उत्तरेऽतःपरं वक्ष्यमाणा वाग्भेदा सम्यगन्तास्त्रिषु निलिङ्गा। यथा—रुशच्छब्द, रुशद्वचनम्। याकल्याणी वाक्सा रुशती॥—या शुभात्मिका वाक्सा कल्या॥—यदत्यर्थमतिशयेन मधुरं तत्सान्त्वम्॥—सगतम्, हृदयंगमम्, इति २ सयुक्तवचनस्य॥—निष्ठुरम्, परुषम्, इति २ कर्कशवचनस्य॥—ग्राम्यम्, अश्लीलम्, इति २ शिथिलवचस॥—यत्प्रियं सत्यं वच तत्र सूनृतमिति॥—यत्परस्परेण पराहतं पूर्वापरविरुद्धं तत्र सकुलम्, क्लिष्टम्, इति नामद्वयम्। यथा—'पश्यत्यचक्षु स शृणोत्यकर्ण'॥—यल्लुप्तवर्णपदमसम्पूर्णोच्चा-

वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ३७०
चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् ३७१
मृदङ्गा मुरजा भेदास्त्वङ्क्यालिङ्ग्योर्ध्वकास्त्रयः ३७२
स्याद्यशःपटहो ढक्का भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान् ३७३
आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्कोणो वीणादिवादनम् ३७४
वीणादण्डः प्रवालः स्यात्ककुभस्तु प्रसेवकः ३७५
कोलम्बकस्तु कायोऽस्या उपनाहो निबन्धनम् ३७६
वाद्यप्रभेदा डमरुमड्डुडिण्डिमझर्झराः ३७७
मर्दलः पणवोऽन्ये च नर्तकीलासिके समे ३७८
विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ३७९

मुच्यते ॥—वंशादिकम्। आदिना शङ्खादि तत्सुषिरं ज्ञेयम् ॥—यत्कांस्यमयतालादिकम्। आदिना घण्टाझल्लर्यादि तद्घनं ज्ञेयम् ॥—इदं ततादिकं चतुर्विधं वाद्यं **वादित्रातोद्यनामकं** वादित्रमातोद्यं च नाम यस्य तत् ॥—मृदङ्गाः, मुरजाः, इति २ **मृदङ्गस्य**। बहुविधत्वाद्बहुवचनम् ॥—अङ्क्यः, आलिङ्ग्यः, ऊर्ध्वकः, एते ३ **मृदङ्गस्य भेदाः** ॥—यशसे य आदौ पटहो वाद्यते स यशःपटहः। स एव ढक्केत्युच्यते। इति २ **ढक्कायाः** ॥—भेरी, दुन्दुभिः, इति २ **दुन्दुभेः** ॥—आनकः, पटहः, इति २ **पटहस्य** ॥—वीणादि वाद्यते येन तद्धनुराकृति काष्ठं **कोण** उच्यते ॥—वीणाया दण्डः **प्रवालः** ॥—ककुभः, प्रसेवकः, इति २ **वीणादण्डादधो दारुमयं भाण्डं शब्दगाम्भीर्यार्थं यच्चर्मणाच्छाद्यते तस्य** ॥—अस्या वीणायाः कायस्तन्त्रीरहितो दण्डादिसमुदायः **कोलम्बक** इत्युच्यते ॥—यत्र वीणाप्रान्ते तन्त्र्यो निबध्यन्ते तन्निबन्धन**मुपनाह** इत्युच्यते ॥—डमरुः, मड्डुः, डिण्डिमः, झर्झरः, मर्दलः, पणवः, एते **वाद्यप्रभेदा** वाद्यविशेषा ज्ञेयाः। अन्ये च हुडुकगोमुखादयः सन्ति ॥—नर्तकी, लासिका, इति २ **नर्तक्याः** ॥—करचरणादिभिर्यद्विलम्बितं नृत्यादिकं त**त्तत्त्व**मित्युच्यते ॥—यद्द्रुतं शीघ्रं नृत्यादिकं त**दोघ** इ-

तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमथास्त्रियाम् ३८०
ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ३८१
तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ३८२
भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्चेति नर्तकः ३८३
स्त्रीवेषधारी पुरुषो नाट्योक्तौ गणिकाज्जुका ३८४
भगिनीपतिरावुत्तो भावो विद्वानथावुकः ३८५
जनको युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ३८६
राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका ३८७
देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी ३८८
अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ राजशालस्तु राष्ट्रियः ३८९
अम्बा माताथ बाला स्याद्वासूरार्यस्तु मारिषः ३९०

त्युच्यते ॥—यन्मध्य न विलम्बित नापि द्रुत तद्घनमित्युच्यते ॥—कालक्रिययोर्मान नियमहेतुस्ताल इत्युच्यते ॥—गीतवाद्यपादादि यासाना क्रियाकालयो साम्य लय इत्युच्यते ॥—ताण्डवम्, नटनम्, नाट्यम्, लास्यम्, नृत्यम्, नर्तनम्, इति ६ नृत्यस्य ॥—नृत्यगीतवाद्यमितीद त्रयं मिलित्वा तौर्यत्रिकमिति चोच्यते ॥—य स्त्रीवेषधारी नर्तक पुरुषस्तत्र भ्रकुस, भ्रुकुस, भ्रूकुस, इति ३ नामानि ॥ नाट्योक्तौ नाट्यप्रकरणे।नाट्यादन्यत्र प्रयोगो नास्तीत्यर्थ ।। गणिका सा अज्जुका ॥—भगिन्या पतिरावुत्त इत्युच्यते ॥—यो विद्वान्स भाव इत्युच्यते ॥—जनकस्तु आवुक इत्युच्यते ॥—युवराजस्तु कुमार, भर्तृदारक, इति २ ॥—भट्टारक, देव, इति २ राज्ञ ॥—तस्य राज्ञ सुता भर्तृदारिका ॥—कृतोऽभिषेको यस्यास्तस्या राज्या देवीति ॥—इतरासु राज्ञीषु भट्टिनीति ॥—अवध्यस्य वधानर्हस्य ब्राह्मणादेरुक्तौ दोषोक्तिकरणे अब्रह्मण्यमिति ॥—राज्ञ शालो राष्ट्रिय उच्यते ॥—अम्बा, माता, इति २ मातायाः ॥—बाला, वासू, इति २ कुमार्या ॥—

पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ४१२
कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियौ ४१३
शुचौ तु चरिते शीलमुन्मादश्चित्तविभ्रमः ४१४
प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहोऽथ दोहदम् ४१५
इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड्वाञ्छा लिप्सा मनोरथः ४१६
कामोऽभिलाषस्तर्षश्च सोऽत्यर्थं लालसा द्वयोः ४१७
उपाधिर्ना धर्मचिन्ता पुंस्याधिर्मानसीव्यथा ४१८
स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानमुत्कण्ठोत्कलिके समे ४१९
उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्स वीर्यमतिशक्तिभाक् ४२०
कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे ४२१
कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यं प्रमादोऽनवधानता ४२२
कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ४२३

पश्चात्तापः, अनुतापः, विप्रतीसारः, इति ३ **पश्चात्तापस्य** ॥—कोपः, क्रोधः, अमर्षः, रोषः, प्रतिघः, रुट्, क्रुध्, इति ७ **क्रोधस्य** । स्त्रियौ स्त्रीलिङ्गे ॥—शुचौ शुद्धे चरित आचरणे **शीलम्** ॥—उन्मादः, चित्तविभ्रमः, इति २ **चेतसोऽनवस्थितेः** ॥—प्रेमा, प्रियता, हार्दम्, प्रेम, स्नेहः, इति ५ **प्रेम्णः** । तत्र 'प्रेमा' ना पुमान्, स्नेहश्च ॥—दोहदम्, इच्छा, काङ्क्षा, स्पृहा, ईहा, तृट्, वाञ्छा, लिप्सा, मनोरथः, कामः, अभिलाषः, तर्षः, इति १२ **स्पृहायाः** ॥—स तर्षो महांश्चेल्लालसा । द्वयोः स्त्रीपुंसयोः ॥—उपाधिः, धर्मचिन्ता, इति २ **धर्मचिन्तनस्य** । तत्र 'उपाधिः' पुंसि ॥—आधिः, मानसीव्यथा, इति २ **मनःपीडायाः** । 'आधिः' उच्यते पुंसि ॥—चिन्ता, स्मृतिः, आध्यानम्, इति ३ **स्मरणस्य** ॥—उत्कण्ठा, उत्कलिका इति २ **उत्कठायाः** ॥—उत्साहः, अध्यवसायः, इति २ **उत्साहस्य** ॥—स उत्साहोऽतिशक्तिभाक्सातिशक्तिश्चेद्वीर्यमुच्यते ॥—कपटः, व्याजः, दम्भः, उपधिः, छद्म, कैतवम्, कुसृतिः, निकृतिः, शाठ्यम्, इति ९ **शाठ्यस्य** ॥—प्रमादः, अनवधानता, इति २ **कर्तव्यानवधानस्य** ॥—कौतूहलम्, कौतुकम्, कुतुकम्, कुतूहलम्,

स्त्रीणां विलासविब्बोकविभ्रमा ललितं तथा ४२४
हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ४२५
द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा लीला च नर्म च ४२६
व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च क्रीडा खेला च कूर्दनम् ४२७
घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्प्रलयो नष्टचेष्टता ४२८
अवहित्थाकारगुप्तिः समौ संवेगसंभ्रमौ ४२९
स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः स मनाक्स्मितम् ४३०
मध्यमः स्याद्विहसितं रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ४३१
क्रन्दितं रुदितं क्रुष्टं जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ४३२
विप्रलम्भो विसंवादो रिङ्गणं स्खलनं समे ४३३
स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ४३४

इति ४ कौतुकस्य ॥—विलास, बिब्बोक, विभ्रम, ललितम्, हेला, लीला, इति ६ स्त्रीणां शृङ्गारभावजा शृङ्गाररससमुद्भूता क्रियाश्चेष्टा हावा उच्यन्ते॥—द्रव, केलि, परीहास, क्रीडा, लीला, नर्म, इति ६ क्रीडामात्रस्य ॥—व्याज, अपदेश, लक्ष्यम्, इति ३ स्वरूपाच्छादनस्य ॥—क्रीडा, खेला, कूर्दनम्, इति ३ बाललीलायाः ॥—घर्म, निदाघ, स्वेद, इति ३ स्वेदस्य॥—प्रलय, नष्टचेष्टता, इति २ परिस्पन्दनाशस्य ॥—अवहित्था, आकारगुप्ति, इति २ आकारगोपनस्य ॥ संवेग, संभ्रम, इति २ हर्षादिना कर्मसु त्वरणस्य ॥—सोत्प्रास साभिप्रायो हास आच्छुरितकमुच्यते ॥—स हासो मनागीषदेव स्मितमुच्यते ॥—स हासो मध्यमश्चेदनल्पाधिकश्चेद्धि विहसितं स्यात् ॥—रोमाञ्च, रोमहर्षणम्, इति २ रोमोद्गमस्य ॥—क्रन्दितम्, रुदितम्, क्रुष्टम्, इति ३ रुदितस्य ॥—जृम्भ, जृम्भणम्, इति २ जृम्भिकायाः ॥—विप्रलम्भ, विसंवाद, इति २ वञ्चनायुक्तभाषणस्य ॥—रिङ्गणम्, स्खलनम्, इति २ स्वधर्मादेश्चलनस्य ॥—निद्रा, शयनम्, स्वाप, स्वप्न, संवेश, इति ५ निद्रा-

तन्द्री प्रमीला भ्रकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रूकुटिः स्त्रियाम् ४३५
अदृष्टिः स्यादसौम्येऽक्ष्णि संसिद्धिप्रकृती त्विमे ४३६
स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ वेपथुः ४३७
कम्पोऽथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ४३८

११. पातालभोगिवर्गः।

अधोभुवनपातालं बलिसद्म रसातलम् ४३९
नागलोकोऽथ कुहरं शुषिरं विवरं बिलम् ४४०
छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा शुषिः ४४१
गर्तावटौ भुवि श्वभ्रे सरन्ध्रे शुषिरं त्रिषु ४४२
अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः ४४३
ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसं क्षीणेऽवतमसं तमः ४४४
विष्वक्संतमसं नागाः काद्रवेयास्तदीश्वरः ४४५

याः ॥—तन्द्री, प्रमीला, इति २ **निद्राया आदावन्ते च यदालस्यं तस्य** ॥—भ्रकुटिः, भ्रुकुटिः, भ्रूकुटिः, इति ३ **क्रोधादिजनितभ्रूवक्रतायाः** ॥—असौम्येऽक्ष्णि सरोषे चक्षुषि **अदृष्टिरिति** ॥—संसिद्धिः, प्रकृतिः, स्वरूपम्, स्वभावः, निसर्गः, इति ५ **स्वभावस्य** ॥—वेपथुः, कम्पः, इति २ **कम्पस्य** ॥—क्षणः, उद्धर्षः, महः, उद्धवः, उत्सवः, इति ५ **उत्सवस्य** ॥

४३९–४६०. अधोभुवनम्, पातालम्, बलिसद्म, रसातलम्, नागलोकः, इति ५ **पातालस्य** ॥—कुहरम्, शुषिरम्, विवरम्, बिलम्, छिद्रम्, निर्व्यथनम्, रोकम्, रन्ध्रम्, श्वभ्रम्, वपा, शुषिः, इति ११ **छिद्रमात्रस्य** ॥—गर्तः, अवटः, इति २ **भुवि यच्छ्वभ्रं तत्र** ॥—शुषिरमिति **सरन्ध्रे**—रन्ध्रयुक्ते वस्तुनि। तत्त्रिषु वाच्यलिङ्गम् ॥—अन्धकारः, ध्वान्तम्, तमिस्रम्, तिमिरम्, तमः, इति ५ **अन्धकारस्य**। तत्र 'अन्धकारः' क्लीबपुंसोः ॥—गाढे ध्वान्ते सातिशये तमसि **अन्धतमसमिति** ॥—क्षीणे ध्वान्ते **अवतमसमिति** ॥—विष्वक्तमः सर्वव्यापि ध्वान्तं **संतमसमुच्यते** ॥—नागाः, काद्रवेयाः, इति २ **नागानाम्** ॥—तदीश्वरो नागानामीशः

शेषोऽनन्तो वासुकिस्तु सर्पराजोऽथ गोनसे ४४६
तिलित्सः स्यादजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ४४७
अलगर्दो जलव्यालः समौ राजिलडुण्डुभौ ४४८
मालुधानो मातुलाहिर्निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ४४९
सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजंगोऽहिर्भुजंगमः ४५०
आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः ४५१
कुण्डली गूढपाच्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ४५२
दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको विलेशयः ४५३
उरगः पन्नगो भोगी जिह्मगः पवनाशनः ४५४
'लेलिहानो द्विरसनो गोकर्णः कञ्चुकी तथा । * *
कुम्भीनसः फणधरो हरिर्भोगधरस्तथा ॥ * *
अहेः शरीरं भोगः स्यादाशीरप्यहिदंष्ट्रिका ।' * *
त्रिष्वाहेयं विषास्थ्यादि स्फटायां तु फणा द्वयोः ४५५
समौ कञ्चुकनिर्मोकौ क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ४५६

शेष अनन्त इति चोच्यते ॥—वासुकि, सर्पराज, इति २ नागराजस्य ॥—गोनस, तिलित्स, इति २ गोनसस्य ॥—अजगर, शयु, वाहस, इति ३ अजगरस्य ॥—अलगर्द, जलव्याल, इति २ जलसर्पस्य ॥—राजिल, डुण्डुभ, इति २ निर्विषस्य द्विमुखसर्पस्य ॥—मालुधान, मातुलाहि, इति २ चक्राकारचित्रसर्पस्य ॥—निर्मुक्त, मुक्तकञ्चुक, इति २ त्यक्तकञ्चुकस्य ॥—सर्प, पृदाकु, भुजग, भुजंग, अहि, भुजंगम, आशीविष, विषधर, चक्री, व्याल, सरीसृप, कुण्डली, गूढपात्, चक्षुःश्रवा, काकोदर, फणी, दर्वीकर, दीर्घपृष्ठ, दन्दशूक, बिलेशय, उरग, पन्नग, भोगी, जिह्मग, पवनाशन, इति २५ सर्पस्य ॥—यद्विषास्थ्यादि अहिभवं तत् आहेयमुच्यते ॥—स्फटा, फणा, इति २ फणायाः । द्वे अपि स्त्रीपुंसयोः ॥—कञ्चुक, निर्मोक, इति २ सर्पत्वचः ॥—क्ष्वेड, गरलम्,

पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ४५७
सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ४५८
दारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव ४५९
विषवैद्यो जाङ्गुलिको व्यालग्राह्यहितुण्डिकः ४६०

१२. नरकवर्गः ।

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ४६१
तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ४६२
संघातः कालसूत्रं चेत्याद्याः सत्त्वास्तु नारकाः ४६३
प्रेता वैतरणी सिन्धुः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः ४६४
विष्टिराजूः कारणा तु यातना तीव्रवेदना ४६५
पीडा बाधा व्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ४६६
स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलं त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् ४६७

विषम्, इति ३ **विषमात्रस्य** ॥—काकोलः, कालकूटः, हलाहलः, सौराष्ट्रिकः, शौक्लिकेयः, ब्रह्मपुत्रः, प्रदीपनः, दारदः, वत्सनाभः, इति ९ **स्थावरविषभेदाः** ॥—विषवैद्यः, जाङ्गुलिकः, इति २ **विषहरवैद्यस्य** ॥—व्यालग्राही, अहितुण्डिकः, इति २ **सर्पग्राहिणः** ॥

४६१–४६७. नारकः, नरकः, निरयः, दुर्गतिः, इति ४ **नरकस्य** ॥—तपनः, अवीचिः, महारौरवः, रौरवः, संघातः, कालसूत्रम्, इत्याद्या **नरकभेदाः** । आद्यशब्दात्तामिस्र-कुम्भीपाकादयः ॥—नारका नरके भवाः सत्त्वाः प्राणिनः **प्रेता** उच्यते ॥—नारकी सिन्धुर्नदी **वैतरणी** ज्ञेया ॥—नारकयलक्ष्मीरशोभा **निर्ऋतिरुच्यते** ॥—विष्टिः, आजूः, इति २ **नरके हठात्प्रक्षेपस्य** ॥—कारणा, यातना, तीव्रवेदना, इति ३ **नरकपीडायाः** ॥—पीडा, बाधा, व्यथा, दुःखम्, आमनस्यम्, प्रसूतिजम्, कष्टम्, कृच्छ्रम्, आभीलम्, इति ९ **दुःखस्य** । एषां मध्ये यद्दुःखादिकं भेद्यगामि

१३ वारिवर्ग ।

समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः ४६८
उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः ४६९
रत्नाकरो जलनिधिर्यादःपतिरपांपतिः ४७०
तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथापरे ४७१
आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ४७२
पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ४७३
कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ४७४
अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरम् ४७५
मेघपुष्पं घनरसस्त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ४७६
भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिरथोर्मिषु ४७७
महत्सूल्लोलकल्लोलौ स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः ४७८

निशेष्यवृत्ति तत्रिषु । यथा—'सेय सेवा दु खा च बहुरूपा' 'सोऽयं ■ सन्तुतोऽगुण ' 'सर्वं दु ख विवेकिन ' इति ॥

४६८–५५३ समुद्र , अब्धि , अकूपार , पारावार , सरित्पति , उदन्वान्, उदधि , सिन्धु , सरस्वान्, सागर , अर्णव , रत्नाकर , जलनिधि , याद पति , अपांपति , इति १५ **समुद्रमात्रस्य** ॥—तस्य समुद्रस्य प्रभेदास्तु—क्षीरोद , लवणोद तथापरे दध्युद घृतोद-सुरोद-इक्षूद-स्वादूदा ॥—आप , वा , वारि, सलिलम्, कमलम्, जलम्, पय , कीलालम्, अमृतम्, जीवनम्, भुवनम्, वनम्, कबन्धम्,उदकम्, पाथ , पुष्करम्, सर्वतोमुखम्, अम्भ , अर्ण , तोयम्, पानीयम्, नीरम्, क्षीरम्, अम्बु, शम्बरम्, मेघपुष्पम्, घनरस , इति २७ **जलस्य** । तत्र 'आप ' स्त्रिया बहुत्वे च नित्यम् ॥—आप्यम्, अम्मयम्, इति २ **जलविकारस्य** । त्रिषु ॥—भङ्ग , तरङ्ग, ऊर्मि, वीचि, इति ४ **लहर्या** ॥—उल्लोल , कल्लोल , इति २ **महत्सूर्मिषु** ॥—अम्भसा भ्रमो मण्डलाकारेण भ्रमणमावर्त स्यात् ॥—

पृषन्तिबिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम् ४७९
चक्राणि पुटभेदाः स्युर्भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ४८०
कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ४८१
पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं तदन्तरम् ४८२
द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ४८३
तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम् ४८४
निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ ४८५
जलोच्छ्वासाः परीवाहाः कूपकास्तु विदारकाः ४८६
नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः ४८७
उडुपं तु प्लवः कोलः स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः ४८८
आतरस्तरपण्यं स्याद्द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ४८९

पृषन्ति, बिन्दवः, पृषताः, विप्रुषः, इति ४ **जलबिन्दूनाम्**। तत्र 'पृषत्' क्लीबे, 'बिन्दुपृषतौ' पुंसि, 'विप्रुट्' स्त्री ॥—चक्राणि, पुटभेदाः, भ्रमाः, जलनिर्गमाः, इति ४ **यानि चक्राकारेण जलान्यधो यान्ति तेषाम्** ॥—कूलम्, रोधः, तीरम्, प्रतीरम्, तटम्, इति ५ **तीरस्य**। 'तटं' त्रिलिङ्गम् ॥—परं चार्वाक्च परार्वाची तीरे क्रमेण **पारावारे** उच्येते। नद्याः परतीरं पारम्, अवाक्तीरमवारमित्यर्थः ॥—तयोः पारावारयोरन्तरं मध्यं **पात्रमुच्यते** ॥—वारिणोऽन्तर्मध्ये यत्तटं तत् **द्वीप** इति अन्तरीपमिति चोच्यते ॥—तोयोत्थितं तोयक्रमेणोत्थं **तत्पुलिनमुच्यते** ॥—सैकतम्, सिकतामयम्, इति २ **वालुकाप्रचुरस्थानस्य** ॥—निषद्वरः, जम्बालः, पङ्कः, शादः, कर्दमः, इति ५ **कर्दमस्य**। तत्र 'पङ्कः' पुंनपुंसकयोः ॥—जलोच्छ्वासाः, परीवाहाः, इति २ **निर्गममार्गैः प्रवृद्धं जलं परिवहति तेषाम्** ॥—कूपकाः, विदारकाः, इति २ **शुष्कनद्यादौ हि जलार्थं गर्ताः क्रियन्ते तेषाम्** ॥—नौतार्ये नावा तारितुमर्हे जलादौ **नाव्यम्**। तत्त्रिषु ॥—नौः, तरणिः, तरिः, इति ३ **नौकायाः** ॥—उडुपम्, प्लवः, कोलः, इति ३ **अल्पनौकायाः** ॥—स्वतो यदम्बुसरणं जलगमनं **तत्स्रोत** उच्यते ॥—आतरः, तरपण्यम्, इति २ **नद्यादितरणे**

सायात्रिकः पोतवणिकर्णधारस्तु नाविकः ४९०
नियामकाः पोतवाहाः कूपको गुणवृक्षकः ४९१
नौकादण्डः क्षेपणी स्यादरित्रं केनिपातकः ४९२
अभ्रिः स्त्री काष्ठकुद्दालः सेकपात्रं तु सेचनम् ४९३
क्लीबेऽर्धनावं नावोऽर्धेऽतीतनौकेऽतिनु त्रिषु ४९४
त्रिष्वगाधात्प्रसन्नोऽच्छः कलुषोऽनच्छ आविलः ४९५
निम्नं गभीरं गम्भीरमुत्तानं तद्विपर्यये ४९६
अगाधमतलस्पर्शे कैवर्ते दाशधीवरौ ४९७
आनायः पुंसि जालं स्यात्सणसूत्रं पवित्रकम् ४९८

देयमूल्यस्य ॥—काष्ठाम्बुवाहिनी काष्ठमयी जलवाहिनी सा द्रोणी उच्यते ॥ सांयात्रिक, पोतवणिक्, इति २ नौकया वाणिज्यकारिणः ॥—कर्णधार, नाविक, इति २ अरित्रं धृत्वा यस्तारयति तस्य ॥—नियामका, पोतवाहा, इति २ पोतमध्यस्थितकाष्ठाग्रे दुष्टजन्त्वादिज्ञानाय स्थित्वा ये नियन्तुं शक्तास्तेषाम् ॥—कूपक, गुणवृक्षक, इति २ रज्ज्वाद्याधारमध्यस्तम्भस्य ॥—नौकादण्ड, क्षेपणी, इति २ नौकावाहकदण्डस्य ॥—अरित्रम्, केनिपातक, इति २ कर्णस्य ॥—अभ्रि, काष्ठकुद्दाल, इति २ पोतादेर्मलापनयनार्थं काष्ठकुद्दालस्य ॥—सेकपात्रम्, सेचनम्, इति २ चर्मादिरचितस्य जलोत्सर्जनपात्रस्य ॥—नावोऽर्धे अर्धनावम् । तत्क्लीबे ॥—अतीतनौके नौकामतीत्य वर्तमाने मनुष्यादौ अतिनु । त्रिलिङ्गम् । अत परमगाधात् 'अगाध' शब्दमभिव्याप्य त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः ॥—प्रसन्न, अच्छ, इति २ निर्मलस्य ॥—कलुष, अनच्छ, आविल, इति ३ मलमिश्रस्य ॥—निम्नम्, गभीरम्, गम्भीरम्, इति ३ गम्भीरस्य ॥—तद्विपर्यये गम्भीरादितरस्मिन् उत्तानमिति ॥—अगाधम्, अतलस्पर्शम्, इति २ अत्यन्तगम्भीरस्य ॥—कैवर्त, दाश, धीवर, इति ३ कैवर्तस्य ॥—आनाय, जालम्, इति २ जालस्य ॥—सणसूत्रम्, पवित्रकम्, इति २

मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्बडिशं मत्स्यवेधनम् ४९९
पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ५००
विसारः शकली चाथ गडकः शकुलार्भकः ५०१
सहस्रदंष्ट्रः पाठीन उलूपी शिशुकः समौ ५०२
नलमीनश्चिलिचिमः प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः ५०३
क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानमथो झषाः ५०४
रोहितो मद्गुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ५०५
तिमिंगिलादयश्चाथ यादांसि जलजन्तवः ५०६
तद्भेदाः शिशुमारोद्रशङ्कवो मकरादयः ५०७
स्यात्कुलीरः कर्कटकः कूर्मे कमठकच्छपौ ५०८
ग्राहोऽवहारो नक्रस्तु कुम्भीरोऽथ महीलता ५०९

सणसूत्रजालस्य ॥—मत्स्याधानी, कुवेणी, इति २ मत्स्यबन्धनकरण्डिकायाः ॥—बडिशम्, मत्स्यवेधनम्, इति २ मत्स्यवेधनस्य ॥—पृथुरोमा, झषः, मत्स्यः, मीनः, वैसारिणः, अण्डजः, विसारः, शकली, इति ८ मत्स्यस्य ॥—गडकः, शकुलार्भकः, इति २ मत्स्यविशेषस्य ॥—सहस्रदंष्ट्रः, पाठीनः, इति २ बहुदंष्ट्रस्य मत्स्यविशेषस्य ॥—उलूपी, शिशुकः, इति २ शिशुमाराकारमत्स्यस्य ॥—नलमीनः, चिलिचिमः, इति २ जलतृणचारिमत्स्यविशेषस्य ॥—प्रोष्ठी, शफरी, इति २ मत्स्यविशेषस्य ॥—क्षुद्राश्च ते अण्डमत्स्याश्च तेषां संघातः पोताधानमुच्यते ॥—अथो झषा मत्स्यविशेषाः वक्ष्यन्ते न तु पर्यायाः—रोहितः, मद्गुरः, शालः, राजीवः, शकुलः, तिमिः, तिमिंगिलः। आदिशब्दान्नन्द्यावर्तादयोऽन्ये ॥—यादांसि, जलजन्तवः, इति २ जलचरमात्रस्य ॥—तद्भेदा जलजन्तूनां विशेषाः—शिशुमारः, उद्रः, शङ्कुः, मकरः। आदिशब्दाज्जलहस्त्यादयः ॥—कुलीरः, कर्कटकः, इति २ कर्कटस्य ॥—कूर्मः, कमठः, कच्छपः इति ३ कूर्मस्य ॥—ग्राहः, अवहारः, इति २ ग्राहस्य ॥—नक्रः, कुम्भीरः, इति २

गण्डूपदः किंचुलको निहाका गोधिका समे ५१०
रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूम्नि जलौकसः ५११
मुक्तास्फोटः स्त्रिया शुक्तिः शङ्खः स्यात्कम्बुरस्त्रियाँ ५१२
क्षुद्रशङ्खाः शङ्खनखाः शम्बूका जलशुक्तयः ५१३
भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः ५१४
शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलिः ५१५
मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी दुर्नामा दीर्घकोशिका ५१६
जलाशयो जलाधारस्तत्रागाधजलो ह्रदः ५१७
आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ५१८
पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ५१९

नक्रस्य ॥—महीलता, गण्डूपद, किंचुलक, इति ३ जलचरभेदस्य ॥—निहाका, गोधिका, इति २ जलगोधिकायाः ॥—रक्तपा, जलौका, जलौकस, इति ३ जलौकायाः ॥—मुक्तास्फोट, शुक्ति, इति २ शुक्तिकायाः ॥—शङ्ख, कम्बु, इति २ शङ्खस्य ॥—क्षुद्रशङ्ख, शङ्खनख, इति २ सूक्ष्मशङ्खानाम् ॥—जलशुक्तयो जलमात्रजाः शुक्तयः शम्बूका उच्यन्ते ॥—भेक, मण्डूक, वर्षाभू, शालूर, प्लव, दर्दुर, इति ६ भेकस्य ॥—शिली, गण्डूपदी, इति २ स्वल्पगण्डूपदजाते ॥—भेकी, वर्षाभ्वी, इति २ क्षुद्रभेकजाते ॥—कमठी, डुलि, इति २ कूर्म्याः ॥—मद्गुराख्यस्य मत्स्यविशेषस्य प्रिया स्त्री शृङ्गीत्युच्यते ॥—दुर्नामा, दीर्घकोशिका, इति २ जलूकाकारस्य जलचरविशेषस्य ॥—जलाशय, जलाधार, इति २ तडागादीनाम् ॥—अगाधमतलस्पर्शं जलं यस्य स जलाशयो ह्रद उच्यते ॥—उपकूपजलाशये कूपसमीपे यो जलाशयः कूपोद्धृताम्बुस्थापनीयशिलादिरचितो गर्तः, तत्र आहावः, निपानम्, इति २ ॥—अन्धु, प्रहि, कूप, उदपानम्, इति ४ कूपस्य । तत्र 'उदपानं' पुंसि

नेमिस्त्रिकास्य वीनाहो मुखबन्धनमस्य यत् ५२०
पुष्करिण्यां तु खातं स्यादखातं देवखातकम् ५२१
पद्माकरस्तडागोऽस्त्री कासारः सरसी सरः ५२२
वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरो वापी तु दीर्घिका ५२३
खेयं तु परिखाधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम् ५२४
स्यादालवालमावालमावापोऽथ नदी सरित् ५२५
तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्रादिनी धुनी ५२६
स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा ५२७
'कूलंकषा निर्झरिणी रोधोवक्रा सरस्वती ।' **
गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा ५२८
भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ५२९
कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ५३०

वा ॥—अस्य कूपस्य नेमिरन्ते रज्ज्वादिधारणार्थं दारुयन्त्रं सा **त्रिका** ॥—अस्य कूपस्य पाषाणादिभिर्यन्मुखनिबन्धनं स **वीनाह** उच्यते ॥—पुष्करिणी, खातम्, इति २ **पुष्करिण्याः** ॥—अखातम्, देवखातकम्, इति २ **अकृत्रिमखातस्य** ॥—पद्माकरः, तडागः, कासारः, सरसी, सरः, इति ५ **तडागस्य** ॥—वेशन्तः, पल्वलम्, अल्पसरः, इति ३ **स्वल्पसरसः** ॥—वापी, दीर्घिका, इति २ **वाप्याः** ॥—खेयम्, परिखा, इति २ **दुर्गाद्बहिर्यत्परितः खातं क्रियते तस्य** ॥—यत्र अम्भसां धारणं क्षेत्रादिसेकार्थं जलानां संग्रहणं स **आधार** उच्यते ॥—आलवालम्, आवालम्, आवापः, इति ३ **वृक्षादिमूले समन्ततोऽम्भसो धारणार्थं यद्वेष्टनं तस्य** ॥—नदी, सरित्, तरङ्गिणी, शैवलिनी, तटिनी, ह्रादिनी, धुनी, स्रोतस्वती, द्वीपवती, स्रवन्ती, निम्नगा, आपगा, इति १२ **नद्याः** ॥—गङ्गा, विष्णुपदी, जह्नुतनया, सुरनिम्नगा, भागीरथी, त्रिपथगा, त्रिस्रोताः, भीष्मसूः, इति ८ **भागीरथ्याः** ॥—कालिन्दी, सूर्यतनया, यमुना,

रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ५३१
करतोया सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनी ५३२
शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्याद्विपाशा तु विपाट् स्त्रियाम् ५३३
शोणो हिरण्यवाहः स्यात्कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित् ५३४
शरावती वेत्रवती चन्द्रभागा सरस्वती ५३५
कावेरी सरितोऽन्याश्च संभेदः सिन्धुसंगमः ५३६
द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्या त्रिषु तूत्तरौ ५३७
देविकायां सरय्वां च भवे दाविकसारवौ ५३८
सौगन्धिकं तु कह्लारं हल्लकं रक्तसंध्यकम् ५३९
स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलाम्बुजन्म च ५४०
इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्सिते कुमुदकैरवे ५४१

शमनस्वसा, इति ४ यमुनायाः ॥—रेवा, नर्मदा, सोमोद्भवा, मेकलकन्यका, इति ४ नर्मदायाः ॥—करतोया, सदानीरा, इति २ गौरीविवाहे कन्यादानोदकाज्जातायाः ॥—बाहुदा, सैतवाहिनी, इति २ कार्तवीर्यार्जुनेन यावतारिता तस्याः ॥—शतद्रु, शुतुद्रि, इति २ शतद्रुनद्यायाः ॥—विपाशा, विपाद्, इति २ पाशमोचिन्याः ॥—शोण, हिरण्यवाह, इति २ नदविशेषस्य ॥—याल्पा कृत्रिमा सरित्सा कुल्या ॥—शरावती, वेत्रवती, चन्द्रभागा, सरस्वती, कावेरी, इति ५ सरिद्विशेषाः ॥—अन्याश्च सरित कौशिकी-गण्डकी चर्मण्वती-गोदा वेण्याद्या सन्तीति शेषः ॥—संभेद, सिन्धुसंगम, इति २ नदीमेलकस्य नदीसंगमस्य ॥—पयसो जलस्य पदव्यां निर्गमनमार्गे मकरमुखादिरूपा प्रणाली इति । तद्द्वयोः । पुंसि तु 'प्रणाल' ॥—उत्तरौ दाविकसारवौ त्रिषु । देविकायां नद्यां भवं दाविकम् । सरय्वां नद्यां भवं सारवम् ॥—सौगन्धिकम्, कह्लारम्, इति २ संध्याविकासिनः शुक्लसरोजस्य ॥—हल्लकम्, रक्तसंध्यकम्, इति २ रक्तकह्लारस्य ॥—उत्पलम्, कुवलयम्, इति २ कुमुदस्य ॥—नीलाम्बुजन्म, इन्दीवरम्, इति २ नीलेऽस्मिन्नुत्पले ॥—कुमुदम्, कैरवम्, इति २ सिते शुभ्रेऽस्मिन्नुत्पले ॥

शालूकमेषां कन्दः स्याद्वारिपर्णी तु कुम्भिका १४२
जलनीली तु शेवालं शैवलोऽथ कुमुद्वती १४३
कुमुदिन्यां नलिन्यां तु विसिनीपद्मिनीमुखाः १४४
वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् १४५
सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् १४६
पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् १४७
बिसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च १४८
पुण्डरीकं सिताम्भोजमथ रक्तसरोरुहे १४९
रक्तोत्पलं कोकनदं नालो नालमथास्त्रियाम् १५०
मृणालं बिसमब्जादिकदम्बे षण्डमस्त्रियाम् १५१
करहाटः शिफाकन्दः किंजल्कः केसरोऽस्त्रियाम् १५२
संवर्तिका नवदलं बीजकोशो वराटकः १५३

—एषामुत्पलविशेषाणां कन्दः **शालूकं** स्यात् ॥—वारिपर्णी, कुम्भिका, इति २ **जलकुम्भिकायाः** ॥—जलनीली, शेवालम्, शैवलः, इति ३ **शैवालस्य** ॥—कुमुद्वती, कुमुदिनी, इति २ **कुमुदिन्याः** ॥—नलिनी, विसिनी, पद्मिनी, इति ३ **कमलिन्याः** । 'मुख'शब्दात्सरोजिनीप्रभृतयः॥—पद्मम्, नलिनम्, अरविन्दम्, महोत्पलम्, सहस्रपत्रम्, कमलम्, शतपत्रम्, कुशेशयम्, पङ्केरुहम्, तामरसम्, सारसम्, सरसीरुहम्, विसप्रसूनम्, राजीवम्, पुष्करम्, अम्भोरुहम्, इति १६ **कमलस्य** । 'वा पुंसि' इति षोडशभिरपि संबध्यते॥—तत्र पुण्डरीकम्, सिताम्भोजम्, इति २ **सितकमलस्य** ॥—रक्तसरोरुहम्, रक्तोत्पलम्, कोकनदम्, इति ३ **रक्तकमलस्य** ॥—नालः, नालम्, इति २ **पद्मादिदण्डस्य** ॥—मृणालम्, विसम्, इति २ **मृणालस्य** । अस्त्रियले क्लीवपुंसोः ॥—अब्जादिकदम्बे कमलादीनां समूहे **षण्ड**मिति ॥—करहाटः, शिफाकन्दः, इति २ **पद्ममूलस्य** ॥—किंजल्कः, केसरः, इति २ **केसरस्य** ॥—संवर्तिका, नवदलम्, इति २ **पद्मादीनां नवपत्रस्य** ॥—बीजकोशः, वराटकः, इति २ **बीजकोशस्य** ॥

१४ काण्डसमाप्ति ।

उक्त स्वर्व्योमदिक्कालधीशब्दादि सनाट्यकम् ५५४
पातालभोगि नरकं वारि चैषां च संगतम् ५५५
इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ५५६
स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ५५७

५५४–५५७ मया स्वर-व्योम दिक् काल धी शब्द-नाट्य पातालभोगि-नरक वारि उक्तम् । शब्दादीति रसगन्धादिग्रहणार्थमादिशब्द ।एषा स्वर्गादीना संगत स पन्धवशात्प्राप्त देवासुरमेघादिक तथोक्तम् ॥—एवममरसिंहस्य कृतौ नाम्ना लिङ्गाना चानुशासने स्वरादिशब्दाना काण्ड समूह साङ्गोऽङ्गोपाङ्गसहित प्रथम समर्थित कथित ॥

द्वितीयं काण्डम् ।

१. वर्गभेदाः ।

वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभिः ५५८
नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ५५९

२. भूमिवर्गः ।

भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा ५६०
धरा धरित्री धरणिः क्षोणिर्ज्या काश्यपी क्षितिः ५६१
सर्वंसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा ५६२
गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्मावनिर्मेदिनी मही ५६३
'विपुला गह्वरी धात्री गौरिला कुम्भिनी क्षमा । **
भूतधात्री रत्नगर्भा जगती सागराम्बरा ॥' **
मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका ५६४
उर्वरा सर्वसस्याढ्या स्यादूषः क्षारमृत्तिका ५६५
ऊषवानूषरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ स्थलं स्थली ५६६

५५८–५५९. इह वक्ष्यमाणेऽस्मिन्काण्डेऽङ्गैर्मृच्छाखानगरादिभिः, उपाङ्गैर्मृत्सावेशादिभिः सहितैः पृथ्वी-पुर-क्ष्माभृत्-वनौषधि-मृग-नृ-ब्रह्म-क्षत्र-विट्-शूद्र-शब्दैर्वर्गा उदिता वक्तुमारब्धाः । तत्र क्ष्माभृच्छैलः । 'मृगादिभिः' इत्यादिशब्देन पक्षिणां ग्रहः ॥

५६०–५६३. भूः, भूमिः, अचला, अनन्ता, रसा, विश्वंभरा, स्थिरा, धरा, धरित्री, धरणिः, क्षोणिः, ज्या, काश्यपी, क्षितिः, सर्वंसहा, वसुमती, वसुधा, उर्वी, वसुंधरा, गोत्रा, कुः, पृथिवी, पृथ्वी, क्ष्मा, अवनिः, मेदिनी, मही, इति २७ नामानि **भूमेः** ॥—मृत्, मृत्तिका, इति २ **मृदः** ॥—मृत्सा, मृत्स्ना, इति २ **प्रशस्तमृदः** । प्रशस्ता मृत्तिका त्वित्यन्वयः ॥—सर्वैः सस्यैराढ्या मृत्तिका **उर्वरे**त्युच्यते ॥—ऊषः, क्षारमृत्तिका, इति २ **क्षारमृत्तिकायाः** ॥—ऊषवान्, ऊषरः, इति २ **क्षारमृ-**

समानौ मरुधन्वानौ द्वे खिलाप्रहते समे ५६७
त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ५६८
लोकोऽयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु योऽवधेः ५६९
देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ५७०
प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यान्मध्यदेशस्तु मध्यमः ५७१
आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः ५७२
नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम् ५७३
त्रिष्वागोष्ठान्नडप्राये नड्वान्नड्वल इत्यपि ५७४
कुमुद्वान्कुमुदप्राये वेतस्वान्बहुवेतसे ५७५
शाद्वलः शादहरिते सजम्बाले तु पङ्किलः ५७६
जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः ५७७

(द्वैशिष्टस्य। द्वावप्यन्यलिङ्गौ॥—स्थलम्, स्थली, इति २॥—मरु, धन्वा, इति २ मरुदेशस्य॥—खिलम्, अप्रहतम्, इति २ अकृष्टस्य क्षेत्रादेः॥—जगती, लोक, विष्टपम्, भुवनम्, जगत्, इति ५ भूतलस्य॥—अथ जम्बुद्वीपवर्ती दृश्यमानो लोकः भारतनामकं वर्षं ज्ञेयम्॥—शरावत्या अवधेर्यः प्राग्दक्षिणः प्राक्सहितो दक्षिणो देशः स प्राच्य इति॥—शरावत्या अवधेर्यः पश्चिमोत्तरः पश्चिमसहित उत्तरो देशः स उदीच्य इति॥—प्रत्यन्त, म्लेच्छदेश, इति २ शिष्टाचाररहितस्य कामरूपादेः॥—मध्यदेश, मध्यम, इति २ मध्यदेशस्य॥—आर्यावर्त, पुण्यभूमि, इति २ विन्ध्यहिमाचलयोरन्तरस्य॥—नीवृत्, जनपद, इति २ जनैर्वास्यमानराष्ट्रस्य मगधादेः॥—देश, विषयः, उपवर्तनम्, इति ३ ग्रामसमुदायलक्षणस्य देशमात्रस्य॥—अथ गोष्ठशब्दमभिव्याप्य वक्ष्यमाणास्त्रिषु लिङ्गेषु। नड्वान्, नड्वल, इति २ नडबहुले देशे॥—कुमुद्वान्, इति १ कुमुदप्राये॥—वेतस्वान् इति १ बहुवेतसे॥—शादैर्बालतृणैर्हरिते देशे शाद्वल इति॥—सजम्बाले कर्दमयुक्ते देशे पङ्किल इति॥—जलप्रायम्, अनूपम्, इति २ जलबहुलदेशस्य॥—तथाविधः अनूपसदृश

स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति ५७८
देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावति ५७९
देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नव्रीहिपालितः ५८०
स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ५८१
सुराज्ञि देशे राजन्वान्स्यात्ततोऽन्यत्र राजवान् ५८२
गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ५८३
पर्यन्तभूः परिसरः सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ५८४
वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकम् ५८५
अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ५८६
सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ५८७
अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि ५८८

कश्चिन्नद्यादेरुपान्तदेशः **कच्छ** इत्युच्यते ॥—शर्करा, शर्करिलः, इति २ **वालुकायुक्तदेशे** ॥—शार्करः, शर्करावान्, इति २ **वालुकायुक्तस्य । देशादेः ।** आदिमौ शर्कराशर्करिलौ देशे एव । एवं सिकतावत्युन्नेया ऊहनीयाः। सैकतः, सिकतावान्, इति २ **वालुकायुक्तस्य देशादेः** ॥—नद्यम्बुभिर्वृष्ट्यम्बुभिश्च संपन्नैर्व्रीहिभिः पालितो देशः क्रमेण **नदीमातृको देवमातृकश्च** स्यात् ॥—धर्मशीलः शोभनो राजा यत्र स **सुराजा,** तस्मिन्देशे **राजन्वान्** इति। ततोऽन्यत्र राजमात्रयुक्ते देशे **राजवान्** इति ॥—गोष्ठम्, गोस्थानकम्, इति २ **गवां स्थानस्य** ॥—तद्गोष्ठं भूतपूर्वकं चेद्**गौष्ठीन**मित्युच्यते ॥—पर्यन्तभूः, परिसरः, इति २ **नदीपर्वतादीनामुपान्तभुवः** ॥—सेतुः, आलिः, इति २ **सेतोः** ॥—वामलूरः, नाकुः, वल्मीकम्, इति ३ **वल्मीकस्य** ॥—अयनम्, वर्त्म, मार्गः, अध्वा, पन्थाः, पदवी, सृतिः, सरणिः, पद्धतिः, पद्या, वर्तनी, एकपदी, इति १२ **मार्गस्य** ॥—अतिपन्थाः, सुपन्थाः, सत्पथः, इति ३ **अर्चितेऽध्वनि** शोभने मार्गे ॥—

व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ५८९
अपन्थास्त्वपथं तुल्ये शृङ्गाटकचतुष्पथे ५९०
प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् ५९१
गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगं नल्वः किष्कुचतुःशतम् ५९२
घण्टापथः संसरणं तत्पुरस्योपनिष्करम् ५९३
'द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च रोदसी । * *
दिवस्पृथिव्यौ गंजा तु रुमा स्याल्लवणाकरः ॥' * *

३ पुरवर्गः ।

पूः स्त्री पुरीनगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम् ५९४
स्थानीयं निगमोऽन्यत्तु यन्मूलनगरात्पुरम् ५९५
तच्छाखानगरं वेशो वेश्याजनसमाश्रयः ५९६
आपणस्तु निषद्यायां विपणिः पण्यवीथिका ५९७

व्यध्व, दुरध्व, विपथ, कदध्वा, कापथ, इति ५ दुर्मार्गस्य ॥—अपन्था, अपथम्, इति २ अमार्गस्य ॥—शृङ्गाटकम्, चतुष्पथम्, इति २ चतुष्पथस्य ॥—दूरध्वासौ शून्यश्च दूरशून्यश्छायाजलादिवर्जितो दूरस्थोऽध्वा मार्गः प्रान्तरमित्युच्यते ॥—यद्दुर्गमं चोरकण्टकाद्युपद्रवयुक्तं वर्त्म मार्गः कान्तारमित्युच्यन्ते ॥—क्रोशयुगं गव्यूतिरित्युच्यते ॥—किष्कूणां हस्तानां चतुःशतं नल्व इत्युच्यते ॥—घण्टापथ, संसरणम्, इति २ राजपथमात्रस्य ॥—तत्संसरणं पुरस्य नगरस्य चेदुपनिष्करमिति ॥

५९४-६३३ पूः, पुरी, नगरी, पत्तनम्, पुटभेदनम्, स्थानीयम्, निगम, इति ७ नगरस्य ॥—यः प्राकारादिवेष्टितः विस्तीर्णं पुरं तत्स्थानीयादिनामकमिति । यं मूलनगरादन्यत्पुरं तच्छाखानगरमित्यन्वयः ॥—वेश्याजनस्य समाश्रयो निवेशस्थानं वेश इत्युच्यते ॥—आपणः, निषद्या, इति २ क्रय्यवस्तुशालायाः ॥—विपणि, पण्यवीथिका, इति २ क्रय्यवस्तुशालापङ्क्तेः ॥—

रथ्या प्रतोली विशिखा स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् ५९८
प्राकारो वरणः सालः प्राचीनं प्रान्ततो वृतिः ५९९
भित्तिः स्त्री कुड्यमेडूकं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ६००
गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्म निकेतनम् ६०
निशान्तवस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ६०२
गृहाः पुंसि च भूम्न्येव निकाय्यनिलयालयाः ६०३
वासः कुटी द्वयोः शाला सभा संजवनं त्विदम् ६०४
चतुःशालं मुनीनां तु पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम् ६०५
चैत्यमायतनं तुल्ये वाजिशाला तु मन्दुरा ६०६
आवेशनं शिल्पिशाला प्रपा पानीयशालिका ६०७
मठश्छात्रादिनिलयो गञ्जा तु मदिरागृहम् ६०८

रथ्या, प्रतोली विशिखा, इति ३ **ग्रामाभ्यन्तरमार्गस्य** ॥—चयः, वप्रम्, इति २ **परिखोद्धृतमृत्तिकाकूटस्य** ॥—प्राकारः, वरणः, सालः, इति २ **यष्टिकाकण्टकादिरचितवेष्टनस्य** ॥—नगरादेः प्रान्तभागे या वृतिर्वेष्टनं वेणुकण्टकादीनां तत्प्राचीनमित्युच्यते ॥—भित्तिः, कुड्यम्, इति २ **भित्तेः** ॥—तत्कुड्यमन्तर्न्यस्तकीकसं चेदेडूकसंज्ञम् ॥—गृहम्, गेहम्, उदवसितम्, वेश्म, सद्म, निकेतनम्, निशान्तम्, वस्त्यम्, सदनम्, भवनम्, अगारम्, मन्दिरम्, गृहाः, निकाय्यः, निलयः, आलयः, इति १६ **गृहस्य** ॥—वासः, कुटी, शाला, सभा, इति ४ **सभागृहस्य** ॥—संजवनम्, चतुःशालम्, इति २ **अन्योन्याभिमुखशालाचतुष्कस्य** ॥—पर्णशाला, उटजः, इति २ **मुनिगृहस्य** ॥—चैत्यम्, आयतनम्, इति २ **यज्ञायतनभेदस्य** ॥—वाजिशाला, मन्दुरा, इति २ **अश्वशालायाः** ॥—आवेशनम्, शिल्पिशाला, इति २ **स्वर्णकारादीनां शालायाः** ॥—प्रपा, पानीयशालिका, इति २ **जलशालायाः** ॥—छात्रादिनिलयः शिष्यादीनां गृहं **मठ** इत्युच्यते। आदिना कापालिकादिसंग्रहः ॥—गञ्जा, मदिरागृहम्, इति २ **मद्यस्थानस्य**॥—

गर्भागारं वासगृहमरिष्टं सूतिकागृहम् ६०९
'कुट्टिमोऽस्त्री निवद्धा भूश्चन्द्रशाला शिरोगृहम्' * *
वातायनं गवाक्षोऽथ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः ६१०
हर्म्यादि धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम् ६११
सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका ६१२
स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ६१३
विच्छन्दकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसद्मनाम् ६१४
स्त्र्यगारं भूभुजामन्तःपुर स्यादवरोधनम् ६१५
शुद्धान्तश्चावरोधश्च स्यादट्टः क्ष्ौ ्पस्त्रियाम् ६१६
प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ६१७
गृहावग्रहणी देहल्यङ्गणं चत्वराजिरे ६१८
अधस्ताद्दारुणि शिला नासा दारूपरि स्थितम् ६१९
प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्पक्षद्वार तु पक्षकम् ६२०

गर्भागारम्, वासगृहम्, इति २ गृहमध्यभागस्य ॥—अरिष्टम्, सूतिकागृहम्, इति २ प्रसवस्थानस्य ॥—वातायनम, गवाक्ष, इति २ गवाक्षस्य ॥—मण्डप, जनाश्रय, इति २ मण्डपस्य । तत्र 'मण्डप' क्लीबपुंसो ॥—धनिनां धनवतां वासो गृहं तत् हर्म्यादि ॥—देवानां राज्ञां च गृह प्रासाद इति ॥—सौध, राजसदनम्, उपकार्या, उपकारिका, इति ४ राजगृहस्य ॥—स्वस्तिकादय ईश्वरसद्मनां राजगृहाणां प्रभेदास्तु । तत्र चतुर्द्वारतोरण स्वस्तिक, उपर्युपरिगृह सर्वतोभद्र, वर्तुलाष्ट निर्नन्द्यावर्त, विशीर्ण सुन्दरो विच्छन्दक ॥—भूभुजां राज्ञां स्त्र्यगार स्त्रीगृह तत् अन्तःपुरम्, अवरोधनम्, शुद्धान्त, अवरोध, इति ४ ॥—अट्ट, क्षौमम्, इति २ हर्म्यापृष्ठस्य ॥—प्रघाण, प्रघण, अलिन्द, इति ३ द्वाराद्बहिर्यः प्रकोष्ठकस्तस्य ॥—गृहावग्रहणी, देहली, इति २ गृहद्वाराधोभागस्य ॥—अङ्गणम्, चत्वरम्, अजिरम्, इति ३ प्राङ्गणस्य ॥—शिलेत्येकं द्वारस्तम्भाध स्थितकाष्ठस्य ॥—नासेत्येकं द्वारस्तम्भोपरि स्थितस्य दारुण ॥—प्रच्छन्नम्, अन्तर्द्वारम्, इति २ गु

वलीकनीध्रे पटलप्रान्तेऽथ पटलं छदिः ६२१
गोपानसी तु वलभी छादने वक्रदारुणि ६२२
कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुंनपुंसकम् ६२३
स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ६२४
तोरणोऽस्त्री वहिर्द्वारं पुरद्वारं तु गोपुरम् ६२५
कूटं पूर्द्वारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्नथ त्रिषु ६२६
कपाटमररं तुल्ये तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना ६२७
आरोहणं स्यात्सोपानं निश्रेणिस्त्वधिरोहिणी ६२८
संमार्जनी शोधनी स्यात्संकरोऽवकरस्तथा ६२९
क्षिप्ते मुखं निःसरणं संनिवेशो निकर्षणम् ६३०

द्वारस्य ॥—पक्षद्वारम्, पक्षकम्, इति २ **पार्श्वद्वारस्य** ॥—वलीकम्, नीध्रम्, इति २ **पटलप्रान्ते गृहच्छादनस्य** ॥—पटलम्, छदिः, इति २ **छादनस्य** ॥—गोपानसी, वलभी, इति २ **छादनार्थं यद्वक्रदारु तत्र** ॥—कपोतपालिका, विटङ्कम्, इति २ **सौधादौ काष्ठादिरचितपक्षिगृहस्य** ॥—द्वाः, द्वारम्, प्रतीहारः, इति ३ **द्वारस्य** । तत्र 'द्वाः' स्त्रियाम् ॥—वितर्दिः, वेदिका, इति २ **वेद्याः** । 'वितर्दिः' स्त्री ॥—तोरणः, वहिर्द्वारम्, इति २ **तोरणस्य** ॥—पुरद्वारम्, गोपुरम्, इति २ **नगरद्वारस्य** ॥—पूर्द्वारि नगरद्वारे सुखेनावतारणार्थं यन्मृत्कूटं क्रियते तत्र **हस्तिनख** इति ॥—कपाटम्, अररम्, इति २ **कपाटस्य** । ते त्रिषु ॥—तद्विष्कम्भस्तस्य कपाटस्यावष्टम्भकं यन्मुसलं तदर्गलमित्युच्यते ॥—आरोहणम्, सोपानम्, इति २ **सोपानस्य** ॥—निश्रेणिः, अधिरोहिणी, इति २ **काष्ठादिकृतारोहणमार्गस्य** ॥—संमार्जनी, शोधनी, इति २ **केरसुणी** इति ख्यातस्य ॥—संकरः, अवकरः, इति २ तया संमार्जन्यापसारितस्य **केर इति ख्यातस्य** ॥—मुखम्, निःसरणम्, इति २ **गृहादेर्मुखभूतस्य द्वारप्रदेशस्य** ॥—संनिवेशः, निकर्षणम्, इति २ **समीचीनवासस्थानस्य** ॥—

समौ संवसथग्रामौ वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ६३१
ग्रामान्तमुपशल्यं स्यात्सीमसीमे स्त्रियामुभे ६३२
घोष आभीरपल्ली स्यात्पक्कणः शबरालयः ६३३

४ शैलवर्गः ।

महीध्रे शिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः ६३४
अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ६३५
लोकालोकश्चक्रवालस्त्रिकूटस्त्रिककुत्समौ ६३६
अस्तस्तु चरमः क्ष्माभृदुदयः पूर्वपर्वतः ६३७
हिमवान्निषधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रकः ६३८
गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ६३९
पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत् ६४०
कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गं प्रपातस्त्वतटो भृगुः ६४१

संवसथ, ग्राम, इति २ ग्रामस्य ॥—वेश्मभू, वास्तु, इति २ गृहभूमेः ॥—ग्रामान्ते ग्रामस्य समीपप्रदेशे उपशल्यमिति ॥—सीम, सीमा, इति २ ग्रामादेर्मर्यादायाम् ॥—घोष, आभीरपल्ली, इति २ गोपालग्रामस्य ॥—पक्कण, शबरालय, इति २ भिल्लग्रामस्य ॥

६३४–६४५ महीध्र, शिखरी, क्ष्माभृत्, अहार्य, धर, पर्वत, अद्रि, गोत्र, गिरि, ग्रावा, अचल, शैल, शिलोच्चय, इति १३ पर्वतसामान्यस्य ॥—लोकालोक, चक्रवाल, इति २ सप्तद्वीपवत्या भूमेः ॥—त्रिकूट, त्रिककुत्, इति २ त्रिकूटाचलस्य ॥—अस्त, चरमक्ष्माभृत्, इति २ अस्ताचलस्य ॥—उदय, पूर्वपर्वत, इति २ उदयाचलस्य ॥—हिमवान्, निषध, विन्ध्य, माल्यवान्, परियात्रक, गन्धमादन, हेमकूट, इति पर्वतविशेषाः । आदिना मलयचित्रकूटमन्दरादयः ॥—पाषाण, प्रस्तर, ग्रावा, उपल, अश्मा, शिला, दृषत्, इति ७ पाषाणस्य । 'शिलादृषदौ' स्त्रियाम् ॥—कूट, शिखरम्, शृङ्गम्, इति ३ पुंनपुंसकलिङ्ग पर्वताग्रस्य ॥—प्रपात, अतट, भृगु, इति ३ पर्वतात्पत-

कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम् ६४२
उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ६४३
दरी तु कंदरो वा स्त्री देवखातबिले गुहा ६४४
गह्वरं गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ६४५
'दन्तकास्तु बहिस्तिर्यक्प्रदेशान्निर्गता गिरेः' * *
खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ६४६
उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका ६४७
धातुर्मनःशिलाद्यद्रेर्गैरिकं तु विशेषतः ६४८
निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ६४९

५. वनौषधिवर्गः ।

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ६५०
महारण्यमरण्यानी गृहारामास्तु निष्कुटाः ६५१

नस्थानस्य ॥—अद्रेर्नितम्बो मध्यभागः कटक इत्युच्यते ॥—स्नुः, प्रस्थः सानुः, इति ३ पुंनपुंसकलिङ्गानि समभूभागे पर्वतैकदेशे ॥—उत्सः, प्रस्रवणम्, इति २ यत्र पानीयं निपत्य बहुलीभवति तस्य स्थानस्य ॥—वारिप्रवाहः, निर्झरः, झरः, इति ३ निर्झरस्य ॥—दरी, कंदरः, इति २ पर्वतस्य गृहाकारकृत्रिमविवरस्य ॥—गुहा, गह्वरम्, इति २ देवखाते अकृत्रिमे बिले बिलविषये ॥—गिरेः सकाशाच्च्युताः पतिता ये स्थूलपाषाणास्ते गण्डशैला इत्युच्यन्ते ॥—खनिः, आकरः, इति २ रत्नाद्युत्पत्तिस्थानस्य ॥—पादाः, प्रत्यन्तपर्वताः, इति २ पर्वतसमीपस्थाल्पपर्वतानाम् ॥—अद्रेरध संनिहिता भूमिरुपत्यकेत्युच्यते ॥—अद्रेरूर्ध्वा या भूमिः साधित्यका इति ॥—अद्रेर्यन्मनःशिलादि स धातुरित्युच्यते । गैरिकं विशेषतो धातुः ॥—निकुञ्जः, कुञ्जः, इति २ लतादिपिहितोदरे लताद्याच्छादितगर्भे स्थाने ॥

६५०–९८९. अटवी, अरण्यम्, विपिनम्, गहनम्, काननम्, वनम्, इति ६ अरण्यस्य । तत्राटवी स्त्रियाम् ॥—महारण्यम्, अरण्यानी, इति २ महतो व

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ६५२
अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ६५३
पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ६५४
स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ६५५
वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः ६५६
वन्या वनसमूहे स्यादङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि ६५७
वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ६५८
अनोकहः कुटः सालः पलाशी द्रुद्रुमागमाः ६५९
वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः ६६०
ओषध्यः फलपाकान्ताः स्युरवन्ध्यः फलेग्रहिः ६६१
वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च फलवान्फलिनः फली ६६२

…स्य । अरण्यानी स्त्रियाम् ॥—गृहारामाः, निष्कुटाः, इति २ गृहसमीपवर्तिउपवनेषु ॥—यत्कृत्रिमं कृत्वा निर्वृत्तं वनं तत्र आरामः, उपवनम्, इति २ ॥—वृक्षवाटिकेत्येकममात्यानां वेश्यानां च यद्गृहोपवनं तत्र ॥—यद्राज्ञः साधारणं प्रमदाभिरन्यैर्वा सह क्रीडार्थं वनं तत्र आक्रीडः, उद्यानम्, इति २ ॥—अत उद्यानं अन्तःपुरोचितं राज्ञीनामेव क्रीडायामुचितं चेत्प्रमदवनं स्यात् ॥—वीथी, आलिः, आवलिः, पङ्क्तिः, श्रेणी, इति ५ पङ्क्तेः ॥—लेखाः, राजयः, इति २ लेखानाम् ॥—वनानां समूहे वन्येत्येकम् । अभिनवोद्भिदि नूतनप्ररोहे अङ्कुर इत्येकम् ॥—वृक्षः, महीरुहः, शाखी, विटपी, पादपः, तरुः, अनोकहः, कुटः, सालः, पलाशी, द्रुः, द्रुमः, अगमः, इति १३ वृक्षस्य । पुष्पाज्जातैः फलैरुपलक्षितो वृक्षो वानस्पत्यः आम्रादिः । अपुष्पात्पुष्पं विना जातैः फलैरुपलक्षितो वृक्षो वनस्पतिः एकं पनसोदुम्बरादिः । फलपाकान्तो यासां ता ओषध्यः स्युः व्रीहियवादिः ॥—अवन्ध्यः, फलेग्रहिः, इति २ यथाकालफलधरस्य ॥—वन्ध्यः, अफलः, अवकेशी, इति ३ ऋतावपि फलरहितस्य ॥—फलवान्, फलिनः, फली, इति ३ सफलस्य ॥—

प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ६६३
फुल्लश्चैते विकसिते स्युरवन्ध्यादयस्त्रिषु ६६४
स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुर्ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः ६६५
अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ वल्ली तु व्रततिर्लता ६६६
लता प्रतानिनी वीरुद्गुल्मिन्युलप इत्यपि ६६७
नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ६६८
अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः ६६९
समे शाखालते स्कन्धशाखाशाले शिफाजटे ६७०
शाखाशिफावरोहः स्यान्मूलाच्चाग्रं गता लता ६७१
शिरोऽग्रं शिखरं वा ना मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकः ६७२

प्रफुल्लः, उत्फुल्लः, संफुल्लः, व्याकोशः, विकचः, स्फुटः, फुल्लः, इति ७ **विकसिते पुष्पिते** स्युः। अवन्ध्यादयः अवन्ध्योऽफल इत्यादयो विकसितान्ताः त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्युः ॥—स्थाणुः, ध्रुवः, शङ्कुः, इति ३ **छिन्नविटपस्य**। प्रकाण्डे वा ना, स्थाणुशब्दो विकल्पेन पुंसीत्यर्थः ॥—शाखा, प्रसिद्धा। शिफा, वृक्षमूलम्। ह्रस्वे शाखाशिफे यस्य स **क्षुप** इत्युच्यते ॥—न विद्यते **प्रकाण्डो यस्य** तस्मिन् स्तम्ब', गुल्मः, इति २ ॥—वल्ली, व्रततिः, लता, इति ३ **लतायाः** ॥—वीरुत्, गुल्मिनी, उलपः, इति ३ **या प्रतानिनी शाखादिभिर्विस्तृता लता** तत्रेत्यर्थः ॥ नगाद्यारोहो **वृक्षादीनामुच्चत्वं** तत्र उच्छ्रायः, उत्सेधः, उच्छ्रयः, इति ३ ॥—प्रकाण्डः, स्कन्धः, इति २ **तरोर्मूलमारभ्य शाखापर्यन्तो यो भागस्तत्र**॥—शाखा, लता, इति २ **शाखायाः** ॥—स्कन्धशाखा, शाला, इति २ **प्रधानशाखायाः**॥—शिफा, जटा, इति २ **तरुमूलस्य** ॥—शिखायाः शिफा मूलं **अवरोह** इत्युच्यते। मूलाद्वृक्षमूलमारभ्याग्रपर्यन्तं गता लता गुडूच्यादिरप्य**वरोह** इत्युच्यते। शिरसोऽग्रं शिरोऽग्रं तत् **शिखर**मित्युच्यते॥—मूलम्, बुध्नः, अङ्घ्रिना-

सारो मज्जा नरि त्वक्स्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् ६७३
काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित्स्त्रियाम् ६७४
निष्कुहः कोटरं वा ना वल्लरिर्मञ्जरिः स्त्रियौ ६७५
पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ६७६
पल्लवोऽस्त्री किसलयं विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ६७७
वृक्षादीनां फलं सस्यं वृन्तं प्रसवबन्धनम् ६७८
आमे फले शलाटुः स्याच्छुष्के वानमुभे त्रिषु ६७९
क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमान् ६८०
स्याद्गुच्छकस्तु स्तवकः कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ६८१

मक, इति ३ वृक्षादेर्मूलस्य ॥—सार, मज्जा, इति २ वृक्षादेः स्थिरांशे । तत्र मज्जा नान्तः । नरि पुंसि ॥—त्वक्, वल्कम्, वल्कलम्, इति ३ त्वचः । तत्र वल्कादिद्वयं क्लीबपुंसो ॥—काष्ठम्, दारु, इति २ काष्ठमात्रस्य ॥—इन्धनम्, एध, इध्मम्, एध, समित्, इति ५ शुष्कस्य तृणकाष्ठादेः । तत्र आद्य एध-शब्दः सान्तः क्लीबे । अन्यस्त्वदन्तः पुंसि । समिद्दान्तः स्त्रियाम् ॥—निष्कुह, कोटरम्, इति २ वृक्षगतविवरस्य । कोटरं वा ना पक्षे पुमान् ॥—वल्लरि, मञ्जरि, इति २ तुलस्यादेरभिनवोद्भिदि ॥—पत्रम्, पलाशम्, छदनम्, दलम्, पर्णम्, छद, इति ६ पत्रस्य । तत्र छदोऽदन्तः पुंसि ॥—पल्लव, किसलयम्, इति २ पत्रादियुक्ते शाखाया पर्वणि । तत्र किसलयं पुंसि क्लीबे च ॥—विस्तार शाखापल्लवसमुदायलक्षण आभोग विटप उच्यते ॥—वृक्षादीना फल सस्यमित्युच्यते । प्रसव पुष्पादि बध्यते येन तत् वृन्तमुच्यते । आमेऽपक्वे फले शलाटुरित्येकम् । शुष्के फले वानमित्येकम् । उभे शलाटुर्वानं च त्रिषु त्रिलिङ्गयाम् ॥ क्षारक, जालकम्, इति २ नूतनकलिकायाः । जालकं क्लीबे एव ॥—कलिका, कोरक, इति २ अस्फुटितपुष्पस्य ॥—गुच्छक, स्तबक, इति २ कलिकादिभिराकीर्णस्य पल्लवग्रन्थे । पुष्पादिस्तबके गुच्छ इति ॥—कुड्मल, मुकुल, इति २ ईषद्विकसितकलिकायाम् ॥—

स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ६८२
मकरन्दः पुष्परसः परागः सुमनोरजः ६८३
द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ६८४
आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैङ्गुदं फले ६८५
वार्हतं च फले जम्ब्वा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम् ६८६
पुष्पे जातीप्रभृतयः स्वलिङ्गा व्रीहयः फले ६८७
विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि पुष्पे क्लीबेऽपि पाटला ६८८
बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ६८९
अश्वत्थेऽथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ६९०
तस्मिन्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ६९१
उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ६९२
कोविदारे चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ६९३

सुमनसः, पुष्पम्, प्रसूनम्, कुसुमम्, सुमम्, इति ५ **पुष्पस्य** ॥—मकर-, पुष्परसः, इति २ **पुष्पमधुनि** ॥—परागः, सुमनोरजः, इति २ **पुष्परेणोः** । अश्वत्थकपित्थादीनामभिधानं प्रसवे पुष्पे फले मूले च वर्तमानं त**द्धिहीनं** ज्ञेयम् । हरीतक्याः फलं **हरीतकी** । आदिना कोशातकी कर्कटी द्राक्षेत्यादि । अश्वत्थस्य फलं **आश्वत्थम्** । वेणोः फलं **वैणवम्** । प्लक्षस्य फलं **प्लाक्षम्** । न्यग्रोधस्य फलं **नैयग्रोधम्** । इङ्गुद्याः फलं **ऐङ्गुदम्** । बृहत्याः फल **वार्हतम्** ॥—जम्बूः, जम्बु, जाम्बवम्, इति ३ **जम्ब्वाः फले** । जम्बूः स्त्री ॥—जातीयूथिकामल्लिकेत्यादयः पुष्पे वर्तमानाः स्वलिङ्गा एव स्युः न तु क्लीबे । व्रीहयः फले स्वलिङ्गाः । विदारी बृहत्यंशुमतीत्याद्या मूलेऽपि स्वलिङ्गाः । अपिशब्दात्पुष्पेऽपि स्वलिङ्गाः, पाटला पुष्पे वर्तमाना क्लीबे ॥—बोधिद्रुमः, चलदलः, पिप्पलः, कुञ्जराशनः, अश्वत्थः, इति ५ **पिप्पलवृक्षस्य** ॥—कपित्थः, दधित्थः, ग्राही, मन्मथः, दधिफलः, पुष्पफलः, दन्तशठः, इति ७ **कपित्थस्य** ॥—उदुम्बरः, जन्तुफलः, यज्ञाङ्गः, हेमदुग्धकः, इति ४ **उदुम्बरस्य** ॥—कोविदारः, चमरिकः, कुद्दालः, युगपत्रकः, इति ४ **कोविदारस्य** ॥—

सप्तपर्णो विशालत्वक्शारदो विषमच्छदः ६९४
आरग्वधे राजवृक्षशम्पाकचतुरङ्गुलाः ६९५
आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ६९६
स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ६९७
वरुणो वरणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः ६९८
पुंनागे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः ६९९
पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ७००
तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथद्रुरतिमुक्तकः ७०१
वञ्जुलश्चित्रकृच्चाथ द्वौ पीतनकपीतनौ ७०२
आम्रातके मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ७०३
वानप्रस्थमधुष्ठीलौ जलजेऽत्र मधूलकः ७०४
पीलौ गुडफलः स्रंसी तस्मिंस्तु गिरिसम्भवे ७०५
अक्षोटकन्दरालौ द्वावङ्कोटे तु निकोचकः ७०६

सप्तपर्ण, विशालत्वच्, शारद, विषमच्छद, इति ४ सप्तपर्णस्य ॥—आरग्वध, राजवृक्ष, शम्पाक, चतुरङ्गुल, आरेवत, व्याधिघात, कृतमाल, सुवर्णक, इति ८ कृतमालस्य॥—जम्बीर, दन्तशठ, जम्भ, जम्भीर, जम्भल, इति ५ जम्बीरस्य ॥—वरुण, वरण, सेतु, तिक्तशाक, कुमारक, इति ५ वरणस्य॥—पुंनाग, पुरुष, तुङ्ग, केसर, देववल्लभ, इति ५ पुंनागस्य ॥—पारिभद्र, निम्बतरु, मन्दार, पारिजातक, इति ४ निम्बतरो ॥—तिनिश, स्यन्दन, नेमी, रथद्रु, अतिमुक्तक, वञ्जुल, चित्रकृत्, इति ७ तिनिशस्य ॥—पीतन, कपीतन, आम्रातक, इति ३ आम्रातकस्य ॥—मधूक, गुडपुष्प, मधुद्रुम, वानप्रस्थ, मधुष्ठील, इति ५ मधूकस्य ॥—जलजेऽत्र मधूके मधूलक इत्येकम् ॥—पीलु, गुडफल, स्रंसी, इति ३ पीलुवृक्षस्य ॥—अक्षोट, कन्दराल, इति २ पर्वतपीलो ॥—अङ्कोट, निकोचक,

पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथोऽथ वेतसे ७०७
रथाभ्रपुष्पविदुरशीतवानीरवञ्जुलाः ७०८
द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ७०९
शोभाञ्जने शिग्रुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः ७१०
रक्तोऽसौ मधुशिग्रुः स्यादरिष्टः फेनिलः समौ ७११
बिल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ७१२
प्लक्षो जटी पर्कटी स्यान्न्यग्रोधो बहुपाद्वटः ७१३
गालवः शाबरो लोध्रस्तिरीटस्तिल्वमार्जनौ ७१४
आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः ७१५
कुम्भोलूखलकं क्लीबे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ७१६
शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ७१७
राजादनं प्रियालः स्यात्सन्नकद्रुर्धनुःपटः ७१८

इति२अङ्कोटस्य ॥—पलाशः, किंशुकः, पर्णः, वातपोथः, इति४ **पलाशस्य**॥—वेतसः, रथः, आभ्रपुष्पः, विदुरः, शीतः, वानीरः, वञ्जुलः, इति ७ **वेतसस्य**॥—परिव्याधः, विदुलः, नादेयी, अम्बुवेतसः, इति४**जलवेतसस्य**। नादेयी स्त्री॥—शोभाञ्जनः, शिग्रुः, तीक्ष्णगन्धकः, अक्षीवः, मोचकः, इति ५ **शिग्रोः** ॥—असौ शोभाञ्जनो रक्तो रक्तपुष्पश्चेन्**मधुशिग्रु**रित्युच्यते ॥—अरिष्टः, फेनिलः, इति २ **अरिष्टस्य** ॥—बिल्वः, शाण्डिल्यः, शैलूषः, मालूरः, श्रीफलः, इति ५ **बिल्वस्य**॥—प्लक्षः, जटी, पर्कटी, इति ३ **प्लक्षस्य** ॥—न्यग्रोधः, बहुपात्, वटः, इति ३ **वटस्य**॥—गालवः, शाबरः, लोध्रः, तिरीटः, तिल्वः, मार्जनः, इति ६ **लोध्रस्य**॥—आम्रः, चूतः, रसालः, इति३**आम्रस्य** । असौ आम्रोऽतिसौरभश्चेत्**सहकार** इत्यकम् ॥—कुम्भः, उलूखलकम्, कौशिकः, गुग्गुलुः, पुरः, इति ५ **गुग्गुलवृक्षस्य** ॥—शेलुः, श्लेष्मातकः, शीतः, उद्दालः, बहुवारकः, इति ५ **उद्दालकस्य**॥—राजादनम्, प्रियालः, सन्नकद्रुः, धनुःपटः, इति ४ **प्रियालस्य** । धनुः, पटः,

गम्भारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ७१९
श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चाप्यथ द्वयोः ७२०
कर्कन्धूर्बदरी कोलिः कोलं कुवलफेनिले ७२१
सौवीरं बदरं घोण्टाप्यथ स्यात्स्वादुकण्टकः ७२२
विकङ्कतः स्रुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ७२३
ऐरावतो नागरङ्गो नादेयी भूमिजम्बुका ७२४
तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ७२५
काकेन्दुः कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुके ७२६
गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिर्मोक्षमुष्ककौ ७२७
तिलकः क्षुरकः श्रीमान्समौ पिचुलझावुकौ ७२८
श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैडर्यकट्फलौ ७२९
क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ७३०

इति व्यस्तमपि ॥—गम्भारी, सर्वतोभद्रा, काश्मरी, मधुपर्णिका, श्रीपर्णी, भद्रपर्णी, काश्मर्य, इति ७ काश्मर्याः ॥—कर्कन्धू, बदरी, कोलि, इति ३ बदर्याः ॥—कोलम्, कुवलम्, फेनिलम्, सौवीरम्, बदरम्, घोण्टा, इति ६ बदरीफलस्य ॥—स्वादुकण्टक, विकङ्कत, स्रुवावृक्ष, ग्रन्थिल, व्याघ्रपाद्, इति ५विकङ्कतस्य ॥—ऐरावत, नागरङ्ग, नादेयी, भूमिजम्बुका, इति ४ नागरङ्गस्य ॥—तिन्दुक, स्फूर्जक, कालस्कन्ध, शितिसारक, इति ४ तिन्दुकस्य ॥—काकेन्दु, कुलक, काकतिन्दुक, काकपीलुक, इति ४ काकतिन्दुकस्य ॥ गोलीढ, झाटल, घण्टापाटलि, मोक्ष, मुष्कक, इति ५ घण्टापाटले ॥—तिलक, क्षुरक, श्रीमान्, इति३तिलकस्य॥—पिचुल, झावुक, इति २ झावुकस्य॥–श्रीपर्णिका,कुमुदिका,कुम्भी,कैडर्य,कट्फल,इति५कुम्भ्याः ॥—क्रमुक, पट्टिकाख्य, पट्टी, लाक्षाप्रसादन, इति ४ लोहितलोध्रस्य ॥—

तूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ७३१
तूलं च नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रियः ७३२
वीरवृक्षोऽरुष्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु ७३३
गर्दभाण्डे कन्दरालकपीतनसुपार्श्वकाः ७३४
प्लक्षश्च तिन्तिडी चिञ्चाम्लिकाथो पीतसारके ७३५
सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ७३६
साले तु सर्जकार्श्याश्वकर्णकाः सस्यसम्वरः ७३७
नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः ७३८
राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायामथ द्वयोः ७३९
इङ्गुदी तापसतरुर्भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ ७४०
पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः ७४१
पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे रोचनः कूटशाल्मलिः ७४२

तूदः, यूपः, क्रमुकः, ब्रह्मण्यः, ब्रह्मदारु, तूलम्, इति ६ अश्वत्थाकारे वृक्षभेदे ॥—नीपः, प्रियकः, कदम्बः, हलिप्रियः, इति ४ कदम्बस्य ॥—वीरवृक्षः, अरुष्करः, अग्निमुखी, भल्लातकी, इति ४ भल्लातक्याः। त्रिषु स्त्रीपुंनपुंसकेषु ॥—गर्दभाण्डः, कन्दरालः, कपीतनः, सुपार्श्वकः, प्लक्षः, इति ५ प्लक्षस्य ॥—तिन्तिडी, चिञ्चा, अम्लिका, इति ३ चिञ्चायाः ॥—पीतसारकः, सर्जकः, असनः, बन्धूकपुष्पः, प्रियकः, जीवकः, इति ६ जीवकस्य ॥—सालः, सर्जः, कार्श्यः, अश्वकर्णकः, सस्यसम्वरः, इति ५ शालवृक्षस्य ॥—नदीसर्जः, वीरतरुः, इन्द्रद्रुः, ककुभः, अर्जुनः, इति ५ अर्जुनवृक्षस्य ॥—राजादनः, फलाध्यक्षः, क्षीरिका, इति ३ क्षीरिकायाः ॥—इङ्गुदी, तापसतरुः, इति २ इङ्गुद्याः ॥—भूर्जः, चर्मी, मृदुत्वक्, इति ३ भूर्जवृक्षस्य ॥—पिच्छिला, पूरणी, मोचा, स्थिरायुः, शाल्मलिः, इति ५ शाल्मल्याः। द्वयोः स्त्रीपुंसयोः ॥—शाल्मल्या वेष्टे निर्यासे पिच्छेत्येकम् ॥—रोचनः, कूटशा-

चिरबिल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ७४३
प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतिकः कलिमारकः ७४४
करञ्जभेदाः षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी ७४५
रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ७४६
गायत्री बालतनयः खदिरो दन्तधावनः ७४७
अरिमेदो विट्खदिरे कदरः खदिरे सिते ७४८
सोमवल्कोऽप्यथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ७४९
एरण्ड उरुबूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ७५०
चञ्चुः पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः ७५१
अल्पा शमी शमीरः स्याच्छमी सक्तुफला शिवा ७५२
पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः ७५३
शल्यश्च मदने शक्रपादपः पारिभद्रकः ७५४
भद्रदारु द्रुकिलिमं पीतदारु च दारु च ७५५

रमलि, इति २ कूटशाल्मल्याः ॥—चिरबिल्व, नक्तमाल, करज, करञ्जक, इति ४ करञ्जवृक्षस्य ॥—प्रकीर्य, पूतिकरज, पूतिक, कलिमारक, इति ४ पूतिकस्य ॥—षड्ग्रन्थ, मर्कटी, अङ्गारवल्लरी, इति ३ करञ्जभेदस्य ॥—रोही, रोहितक, प्लीहशत्रु, दाडिमपुष्पक, इति ४ रोहितकस्य ॥—गायत्री, बालतनय, खदिर, दन्तधावन, इति ४ खदिरस्य ॥—अरिमेद, विट्खदिर, इति २ दुर्गन्धिखदिरस्य ॥—सिते शुक्लसारे खदिरे कदर, सोमवल्क, इति २ ॥—व्याघ्रपुच्छ, गन्धर्वहस्तक, एरण्ड, उरुबूक, रुचक, चित्रक, चञ्चु, पञ्चाङ्गुल, मण्ड, वर्धमान, व्यडम्बक, इति ११ एरण्डस्य ॥—अल्पा स्वल्पाकारा शमी स शमीर इत्येकम् ॥—शमी, सक्तुफला, शिवा, इति ३ शम्याः ॥—पिण्डीतक, मरुवक, श्वसन, करहाटक, शल्य, मदन, इति ६ मदनस्य ॥—शक्रपादप, पारिभद्रक, भद्रदारु, द्रुकिलिमम्, पीतदारु, दारु,

पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुण्यथ द्वयोः ७५६
पाटलिः पाटलामोघा काशस्थाली फलेरुहा ७५७
कृष्णवृन्ता कुवेराक्षी श्यामा तु महिलाह्वया ७५८
लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली ७५९
विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सा ७६०
मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकट्वङ्गटुण्टुकाः ७६१
स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः ७६२
शोणकश्चारलौ तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु ७६३
अमृता च वयस्था च त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः ७६४
नाक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ७६५
अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनामृता ७६७
हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ७६७
पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं चाथ द्रुमोत्पलः ७६८

पूतिकाष्ठम्, इति ७ देवदारुणि ॥—पाटलिः, पाटला, मोघा, काचस्थाली, फलेरुहा, कृष्णवृन्ता, कुवेराक्षी, इति ७ **पाटलायाः** ॥ तत्र पाटलिर्द्वयोः स्त्रीपुंसयोः ॥—श्यामा, महिलाह्वया, लता, गोवन्दनी, गुन्द्रा, प्रियङ्गुः, फलिनी, फली, विष्वक्सेना, गन्धफली, कारम्भा, प्रियकः, इति १२ **प्रियङ्गुवृक्षे** । तत्र प्रियकः पुंसि । शेषं स्त्रियाम् ॥—मण्डूकपर्णः, पत्रोर्णः, नटः, कट्वङ्गः, टुण्टुकः, स्योनाकः, शुकनासः, ऋक्षः, दीर्घवृन्तः, कुटन्नटः, शोणकः, अरलुः, इति १२ **शोणकस्य** ॥—तिष्यफला, आमलकी, अमृता, वयस्था, इति ४ **आमलक्याः** । त्रिष्वित्युक्तेः आमलकः आमलकम् ॥—विभीतकः, अक्षः, तुषः, कर्षफलः, भूतावासः, कलिद्रुमः, इति ६ **विभीतकस्य** ॥ त्रिलिङ्गत्वाद्विभीतकी विभीतकमिति च ॥—अभया, अव्यथा, पथ्या, कायस्था, पूतना, अमृता, हरीतकी, हैमवती, चेतकी, श्रेयसी, शिवा, इति ११ **हरीतक्याः** ॥—पीतद्रुः, सरलः, पूतिकाष्ठम्, इति ३ **सर-**

कर्णिकारः परिव्याधो लकुचो लिकुचो डहुः ७६९
पनसः कण्टकिफलो निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः ७७०
काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलयूर्जघनेफला ७७१
अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः ७७२
पिचुमन्दश्च निम्बेऽथ पिच्छिलागुरु शिंशपा ७७३
कपिला भस्मगर्भा सा शिरीषस्तु कपीतनः ७७४
भण्डिलोऽप्यथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ७७५
एतस्य कलिका गन्धफली स्यादथ केसरे ७७६
बकुलो वञ्जुलोऽशोके समौ करकदाडिमौ ७७७
चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः ७७८
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ७७९
श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात्कणिका गणिकारिका ७८०

..स्य ॥—द्रुमोत्पल, कर्णिकार, परिव्याध, इति ३ कर्णिकारस्य॥—लकुच लिकुच, डहु, इति ३ लिकुचस्य ॥—पनस, कण्टकिफल, इति २ पनसस्य ॥—निचुल, हिज्जल, अम्बुज, इति ३ निचुलस्य ॥—काकोदुम्बरिका, फल्गु, मलयू, जघनेफला, इति४ मलयो ॥—अरिष्ट, सर्वतोभद्र, हिङ्गुनिर्यास, मालक, पिचुमन्द, निम्ब, इति ६ निम्बस्य ॥—पिच्छिला, अगुरुशिंशपा, कपिला, भस्मगर्भा, इति ४ कपिलाया ॥—शिरीष, कपीतन, भण्डिल, इति ३ शिरीषस्य ॥—चाम्पेय, चम्पक, हेमपुष्पक, इति ३ चम्पकस्य ॥—एतस्य चम्पकस्य कलिका गन्धफलीत्येकम् ॥—केसर, बकुल, इति २ बकुलस्य ॥—वञ्जुल, अशोक, इति २ अशोकस्य ॥—करक, दाडिम, इति २ दाडिमस्य ॥—चाम्पेय, केसर, नागकेसर, काञ्चनाह्वय, इति ४ चाम्पेयस्य॥—जया, जयन्ती, तर्कारी, नादेयी, वैजयन्तिका, इति ५ वैजयन्तिकाया ॥—श्रीपर्णम्, अग्निमन्थ, कणिका, गणिकारिका, जय, इति ५ कणिकाया ॥—

जयोऽथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ७८१
एतस्यैव कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयवं फले ७८२
कृष्णपाकफलाविघ्नसुषेणाः करमर्दके ७८३
कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽप्यथ सिन्दुके ७८४
सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ७८५
वेणी खरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपि ७८६
श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी तृणशून्यं तु मल्लिका ७८७
भूपदी शीतभीरुश्च सैवास्फोटा वनोद्भवा ७८८
शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ७८९
सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेश्यथ मागधी ७९०
गणिका यूथिकाम्बष्ठा सा पीता हेमपुष्पिका ७९१
अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता ७९२
सुमना मालती जातिः सप्तला नवमालिका ७९३

कुटजः, शक्रः, वासकः, गिरिमल्लिका, इति ४ **कुटजस्य**॥—एतस्यैव कुटजस्य फले **कलिङ्गम्, इन्द्रयवम्, भद्रयवम्** इति ३॥—कृष्णपाकफलः, अविघ्नः, सुषेणः, करमर्दकः, इति ४ **करमर्दकस्य** ॥—कालस्कन्धः, तमालः, तापिच्छः, इति ३ **तमालस्य** ॥—सिन्दुकः, सिन्दुवारः, इन्द्रसुरसः, निर्गुण्डी, इन्द्राणिका, इति ५ **सिन्दुवारस्य**॥—वेणी, खरा, गरी, देवताडः, जीमूतः, इति ५ **देवतालस्य**॥—श्रीहस्तिनी, भूरुण्डी, इति २ **हस्तिकर्णाभपत्रस्य**॥—तृणशून्यम्, मल्लिका. भूपदी, शीतभीरुः, इति ४ **मल्लिकायाः** ॥—सैव मल्लिका वनोद्भवा **आस्फोटेत्युच्यते**॥—शेफालिका, सुवहा, निर्गुण्डी, नीलिका, इति ४ **कृष्णपुष्पायाः निर्गुण्ड्याः** ॥—असौ निर्गुण्डी **सिता, श्वेतसुरसा, भूतवेशी,** इति चोच्यते ॥—मागधी, गणिका, यूथिका, अम्बष्ठा, इति ४ **यूथिकायाः**॥—सा यूथिका पीता पीतपुष्पा चेत् **हेमपुष्पिका** स्यात् ॥—अतिमुक्तः, पुण्ड्रकः, वासन्ती, माधवी, लता, इति ५ **कुन्दभेदस्य** ॥—सुमनाः, मालती, जातिः, इति ३ **जातेः** ॥—सप्तला, नवमा-

माध्यं कुन्द रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः ७९४
सहा कुमारी तरणिरम्लानस्तु महासहा ७९५
तत्र शोणे कुरवकस्तत्र पीते कुरण्टकः ७९६
नीला झिण्टी द्वयोर्बाणा दासी चार्तगलश्च सा ७९७
सैरेयकस्तु झिण्टी स्यात्तस्मिन्कुरवकोऽरुणे ७९८
पीता कुरण्टको झिण्टी तस्मिन्सहचरी द्वयोः ७९९
ओड्रपुष्पं जपापुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ८००
प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ८०१
करवीरे करीरे तु क्रकरग्रन्थिलावुभौ ८०२
उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः ८०३
मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ८०४
फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलुङ्गके ८०५

लिका, इति २ नवमालिकायाः ॥—माध्यम्, कुन्दम्, इति २ कुन्दस्य॥—रक्तक, बन्धूक, बन्धुजीवक, इति ३ बन्धूकस्य॥—सहा, कुमारी, तरणि, इति ३ कुमार्याः ॥—अम्लान, महासहा, इति २ महासहायाः ॥—तत्राम्लाने शोणे रक्ते कुरवक इत्येकम् ॥—तत्राम्लाने पीतवर्णे कुरण्टक इत्येकम् ॥—नीली नीलवर्णा या झिण्टी तत्र बाणा, दासी, आर्तगल, इति ३ ॥ द्वयोरित्युक्तेर्बाण इत्यपि ॥—सैरेयक, झिण्टी, इति २ झिण्टीमात्रस्य ॥ तस्मिन्सैरेयकेऽरुणे रक्तवर्णे कुरवक इत्येकम् ॥—या पीतपुष्पा झिण्टी सा कुरण्टक इत्युच्यते । तस्मिन्कुरण्टके सहचरीत्यपि । द्वयोरित्युक्तेः सहचर इत्यपि ॥—ओड्रपुष्पम्, जपापुष्पम्, इति २ जपापुष्पस्य ॥—यत्तिलस्य पुष्पं तद्वज्रपुष्पसंज्ञकमित्येकम् ॥—प्रतिहास, शतप्रास, चण्डात, हयमारक, करवीर, इति ५ करवीरस्य ॥—करीर, क्रकर, ग्रन्थिल, इति ३ करीरस्य ॥—उन्मत्त, कितव, धूर्त, धत्तूर, कनकाह्वय, मातुल, मदन, इति ७ धत्तूरस्य । अस्य धत्तूरस्य फले मातुलपुत्रक इत्येकम् ॥—फलपूर, बीजपूर, रुचक, मातुलुङ्गक, इति ४ मातुलुङ्गस्य ॥—

समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ८०६
जम्बीरोऽप्यथ पर्णासे कठिञ्जरकुठेरकौ ८०७
सितेऽर्जकोऽत्र पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ८०८
अर्काह्ववसुकास्फोटगणरूपविकीरणाः ८०९
मन्दारश्चार्कपर्णोऽत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ८१०
शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ठीलो वुको वसुः ८११
वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ८१२
वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकामृता ८१३
जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ८१४
मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रुवा ८१५
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ८१६
पाठाम्बष्ठा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ८१७
एकाष्ठीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तिका ८१८

समीरणः, मरुवकः, प्रस्थपुष्पः, फणिज्जकः, जम्बीरः, इति ५ **जम्बीरस्य** ॥—पर्णासः, कठिञ्जरः, कुठेरकः, इति ३ **पर्णासस्य** ॥—अत्र पर्णासे सिते काण्डपुष्पाभ्यां श्वेत अर्जक इत्येकम् ॥—पाठी, चित्रकः, वह्निसंज्ञक इति ३ **चित्रकस्य** ॥—अर्काह्वः वसुकः, आस्फोटः, गणरूपः, विकीरणः, मन्दारः, अर्कपर्णः, इति ७ **अर्कस्य** ॥—अत्रार्के शुक्ले अलर्कः, प्रतापसः, इति २ ॥—शिवमल्ली, पाशुपतः, एकाष्ठीलः, वुकः वसुः, इति ५ **वुकस्य** ॥—वन्दा, वृक्षादनी, वृक्षरुहा, जीवन्तिका, इति ४ **वृक्षोपरिजातलताविशेषस्य** ॥—वत्सादनी, छिन्नरुहा, गुडूची, तन्त्रिका, अमृता जीवन्तिका, सोमवल्ली, विशल्या, मधुपर्णी, इति ९ **गुडूच्याः** ॥—मूर्वा, देवी, मधुरसा, मोरटा, तेजनी, स्रुवा, मधूलिका, मधुश्रेणी, गोकर्णी, पीलुपर्णी, इति १० **मूर्वायाः** ॥—पाठा, अम्बष्ठा, विद्धकर्णी, स्थापनी, श्रेयसी, रसा, एकाष्ठीला, पाप

कटुः कटंभराशोकरोहिणी कटुरोहिणी ८१९
मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ८२०
आत्मगुप्ताजहाव्यण्डा कण्डुरा प्रावृषायणी ८२१
ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छुश्च मर्कटी ८२२
चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शम्बरी वृषा ८२३
प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी रण्डा मूषिकपर्ण्यपि ८२४
अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ८२५
प्रत्यक्पर्णी केशपर्णी किणिही खरमञ्जरी ८२६
हञ्जिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ८२७
अङ्गारवल्ली वालेयशाकवर्बरवर्धकाः ८२८
मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका ८२९
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्ल्यपि ८३०
यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ८३१

चेरी, प्राचीना वनतिक्तिका, इति १० **पाठायाः** ॥—कटु, कटम्भरा, अशोकरोहिणी, कटुरोहिणी, मत्स्यपित्ता, कृष्णभेदी, चक्राङ्गी, शकुलादनी, इति ८ **कटुरोहिण्याः** ॥—आत्मगुप्ता, अजहा, अव्यण्डा, कण्डुरा, प्रावृषायणी, ऋष्यप्रोक्ता, शूकशिम्बि, कपिकच्छु, मर्कटी, इति ९ **मर्कट्याः** ॥—चित्रा, उपचित्रा, न्यग्रोधी, द्रवन्ती, शम्बरी, वृषा, प्रत्यक्श्रेणी, सुतश्रेणी, रण्डा, मूषिकपर्णी, इति १० **मूषिकपर्ण्याः** ॥—अपामार्ग, शैखरिक, धामार्गव, मयूरक, प्रत्यक्पर्णी, केशपर्णी, किणिही, खरमञ्जरी, इति ८ **अपामार्गस्य** ॥—हञ्जिका, ब्राह्मणी, पद्मा, भार्गी, ब्राह्मणयष्टिका, अङ्गारवल्ली, वालेयशाक, वर्बर, वर्धक, इति ९ **भार्ग्याः** ॥—मञ्जिष्ठा, विकसा, जिङ्गी, समङ्गा, कालमेषिका, मण्डूकपर्णी, भण्डीरी, भण्डी, योजनवल्ली, इति ९ **मञ्जिष्ठायाः** ॥—यास, यवास, दुःस्पर्श, धन्वयास, कुनाशक, रो

रोदनी कच्छुरानन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ८३२
पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिवल्लिका ८३३
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धावनिर्गुहा ८३४
निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ८३५
प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ८३६
नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ८३७
रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी ८३८
अवल्गुजः सोमराजी सुवल्लिः सोमवल्लिका ८३९
कालमेषी कृष्णफला वाकुची पूतिफल्यपि ८४०
कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ८४१
उषणा पिप्पली शौण्डी कोलाथ करिपिप्पली ८४२
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः पुमान् ८४३
चव्यं तु चविका काकचिञ्चीगुञ्जे तु कृष्णला ८४४

दनी, कच्छुरा, अनन्ता, समुद्रान्ता, दुरालभा. इति १० धन्वयासस्य ॥—पृश्निपर्णी, पृथक्पर्णी, चित्रपर्णी, अङ्घ्रिवल्लिका, क्रोष्टुविन्ना, सिंहपुच्छी, कलशिः, धावनिगुहा, इति ९ सिंहपुच्छ्याः ॥—निदिग्धिका, स्पृशी, व्याघ्री, बृहती, कण्टकारिका, प्रचोदनी, कुली, क्षुद्रा, दुःस्पर्शा, राष्ट्रिका, इति १० कण्टकारिकायाः ॥—नीली, काला, क्लीतकिका, ग्रामीणा, मधुपर्णिका, रञ्जनी, श्रीफली तुत्था, द्रोणी, दोला, नीलिनी, इति ११ नील्याः ॥—अवल्गुजः, सोमराजी, सुवल्लिः, सोमवल्लिका, कालमेषी, कृष्णफला, वाकुची, पूतिफली, इति ८ वाकुच्याः ॥—कृष्णा, उपकुल्या, वैदेही, मागधी, चपला, कणा, उषणा, पिप्पली शौण्डी, कोला, इति १० पिप्पल्याः ॥—करिपिप्पली, कपिवल्ली, कोलवल्ली श्रेयसी, वशिरः, इति ५ गजपिप्पल्याः ॥—चव्यम्, चविका, इति २ च

पलकषा त्विक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ८४५
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ८४६
विश्वा विषा प्रतिविषातिविषोपविषारुणा ८४७
शृङ्गी महौषध चाथ क्षीरावी दुग्धिका समे ८४८
शतमूली बहुसुताभीरुरिन्दीवरी वरी ८४९
ऋष्यप्रोक्ताभीरुपत्रीनारायण्यः शतावरी ८५०
अहेरुरथ पीतद्रुकालीयकहरिद्रवः ८५१
दार्वी पचंपचा दारुहरिद्रा-पर्जनीत्यपि ८५२
वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका ८५३
शुक्ला हैमवती वैद्यमातृसिंह्यौ तु वाशिका ८५४
वृषोऽटरूषः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ८५५
आस्फोटा गिरिकर्णी स्याद्विष्णुक्रान्तापराजिता ८५६
इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः ८५७

स्य ॥—काकचिञ्ची, गुञ्जा, कृष्णला, इति ३ गुञ्जायाः ॥—पलङ्कषा, इक्षुगन्धा, श्वदंष्ट्रा, स्वादुकण्टक, गोकण्टक, गोक्षुरक, वनशृङ्गाट, इति ७ गोक्षुरस्य ॥—विश्वा, विषा, प्रतिविषा, अतिविषा, उपविषा, अरुणा, शृङ्गी, महौषधम्, इति ८ अतिविषायाः ॥—क्षीरावी, दुग्धिका, इति २ दुग्धिकायाः ॥—शतमूली, बहुसुता, अभीरु, इन्दीवरी, वरी, ऋष्यप्रोक्ता, अभीरुपत्री, नारायणी, श[illegible]ा, अहेरु, इति १० शतावर्याः ॥—पीतद्रु, कालीयक, हरिद्रु, [illegible], पचंपचा, दारुहरिद्रा, पर्जनी, इति ७ पर्जन्याः ॥—वचा, उग्रगन्धा, षड्ग्रन्था, गोलोमी, शतपर्विका, इति ५ वचायाः ॥—या शुक्ला वचा सा हैमवतीत्येकम् ॥—वैद्यमाता, सिंही, वाशिका, वृष, अटरूष, सिंहास्य, वासक, वाजिदन्तक, इति ८ अटरूषस्य ॥—आस्फोटा, गिरिकर्णी, विष्णुक्रान्ता, अपराजिता, इति ४ विष्णुक्रान्तायाः ॥—इक्षुगन्धा, काण्डेक्षु, कोकिलाक्ष,

शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः ८५८
मिश्रेयाप्यथ सीहुण्डो वज्रः स्नुक्स्त्री स्नुही गुडा ८५९
समन्तदुग्धाथो वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ८६०
तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुंनपुंसकम् ८६१
बला वाट्यालका घण्टारवा तु शणपुष्पिका ८६२
मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च ८६३
सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ८६४
त्रिभण्डी रोचनी श्यामापालिन्द्यौ तु सुषेणिका ८६५
काला मसूरविदलार्धचन्द्रा कालमेषिका ८६६
मधुकं क्लीतकं यष्टिमधुकं मधुयष्टिका ८६७
विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा क्रोष्ट्री तु या सिता ८६८
अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्क्षगन्धिका ८६९
लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ८७०

इक्षुरः, क्षुरः, इति ५ **कोकिलाक्षस्य** ॥—शालेयः, शीतशिवः, छत्रा, मधुरिका, मिसिः, मिश्रेया, इति ६ **मधुरिकायाः** ॥—सीहुण्डः, वज्रः, स्नुक्, स्नुही, गुडा, समन्तदुग्धा, इति ६ **वज्रद्रुमस्य** । तत्र स्नुक् स्त्री ॥—वेल्लम्, अमोघा, चित्रतण्डुला, तण्डुलः, कृमिघ्नः, विडङ्गम्, इति ६ **विडङ्गस्य** ॥—बला, वाट्यालका, इति २ **बलायाः** ॥—घण्टारवा, शणपुष्पिका, इति २ **शणपुष्पिकायाः** ॥—मृद्वीका, गोस्तनी, द्राक्षा, स्वाद्वी, मधुरसा, इति ५ **द्राक्षायाः** ॥—सर्वानुभूतिः, सरला, त्रिपुटा, त्रिवृता, त्रिवृत्, त्रिभण्डी, रोचनी, इति ७ **त्रिवृतायाः** ॥—श्यामा, पालिन्दी, सुषेणिका, काला, मसूरविदला, अर्धचन्द्रा, कालमेषिका, इति ७ **कृष्णवर्णायास्त्रिवृतायाः** ॥—मधुकम्, क्लीतकम्, यष्टिमधुकम्, मधुयष्टिका, इति ४ **यष्टिमधुकस्य** ॥—विदारी, क्षीरशुक्ला, इक्षुगन्धा, क्रोष्ट्री, इति ४ **इक्षुगन्धायाः** ॥—क्षीरविदारी, महाश्वेता, ऋक्षगन्धिका, इति ३ **कृष्णभूमिकूष्माण्डस्य** ॥—लाङ्गली, शारदी, तोयपिप्पली, शकुलादनी, इति ४ **शाकभे-**

खराश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ८७१
गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा ८७२
योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याह्वया इमे ८७३
कदली वारणवुसा रम्भा मोचांशुमत्फला ८७४
काष्ठीला मुद्गपर्णी तु काकमुद्गा सहेत्यपि ८७५
वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षिणी ८७६
नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ८७७
नकुलेष्टा भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ८७८
विदारिगन्धांशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ८७९
तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी वदरेति च ८८०
भारद्वाजी तु सा वन्या शृङ्गी तु ऋषभो वृषः ८८१
गाङ्गेरुकी नागवला झषा ह्रस्वगवेधुका ८८२

दस्य ॥—खराश्वा, कारवी, दीप्य, मयूर, लोचमस्तक, इति ५ मयूरशिखाया ॥—गोपी, श्यामा, शारिवा, अनन्ता, उत्पलशारिवा, इति ५ उत्पलशारिवाया ॥—योग्यम्, ऋद्धि, सिद्धि, लक्ष्मी, इति ४ ऋद्धिनामकस्य औषधिविशेषस्य ॥—कदली, वारणवुसा, रम्भा, मोचा, अंशुमत्फला, काष्ठीला, इति ६ कदल्या ॥—मुद्गपर्णी, काकमुद्गा, सहा, इति ३ काकमुद्गायाः ॥—वार्ताकी, हिङ्गुली, सिंही, भण्टाकी, दुष्प्रधर्षिणी, इति ५ वार्ताक्याः ॥—नाकुली, सुरसा, रास्ना, सुगन्धा, गन्धनाकुली, नकुलेष्टा, भुजङ्गाक्षी, छत्राकी, सुवहा, इति ९ रास्नायाः ॥—विदारिगन्धा, अंशुमती, सालपर्णी, स्थिरा, ध्रुवा, इति ५ सालपर्ण्याः ॥—तुण्डिकेरी, समुद्रान्ता, कार्पासी, बदरा, इति ४ कार्पास्याः ॥—सा कार्पासी वन्या चेद्भारद्वाजीत्युच्यते ॥—शृङ्गी, ऋषभ, वृष, इति ३ ऋषभाख्यौषधिविशेषस्य ॥—गाङ्गेरुकी, नागवला, झषा, ह्रस्वग

धामार्गवो घोषकः स्यान्महाजाली स पीतकः ८८३
ज्यौत्स्नी पटोलिका जाली नादेयी भूमिजम्बुका ८८४
स्याल्लाङ्गलिक्यग्निशिखा काकाङ्गी काकनासिका ८८५
गोधापदी तु सुवहा मुसली तालमूलिका ८८६
अजशृङ्गी विषाणी स्याद्गोजिह्वादार्विके समे ८८७
ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ल्यप्यथ द्विजा ८८८
हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ८८९
एलावालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम् ८९०
वालुकं चाथ पालङ्क्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरू ८९१
बालं ह्रीवेरबर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ८९२
कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ८९३
शैलेयं तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ८९४

वेधुका, इति ४ **बलाविशेषस्य** ॥—धामार्गवः, घोषकः, इति २ **घोषवल्ल्याः** ॥—सः घोषकः पीतकः पीतपुष्पश्चेत् **महाजालीत्युच्यते** । स्त्रीलिङ्गम् ॥—ज्यौत्स्नी, पटोलिका, जाली, इति ३ **पटोलिकायाः** ॥—नादेयी, भूमिजम्बुका, इति २ **भूजम्ब्वाः** ॥—लाङ्गलिकी, अग्निशिखा, इति २ **लाङ्गल्याः** ॥—काकाङ्गी, काकनासिका, इति २ **काकजङ्घाख्यौषधिविशेषस्य** ॥—गोधापदी, सुवहा, इति २ **हंसपादिकायाः** ॥—मुसली, तालमूलिका, इति २ **मुसल्याः** ॥—अजशृङ्गी, विषाणी, इति २ **अजशृङ्ग्याः** ॥—गोजिह्वा, दार्विका, इति २ **गोजिह्वायाः** ॥—ताम्बूलवल्ली, ताम्बूली, नागवल्ली, इति ३ **नागवल्ल्याः** ॥—द्विजा, हरेणुः, रेणुका, कौन्ती, कपिला, भस्मगन्धिनी, इति ६ **रेणुकाख्यगन्धद्रव्यस्य** ॥—एलावालुकम्, ऐलेयम्, सुगन्धि, हरिवालुकम्, वालुकम्, इति ५ **वालुकाख्यगन्धद्रव्यस्य** ॥—पालङ्की, मुकुन्दः, कुन्दः, कुन्दरुः, इति ४ **कुन्दस्य** ॥—वालम्, ह्रीवेरम्, बर्हिष्ठम्, उदीच्यम्, केशाम्बुनाम, इति ५ **ह्रीवेरस्य** ॥—कालानुसार्यम्, वृद्धम्, अश्मपुष्पम्, शीतशिवम्, शैलेयम्, इति ५ **शैलेयस्य** ॥—तालपर्णी, दैत्या, गन्धकुटी, मुरा, गन्धिनी, इति

गन्धिनी गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ८९५
महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति च ८९६
अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातुपुष्पिका ८९७
पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्बहुलाथ सा ८९८
सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः ८९९
व्याधिः कुष्टं पारिभाव्यं वाप्यं पाकलमुत्पलम् ९००
शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिन्यथ वितुन्नकः ९०१
झटामलाज्झटा ताली शिवा तामलकीति च ९०२
प्रपौण्डरीकं पौण्डर्यमथ तुन्नः कुबेरकः ९०३
कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षोऽथ राक्षसी ९०४
चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ९०५
व्याडायुधं व्याघ्रनखं करज चक्रकारकम् ९०६

---

५ मुरायाः ॥—गजभक्ष्या, सुवहा, सुरभी, रसा, महेरणा, कुन्दुरुकी, सल्लकी, ह्लादिनी, इति ८ कुन्दुरुक्याः ॥—अग्निज्वाला, सुभिक्षा, धातकी, धातुपुष्पिका, इति ४ धातक्याः ॥—पृथ्वीका, चन्द्रवाला, एला, निष्कुटि, बहुला, इति ५ एलायाः ॥—उपकुञ्चिका, तुत्था, कोरङ्गी, त्रिपुटा, त्रुटि, इति ५ सूक्ष्मैलायाः ॥—व्याधि, कुष्टम्, पारिभाव्यम्, वाप्यम्, पाकलम्, उत्पलम्, इति ६ कुष्टस्य ॥—शङ्खिनी, चोरपुष्पी, केशिनी, इति ३ चोरवल्ल्याः ॥—वितुन्नक, झटामला, अज्झटा, ताली, शिवा, तामलकी, इति ६ भूम्यामलक्याः ॥—प्रपौण्डरीकम्, पौण्डर्यम्, इति २ पौण्डर्यस्य ॥—तुन्न, कुबेरक, कुणि, कच्छ, कान्तलक, नन्दिवृक्ष, इति ६ नन्दिवृक्षस्य ॥—राक्षसी, चण्डा, धनहरी, क्षेम, दुष्पत्र, गणहासक, इति ६ चोराख्यगन्धद्रव्यस्य ॥—व्याडायुधम्, व्याघ्रनखम्, करजम्, चक्रकारकम्, इति ४ व्याघ्रनखनामकगन्धद्रव्यस्य ॥—

सुषिरा विद्रुमलता कपोताङ्घ्रिर्नटी नली ९०७
धमन्यञ्जनकेशी च हनुर्हट्टविलासिनी ९०८
शुक्तिः शङ्खः खुरः कोलदलं नखमथाढकी ९०९
काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृत्तालकसुराष्ट्रजे ९१०
कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ९११
प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च ९१२
ग्रन्थिपर्णं शुकं बर्हं पुष्पं स्थौणेयकुक्कुरे ९१३
मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्का देवी लता लघुः ९१४
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ९१५
तपस्विनी जटामांसी जटिला लोमशा मिसी ९१६
त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ९१७
कर्चूरको द्राविडकः काल्पको वेधमुख्यकः ९१८

सुषिरा, विद्रुमलता, कपोताङ्घ्रिः, नटी, नली, धमनी, अञ्जनकेशी, इति ७ **नलीनामकगन्धद्रव्यस्य** ॥—हनुः, हट्टविलासिनी, शुक्तिः, शङ्खः, खुरः, कोलदलम्, नखम्, इति ७ **नखाख्यगन्धद्रव्यस्य** ॥—आढकी, काक्षी, मृत्स्ना, तुवरिका, मृत्तालकम्, सुराष्ट्रजम्, इति ६ **तुवरिकायाः** ॥—कुटन्नटम्, दाशपुरम्, वानेयम्, परिपेलवम्, प्लवम्, गोपुरम्, गोनर्दम्, कैवर्तीमुस्तकम्, इति ८ **कैवर्तीमुस्तकस्य** ॥—ग्रन्थिपर्णम्, शुकम्, बर्हम्, पुष्पम्, स्थौणेयम्, कुक्कुरम्, इति ६ **ग्रन्थिपर्णस्य** ॥—मरुन्माला, पिशुना, स्पृक्का, देवी, लता, लघुः, समुद्रान्ता, वधूः, कोटिवर्षा, लङ्कोपिका, इति १० **स्पृक्कायाः** ॥—तपस्विनी जटामांसी, जटिला, लोमशा, मिसी, इति ५ **जटामांस्याः** ॥—त्वक्पत्रम् उत्कटम्, भृङ्गम्, त्वचम्, चोचम्, वराङ्गकम्, इति ६ **त्वक्पत्रस्य** ।॥—कर्चूरकः द्राविडकः, काल्पकः, वेधमुख्यकः, इति ४ **कर्चूरकस्य** ॥—फलपाकान्तान

ओषध्यो जातिमात्रे स्युरजातौ सर्वमौषधम् ९१९
शाकाख्यं पत्रपुष्पादि तण्डुलीयोऽल्पमारिषः ९२०
विशल्याग्निशिखानन्ता फलिनी शक्रपुष्पिका ९२१
स्यादृक्षगन्धा छगलान्त्र्यावेगी वृद्धदारकः ९२२
जुङ्गो ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी ९२३
पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ९२४
हयपुच्छी तु काम्बोजी माषपर्णी महासहा ९२५
तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्यपि ९२६
बर्बरा कबरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ९२७
एलापर्णी तु सुवहा रास्ना युक्तरसा च सा ९२८
चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका ९२९
सहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि ९३०

ब्रीह्यादीनां जातावेव ओषध्यः स्युः ॥—यदा तु ओषधे रोगहारित्वमात्रं प्रतीयते न स्वरूपं, तदा ओषधशब्दप्रयोगः ॥—यत्पत्रपुष्पादि तच्छाकसंज्ञम् ॥—तण्डुलीयः, अल्पमारिषः, इति २ तण्डुलीयस्य ॥—विशल्या, अग्निशिखा, अनन्ता, फलिनी, शक्रपुष्पिका, इति ५ अग्निशिखायाः ॥—ऋक्षगन्धा, छगलान्त्री, आवेगी, वृद्धदारकः, जुङ्गः, इति ५ वृद्धदारकस्य ॥—ब्राह्मी, मत्स्याक्षी, वयस्था, सोमवल्लरी, इति ४ सोमलतायाः ॥—पटुपर्णी, हैमवती, स्वर्णक्षीरी, हिमावती, इति ४ स्वर्णक्षीर्याः ॥—हयपुच्छी, काम्बोजी, माषपर्णी, महासहा, इति ४ माषपर्ण्याः ॥—तुण्डिकेरी, रक्तफला, बिम्बिका, पीलुपर्णी, इति ४ तुण्डिकेर्याः ॥—बर्बरा, कबरी, तुङ्गी, खरपुष्पा, अजगन्धिका, इति ५ खरपुष्पायाः ॥—एलापर्णी, सुवहा, रास्ना, युक्तरसा, इति ४ एला-पर्ण्याः ॥—चाङ्गेरी, चुक्रिका, दन्तशठा, अम्बष्ठा, अम्ललोणिका, इति ५ अम्ललोणिकायाः ॥—सहस्रवेधी, चुक्रः, अम्लवेतसः, शतवेधी, इति ४ अम्ल

नमस्कारी गण्डकारी समङ्गा खदिरेत्यपि ९३१
जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ९३२
कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवकाः ९३३
किराततिक्तो भूनिम्बोऽनार्यतिक्तोऽथ सप्तला ९३४
विमला सातला भूरिफेना चर्मकषेत्यपि ९३५
वायसोली स्वादुरसा वयस्थाथ मकूलकः ९३६
निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्श्रेण्युदुम्बरपर्ण्यपि ९३७
अजमोदा तूग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ९३८
मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ९३९
अव्यथातिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ९४०
काम्पिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि ९४१
प्रपुन्नाडस्त्वेडगजो दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ९४२
पद्माट उरणाख्यश्च पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ९४३

वेतसस्य॥—नमस्कारी, गण्डाकारी, समङ्गा, खदिरा, इति ४ **खदिरायाः** ॥—जीवन्ती, जीवनी, जीवा, जीवनीया, मधुस्रवा, कूर्चशीर्षः, मधुरक, शृङ्गः, ह्रस्वाङ्गः, जीवकः, इति १० **जीवकस्य** ॥—किराततिक्तः, भूनिम्बः, अनार्यतिक्तः, इति ३ **भूनिम्बस्य** ॥—सप्तला, विमला, सातला, भूरिफेना, चर्मकषा, इति ५ **सप्तलायाः** ॥—वायसोली, स्वादुरसा, वयस्था, इति ३ **वयस्थायाः**॥—मकूलकः, निकुम्भः, दन्तिका, प्रत्यक्श्रेणी, उदुम्बरपर्णी, इति ५ **दन्त्याः** ॥—अजमोदा, उग्रगन्धा, ब्रह्मदर्भा, यवानिका, इति ४ **यवान्याः** ॥—पुष्करम्, काश्मीरम्, पद्मपत्रम्, इति ३ **पौष्करमूले** ॥—अव्यथा, अतिचरा, पद्मा, चारटी, पद्मचारिणी, इति ५ **पद्मचारिण्याः** ॥—काम्पिल्यः, कर्कशः, चन्द्रः, रक्ताङ्गः, रोचनी, इति ५ **रोचन्याः** ॥—प्रपुन्नाडः, एडगजः, दद्रुघ्नः, चक्रमर्दकः, पद्माटः, उरणाख्यः, इति ६ **पद्माटस्य** ॥—पलाण्डुः, सुकन्दकः,इति

लतार्कदुर्द्रुमौ तत्र हरितेऽथ महौषधम् ९४४
लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ९४५
पुनर्नवा तु शोथघ्नी वितुन्नं सुनिषण्णकम् ९४६
स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपर्ण्यपि ९४७
पारावताङ्घ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ९४८
वार्षिकं त्रायमाणा स्यात्त्रायन्ती बलभद्रिका ९४९
विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिर्वाराही बदरेत्यपि ९५०
मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्काकमाची तु वायसी ९५१
शतपुष्पा सितच्छत्रातिच्छत्रा मधुरा मिसिः ९५२
अवाक्पुष्पी कारवी च सरणा तु प्रसारिणी ९५३
तस्यां कटभरा राजबला भद्रबलेत्यपि ९५४
जनी जतूका रजनी जतुकृच्चक्रवर्तिनी ९५५
सस्पर्शाथ शटी गन्धमूली षड्ग्रन्थिकेत्यपि ९५६

---

२ पलाण्डो ॥—हरिते हरिद्वर्णे पलाण्डौ लतार्क, दुर्द्रुम, इति २ ॥—महौषधम्, लशुनम्, गृञ्जनम्, अरिष्ट, महाकन्द, रसोनक, इति ६ लशुनस्य ॥—पुनर्नवा, शोथघ्नी, इति २ पुनर्नवायाः ॥—वितुन्नम्, सुनिषण्णकम्, इति २ वितुन्नस्य ॥—स्थातक, शीतल, अपराजिता, शणपर्णी, इति ४ शणपर्ण्याः ॥—पारावताङ्घ्रि, कटभी, पण्या, ज्योतिष्मती, लता, इति ५ ज्योतिष्मत्याः ॥—वार्षिकम्, त्रायमाणा, त्रायन्ती, बलभद्रिका, इति ४ त्रायमाणायाः ॥—विष्वक्सेनप्रिया, गृष्टि, वाराही, बदरा, इति ४ वाराह्याः ॥—मार्कव, भृङ्गराज, इति २ भृङ्गराजस्य ॥—काकमाची, वायसी, इति २ वायस्याः ॥—शतपुष्पा, सितच्छत्रा, अतिच्छत्रा, मधुरा, मिसि, अवाक्पुष्पी, कारवी, इति ७ मधुरायाः ॥—सरणा, प्रसारिणी, कटम्भरा, राजबला, भद्रबला, इति ५ प्रसारिण्याः ॥—जनी, जतूका, रजनी, जतुकृत्, चक्रवर्तिनी, संस्पर्शा, इति ६ चक्रवर्तिन्याः ॥—शटी, गन्धमूली, षड्ग्रन्थिका, कर्चूर, पलाश, इति ५

कर्चूरोऽपि पलाशोऽथ कारवेल्लः कठिल्लकः ९५७
सुषवी चाथ कुलकं पटोलस्तिक्तकः पटुः ९५८
कूष्माण्डकस्तु कर्कारुरुर्वारुः कर्कटी स्त्रियौ ९५९
इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्तुम्ब्यलाबूरुभे समे ९६०
चित्रा गवाक्षी गोडुम्बा विशाला त्विन्द्रवारुणी ९६१
अर्शोघ्नः सूरणः कन्दो गण्डीरस्तु समष्ठिला ९६२
कलम्ब्युपोदिका स्त्री तु मूलकं हिलमोचिका ९६३
वास्तुकं शाकभेदाः स्युर्दूर्वा तु शतपर्विका ९६४
सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहानन्ताथ सा सिता ९६५
गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षका ९६६
कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ९६७
स्याद्भद्रमुस्तको गुन्द्रा चूडाला चक्रलोच्चटा ९६८

शम्याः ॥—कारवेल्लः, कठिल्लकः, सुषवी, इति ३ **कारवेल्लस्य** ॥—कुलकम्, पटोलः, तिक्तकः, पटुः, इति ४ **पटोलस्य** ॥—कूष्माण्डकः, कर्कारुः, इति २ **कूष्माण्डस्य** ॥—उर्वारुः, कर्कटी, इति २ **कर्कट्याः** ॥—इक्ष्वाकुः, कटुतुम्बी, इति २ **कटुतुम्ब्याः** ॥—तुम्बी, अलाबूः, इति २ **तुम्ब्याः** ॥—चित्रा, गवाक्षी, गोडुम्बा, इति ३ **गोडुम्बायाः** ॥—विशाला, इन्द्रवारुणी, इति २ **इन्द्रवारुण्याः** ॥—अर्शोघ्नः, सूरणः, कन्दः, इति ३ **सूरणस्य** ॥—गण्डीरः, समष्ठिला, इति २ **गण्डीराख्यशाकभेदस्य** ॥—कलम्ब्यादयः, पञ्च **शाकभेदाः** स्युः एकैकम् । कलम्बी, उपोदिका, मूलकम्, हिलमोचिका, वास्तुकम्, इति ५ ॥—दूर्वा, शतपर्विका, सहस्रवीर्या, भार्गवी, रुहा, अनन्ता, इति ६ **दूर्वायाः** ॥—सा **दूर्वा सिता** शुक्ला चेत् तत्र—गोलोमी, शतवीर्या, गण्डाली, शकुलाक्षका, इति ४ ॥—कुरुविन्दः, मेघनामा, मुस्ता, मुस्तकम्, इति ४ **मुस्तायाः** । मुस्तकं पुंनपुंसकयोः ॥—भद्रमुस्तकः, गुन्द्रा, इति २ **भद्रमुस्तकस्य** ॥—

वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ९६९
शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ९७०
वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः ९७१
ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी गुन्द्रस्तेजनकः शरः ९७२
नडस्तु धमनः पोटगलोऽथो काशमस्त्रियाम् ९७३
इक्षुगन्धा पोटगलः पुंसि भूम्नि तु बल्वजाः ९७४
रसाल इक्षुस्तद्भेदाः पुण्ड्रकान्तारकादय. ९७५
स्याद्वीरणं वीरतरं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ९७६
अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ९७७
लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ९७८
नडादयस्तृणं गर्मुच्छ्यामाकप्रमुखा अपि ९७९
अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रमथ कत्तृणम् ९८०

चूहाला, चमला, उचटा, इति ३ उच्चटामूलस्य ॥—वंश, त्वक्सार, कर्मार, त्वचिसार, तृणध्वज, शतपर्वा, यवफल, वेणु, मस्कर, तेजन, इति १० वेणोः ॥—ये वेणव अनिलोद्धता स्वनन्ति ते कीचका स्युरित्येकम् ॥—ग्रन्थि, पर्व, परु, इति ३ वंशादिग्रन्थेः । ग्रन्थि पुंसि ॥—गुन्द्र, तेजनक, शर, इति ३ शरस्य ॥—नड, धमन, पोटगल, इति ३ धमनस्य ॥—इक्षुगन्धा, पोटगल, बल्वजा, इति ३ काशस्य । तत्र बल्वजा इत्येकं पुंलिङ्ग बहुवचनान्तम् ॥—रसाल, इक्षु, इति २ इक्षोः ॥—पुण्ड्र, कान्तारक, इति २ इक्षोर्भेदस्य ॥ वीरणम्, वीरतरम्, इति २ तृणभेदस्य ॥—उशीरम्, अभयम्, नलदम्, सेव्यम्, अमृणालम्, जलाशयम्, लामज्जकम्, लघुलयम्, अवदाहम्, इष्टकापथम्, इति १० वीरणमूलस्य ॥—नडादय नलकाशादय तृणं तृणजातीया इत्यर्थः । ये च गर्मुच्छ्यामाकप्रमुखा ॥ कुशम्, कुथ, दर्भ, पवित्रम्, इति ४ कुश

पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरौहिषम् ९८१
छत्रातिच्छत्रपालघ्नौ मालातृणकभूस्तृणे ९८२
शष्पं बालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम् ९८३
तृणानां संहतिस्तृण्या नड्या तु नडसंहतिः ९८४
तृणराजाह्वयस्तालो नालिकेरस्तु लाङ्गली ९८५
घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरोऽस्य तु ९८६
फलमुद्वेगमेते च हिन्तालसहितास्त्रयः ९८७
खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ९८८

६. सिंहादिवर्गः ।

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ९८९
'कण्ठीरवो मृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशनः । *
पुण्डरीकः पञ्चनखचित्रकायमृगद्विषः' ॥ **

स्य। तत्र कुशं क्लीबपुंसोः ॥—कत्तृणम्, पौरम्, सौगन्धिकम्, ध्यामम्, देवजग्धकम्, रौहिषम्, इति ६ **तृणभेदस्य** ॥—छत्रा, अतिछत्रः, पालघ्नः, मालातृणकम्, भूस्तृणम्, इति ५ **वचाकृतेर्जलतृणभेदस्य** ॥—शष्पम्, बालतृणम्, इति २ **कोमलतृणस्य** ॥—घासः, यवसम्, इति २ **गवादीनां भक्ष्यतृणस्य** ॥—तृणम्, अर्जुनम्, इति २ **तृणमात्रस्य** ॥—तृणानां संहतिः समूहस्तृण्येत्युच्यते एकम् ॥—नडानां संहतिर्नड्येत्युच्यते एकम् ॥—तृणराजः, तालः, इति २ **तालस्य** ॥—नालिकेरः, लाङ्गली, इति २ **नारिकेलस्य** ॥—घोण्टा, पूगः, क्रमुकः, गुवाकः, खपुरः, इति ५ **पूगवृक्षस्य** ॥—अस्य फलं उद्वेगमित्युच्यते एकम् ॥—**हिंतालस्तालभेदः** ॥ खर्जूरः, केतकी, ताली, खर्जूरी, इति ४ **तृणद्रुमभेदाः** ॥

९८९–१०७४–सिंहः, मृगेन्द्रः, पञ्चास्यः, हर्यक्षः, केसरी, हरिः, इति ६ **सिंह-**

शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे तरक्षुस्तु मृगादनः ९९०
वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरः किटिः ९९१
दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ९९२
कपिप्लवंगप्लवगशाखामृगवलीमुखाः ९९३
मर्कटो वानरः कीशो वनौका अथ भल्लुके ९९४
ऋक्षाच्छभल्लभल्लूका गण्डके खड्गखड्गिनौ ९९५
लुलायो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः ९९६
स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ९९७
शृगालवञ्चकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ९९८
ओतुर्बिडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् ९९९
त्रयो गौधेरगौधारगौधेया गोधिकात्मजे १०००
श्वावित्तु शल्यस्तल्लोम्नि शलली शललं शलम् १००१

स्य॥—शार्दूल, द्वीपी, व्याघ्र, इति ३ व्याघ्रस्य॥—तरक्षु, मृगादन, इति २ कुक्कुराकृते कृष्णरेखाचित्रितस्य मृगविशेषस्य॥—वराह, सूकर, घृष्टि, कोल, पोत्री, किर, किटि, दंष्ट्री, घोणी, स्तब्धरोमा, क्रोड, भूदार, इति १२ सूकरस्य॥—कपि, प्लवङ्ग, प्लवग, शाखामृग, वलीमुख, मर्कट, वानर, कीश, वनौका, इति ९ वानरस्य॥—भल्लुक, ऋक्ष, अच्छभल्ल, भल्लूक, इति ४ अच्छभल्लस्य॥—गण्डक, खड्ग, खड्गी, इति ३ गण्डशृङ्गस्य॥—लुलाय, महिष, वाहद्विषत्, कासर, सैरिभ, इति ५ महिषस्य॥—शिवा, भूरिमाय, गोमायु, मृगधूर्तक, शृगाल, वञ्चक, क्रोष्टु, फेरु, फेरव, जम्बुक, इति १० जम्बुकस्य। शिवाशब्दो स्त्रियामेव॥—ओतु, बिडाल, मार्जार, वृषदंशक, आखुभुक्, इति ५ मार्जारस्य॥—गौधेर, गौधार, गौधेय, इति ३ स्थलगोधिकाया अपत्ये॥—श्वावित्, शल्य, इति २ शल्यस्य॥—तस्य शल्यस्य लोम्नि शलली, शललम्, श-

वातप्रमीर्वातमृगः कोकस्त्वीहामृगो वृकः १००२
मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः १००३
ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यमेणस्यैणमुभे त्रिषु १००४
कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि १००५
समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः १००६
कृष्णसाररुरुन्यङ्कुरङ्कुशम्बररौहिषाः १००७
गोकर्णपृषतैणर्श्यरोहिताश्चमरो मृगाः १००८
गन्धर्वः शरभो रामः सृमरो गवयः शशः १००९
इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः १०१०
'अधोगन्ता तु खनको वृकः पुंध्वज उन्दुरः।' * *
उन्दुरुर्मूषकोऽप्याखुर्गिरिका बालमूषिका १०११
सरटः कृकलासः स्यान्मुसली गृहगोधिका १०१२

लम्, इति ३ ॥—वातप्रमीः, वातमृगः, इति २ **वातमृगस्य** ॥—कोकः, ईहामृगः, वृकः, इति ३ **वृकस्य** ॥—मृगः, कुरङ्गः, वातायुः, हरिणः, अजिनयोनिः, इति ५ **हरिणस्य** ॥—एण्या हरिण्याश्चर्माद्यं ऐणेयमित्युच्यते। एणस्य तु चर्माद्यं ऐणमित्युच्यते। उभे ऐणेयम्, ऐणं च त्रिषु स्पष्टम् ॥—कदली, कन्दली, चीनः, चमूरुः, प्रियकः, समूरुः, इति ६ **हरिणभेदाः** ॥—अमी ६ हरिणाः वक्ष्यमाणाः कृष्णसारादयश्च **अजिनयोनय** उच्यन्ते। यत एते चर्मण्युपयुक्ताः ॥—कृष्णसारः, रुरुः, न्यङ्कुः, रङ्कुः, शम्बरः, रौहिषः, गोकर्णः, पृषतः, एणः, ऋश्यः, रोहितः, चमरः, इति १२ **मृगाः** मृगभेदाः एकैकम्। गन्धर्वः, शरभः, रामः, सृमरः, गवयः, शशः, इति ६ **मृगभेदाः** ॥ मृगेन्द्राद्याः सिंहाद्याश्चमरान्ताः ये च वर्गान्तरे वक्ष्यमाणा गवाद्या गोहस्त्यश्वादयः ते सर्वे पशुजातयः पशुशब्दवाच्या इत्यर्थः ॥—उन्दुरुः, मूषकः, आखुः, इति ३ **मूषकस्य** ॥—गिरिका, बालमूषिका, इति २ **स्वल्पमूषकजातेः** ॥—सरटः, कृकलासः, इति २ **सरटस्य** ॥—मुसली, गृहगोधिका, इति २ **गृहगोधायाः** ॥—

लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः १०१३
नीलङ्गुस्तु कृमिः कर्णजलौकाः शतपद्युभे १०१४
वृश्चिकः शूककीटः स्यादलिद्रुणौ तु वृश्चिके १०१५
पारावतः कलरवः कपोतोऽथ शशादनः १०१६
पत्री श्येन उलूकस्तु वायसारातिपेचकौ १०१७
'दिवान्धः कौशिको घूको दिवाभीतो निशाटनः ।' * *
व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः खञ्जरीटस्तु खञ्जनः १०१८
लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यादथ चापः किकीदिविः १०१९
कलिङ्गभृङ्गधूम्याटा अथ स्याच्छतपत्रकः १०२०
दार्वाघाटोऽथ सारङ्गस्तोककश्चातकः समाः १०२१
कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः १०२२
चटकः कलविङ्कः स्यात्तस्य स्त्री चटका तयोः १०२३

लूता, तन्तुवाय, ऊर्णनाभ, मर्कटक, इति ४ ऊर्णनाभस्य । तत्र लूता नित्य स्त्री ॥—नीलङ्गु, कृमि, इति २ क्षुद्रकीटमात्रस्य ॥— कर्णजलौका, शतपदी, इति २ कर्णजलौकाया ॥—वृश्चिक, शूककीट, इति २ शूककीटस्य ॥—अलि, द्रुण, वृश्चिक, इति ३ वृश्चिकस्य ॥—पारावत, कलरव, कपोत, इति ३ पारावतस्य ॥—शशादन, पत्री, श्येन, इति ३ श्येनस्य ॥—उलूक, वायसाराति, पेचक, इति ३ उलूकस्य ॥—व्याघ्राट, भरद्वाज, इति २ भरद्वाजपक्षिण ॥—खञ्जरीट, खञ्जन, इति २ खञ्जनस्य ॥—लोहपृष्ठ, कङ्क, इति २ बाणोपयोगिपत्रस्य पक्षिभेदस्य ॥—चाप, किकीदिवि, इति २ चापस्य ॥—कलिङ्ग, भृङ्ग, धूम्याट, इति ३ भृङ्गस्य ॥—शतपत्रक, दार्वाघाट, इति २ काष्ठकुट्टस्य ॥—सारङ्ग, तोकक, चातक, इति ३ चातकस्य ॥—कृकवाकु, ताम्रचूड, कुक्कुट, चरणायुध, इति ४ कुक्कुटस्य ॥—चटक, कलविङ्क, इति २ चटकस्य । तस्य चटकस्य

मयूरो बर्हिणो बर्हीं नीलकण्ठो भुजंगभुक् १०४७
शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि १०४८
केका वाणी मयूरस्य समौ चन्द्रकमेचकौ १०४९
शिखा चूडा शिखण्डस्तु पिच्छबर्हे नपुंसके १०५०
खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः १०५१
शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः १०५२
पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः १०५३
नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः १०५४
नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः १०५५
तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारण्डवः प्लवः १०५६
तित्तिरिः कुक्कुभो लावो जीवंजीवश्चकोरकः १०५७
कोयष्टिकष्टिट्टिभको वर्तको वर्तिकादयः १०५८
गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहम् १०५९

भृङ्गः, षट्पदः, भ्रमरः, अलिः, इति ११ **भ्रमरस्य** ॥—मयूरः, बर्हिणः, बर्हो, नीलकण्ठः, भुजंगभुक्, शिखावलः, शिखी, केकी, मेघनादानुलासी, इति ९ **मयूरस्य** । मयूरवाणी केकेत्युच्यते एकम् ॥—चन्द्रकः, मेचकः, इति २ **पिच्छस्य नेत्राकारचिह्नस्य** ॥—शिखा, चूडा, इति २ **मयूरशिखायाम्** ॥—शिखण्डः, पिच्छम्, बर्हम्, इति ३ **मयूरपिच्छस्य** ॥—खगः, विहंगः, विहगः, विहंगमः, विहायाः, शकुन्तिः, पक्षी, शकुनिः, शकुन्तः, शकुनः, द्विजः, पतत्री, पत्री, पतगः, पतन्, पत्ररथः, अण्डजः, नगौकाः, वाजी, विकिरः, विः, विष्किरः, पतत्रिः, नीडोद्भवः, गरुत्मान्, पित्सन्, नभसंगमः, इति २७ **पक्षिमात्रस्य** । अथ तेषां विशेषाः—हारीतः, मद्गुः, कारण्डवः, प्लवः, तित्तिरिः, कुक्कुभः, लावः, जीवंजीवः, चकोरकः, कोयष्टिकः, टिट्टिभकः, वर्तकः, वर्तिका, इति १३ ॥—गरुत्, पक्षः, छदः,

स्त्री पक्षतिः पक्षमूलं चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियौ १०६०
प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः १०६१
पेशीकोषो द्विहीनेऽण्डं कुलायो नीडमस्त्रियाम् १०६२
पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः १०६३
स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वं युग्मं तु युगलं युगम् १०६४
समूहो निवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः १०६५
स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः १०६६
समुदायः समुदयः समवायश्चयो गणः १०६७
स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् १०६८
वृन्दभेदाः समैर्वर्गः संघसार्थौ तु जन्तुभिः १०६९
सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुंनपुंसकम् १०७०

पत्रम्, पतत्रम्, तनूरुहम्, इति ६ पक्षस्य ॥—पक्षस्य मूलं पक्षतिरित्युच्यते । पक्षतिः स्त्रियाम् ॥—चञ्चु, त्रोटि, इति २ पक्षितुण्डस्य ॥ उभे स्त्रियौ ॥—प्रडीनम्, उड्डीनम्, संडीनम्, इति ३ खगानां गतिक्रियासु ॥—पेशी, कोश, अण्डम्, इति ३ अण्डस्य । पेशी स्त्री । कोशोऽस्त्रियाम् । अण्ड द्विहीने क्लीबे ॥—कुलाय, नीडम्, इति २ पक्षिगृहस्य ॥—पोत, पाक, अर्भक, डिम्भ, पृथुक, शावक, शिशु, इति ७ शिशुमात्रस्य ॥—स्त्रीपुंसौ, मिथुनम्, द्वन्द्वम्, इति ३ स्त्रीपुरुषरूपयुग्मस्य ॥—युग्मम्, युगलम्, युगम्, इति ३ युग्मस्य ॥—समूह, निवह, व्यूह, संदोह, विसर, व्रज, स्तोम, ओघ, निकर, व्रात, वार, संघात, संचय, समुदाय, समुदय, समवाय, चय, गण, संहति, वृन्दम्, निकुरम्बकम्, कदम्बकम्, इति २२ समूहस्य । संहतिः स्त्रियाम् ॥—तत्र वृन्दभेदाः । समैः सजातीयैः प्राणिभिरप्राणिभिर्वा समूहो वर्ग इत्युच्यते । सजातीयैर्विजातीयैरपि जन्तुभिः प्राणिभिरेव समूहः संघ, सार्थः, इति २ । सजातीयैर्जन्तुभिरेव कुलम् । तिरश्चामेव सजातीयानां समूहे यूथम् ।

पशूनां समजोऽन्येषां समाजोऽथ सधर्मिणाम् १०७१
स्यान्निकायः पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् १०७२
कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे १०७३
गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते १०७४

७. मनुष्यवर्गः ।

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः १०७५
स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः १०७६
स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः १०७७
प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा १०७८
विशेषास्त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना १०७९
प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी १०८०
सुन्दरी रमणी रामा कोपना सैव भामिनी १०८१
वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी १०८२

पशूनामेव वृन्दं **समज** इत्युच्यते एकम् । अन्येषां पश्वतिरिक्तानां वृन्दं **समाजः** । सधर्मिणां एकधर्मवतां समूहो **निकायः** ॥—पुञ्जः, राशिः, उत्करः, कूटम्, इति ४ **धान्यादिराशेः** ॥—तद्गणे तेषां कपोतादीनां समूहे कापोतादीनि स्युः । यथा कपोतानां समूहः **कापोतम्** । शुकानां समूहः **शौकम्** । एवं मयूराणां समूहः **मायूरम्** । तित्तिराणां समूहस्**तैत्तिरम्** । आदिशब्दात् काकमित्यादि ॥ ये गृहासक्ताः पक्षिमृगाः **छेकाः**, **गृह्यकाः**, इति २ ॥

१०७६–१२५३ मनुष्याः, मानुषाः, मर्त्याः, मनुजाः, मानवाः, नराः, इति [illegible] पंचजनाः, पुरुषाः, पूरुषाः, नरः, इति ११ **मनुष्याणाम्** ॥—स्त्री, यो[illegible], अबला, योषा, नारी, सीमन्तिनी, वधूः, प्रतीपदर्शिनी, वामा, वनिता, महिला, इति ११ **स्त्रियाः**॥—विशेषाः स्त्रीणां भेदाः।अङ्गना, भीरुः, कामिनी, वामलोचना, प्रमदा, मानिनी, कान्ता, ललना, नितम्बिनी, सुन्दरी, रमणी, रामा, इति १२॥—कोपना, भामिनी, इति २ **कोपशीलायाः** ॥—वरारोहा, मत्तकाशिनी, उ-

कृताभिषेका महिषी भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः　१०८३
पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी　१०८४
भार्या जायाथ पुंभूम्नि दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी　१०८५
पुरंध्री सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता　१०८६
कृतसापत्निकाध्यूढाधिविन्नाथ स्वयंवरा　१०८७
पतिंवरा च वर्याथ कुलस्त्री कुलपालिका　१०८८
कन्या कुमारी गौरी तु नग्निकानागतार्तवा　१०८९
स्यान्मध्यमा दृष्टरजास्तरुणी युवतिः समे　१०९०
समाः स्नुषाजनीवध्वश्चिरिण्टी तु सुवासिनी　१०९१
इच्छावती कामुका स्याद्वृषस्यन्ती तु कामुकी　१०९२

त्तमा, वरवर्णिनी, इति ४ गुणैरुत्कृष्टायाः स्त्रियाः । या कृताभिषेका नृपपत्नी सा महिषीत्येकम् ॥—अन्या अकृताभिषेका नृपस्त्रियो भोगिन्य इत्युच्यन्ते एकम् ॥—पत्नी, पाणिगृहीती, द्वितीया, सहधर्मिणी, भार्या, जाया, दाराः, इति ७ परिणीतायाः स्त्रियाः । तत्र दारशब्दो नित्यं पुंसि बहुवचनान्तश्च ॥—कुटुम्बिनी, पुरंध्री, इति २ पतिपुत्रादिमत्याः ॥—सुचरित्रा, सती, साध्वी, पतिव्रता, इति ४ पतिसेवातत्परायाः ॥—कृतसापत्निका, अध्यूढा, अधिविन्ना, इति ३ कृतानेकविवाहस्य पुंसो या प्रथमोढा स्त्री तस्याः ॥—स्वयंवरा, पतिंवरा, वर्या, इति ३ स्वेच्छया पतिवरणोद्युक्तायाः ॥—कुलस्त्री, कुलपालिका, इति २ कुलवत्याः ॥—कन्या, कुमारी, इति २ प्रथमवयसि वर्तमानायाः ॥—गौरी, नग्निका, अनागतार्तवा, इति ३ अदृष्टरजस्कायाः ॥—मध्यमा, दृष्टरजाः, इति २ प्रथमप्राप्तरजोयोगायाः ॥ तरुणी, युवतिः, इति २ मध्यमवयसि वर्तमानायाः ॥—स्नुषा, जनी, वधूः, इति ३ पुत्रादिभार्यायाः ॥—चिरिण्टी, सुवासिनी, इति २ किंचिद्वृद्धयौवनायाः परिणीतायाम् ॥—इच्छावती, कामुका, इति २ रमणादीच्छा-

ऋतुमत्यप्युदक्यापि स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ११९५
श्रद्धालुर्दोहदवती निष्कला विगतार्तवा ११९६
आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी ११९७
गणिकादेस्तु गाणिक्यं गार्भिणं यौवतं गणे ११९८
पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विस्तस्या दिधिषुः पतिः ११९९
स तु द्विजोऽग्रेदिधिषूः सैव यस्य कुटुम्बिनी ११२०
कानीनः कन्यकाजातः सुतोऽथ सुभगासुतः ११२१
सौभागिनेयः स्यात्पारस्त्रैणेयस्तु परस्त्रियाः ११२२
पैतृष्वसेयः स्यात्पैतृष्वस्रीयश्च पितृष्वसुः ११२३
सुतो मातृष्वसुश्चैवं वैमात्रेयो विमातृजः ११२४
अथ बान्धकिनेयः स्याद्बन्धुलश्चासतीसुतः ११२५

पुष्पवती, ऋतुमती, उदक्या, इति ८ **रजस्वलायाः** ॥—रजः, पुष्पम्, आर्तवम्, इति ३ **स्त्रीरजसः**॥—श्रद्धालुः, दोहदवती, इति २ **गर्भवशादन्नादिविशेषाभिलाषिण्याः** ॥—निष्कला, विगतार्तवा इति २ **हीनरजस्कायाः** ॥—आपन्नसत्वा, गुर्विणी, अन्तर्वत्नी, गर्भिणी, इति ४ **गर्भिण्याः** ॥—गणिकानां समूहो **गाणिक्यम्** । गर्भिणीनां समूहो **गार्भिणम्** । युवतीनां समूहो **यौवतम्** । या द्विरूढा द्विवारं वृता तत्र **पुनर्भूः**, **दिधिषूः**, इति २ । तस्या द्विरूढायाः पतिर्दिधिषुरित्युच्यते ॥—सा पुनर्भूर्यस्य द्विजस्य कुटुम्बिनी कुटुम्बं पुत्रादिपोष्यवर्गस्तद्वती सो**ऽग्रेदिधिषू**रित्येकम् ॥—कन्यकाया अनूढाया जातः सुतः **कानीन** इत्युच्यते ॥—सुभगासुतः, सौभागिनेयः, इति २ **सुभगापुत्रस्य** । यः परस्त्रियाः सुतः **पारस्त्रैणेयः** एकम् ॥—पितृष्वसुः पितृभगिन्याः सुतः **पैतृष्वसेयः**, **पैतृष्वस्रीयः**, इति २ ॥—मातृष्वसुः सुतोऽप्येवं **मातृष्वसेयः**, **मातृष्वस्रीयः**, इति २ ॥—विमाता मातुः सपत्नी तस्याः पुत्रो **वैमात्रेय** इत्युच्यते ॥—बान्धकिनेयः, बन्धुलः,

कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि १९२६
तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः ११२७
आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ११२८
आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे ११२९
स्वजाते त्वौरसोरस्यौ तातस्तु जनकः पिता ११३०
जनयित्री प्रसूर्माता जननी भगिनी स्वसा ११३१
ननान्दा तु स्वसा पत्युर्नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ११३२
भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ११३३
प्रजावती भ्रातृजाया मातुलानी तु मातुली ११३४
पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः ११३५
पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यान्मातुर्भ्राता तु मातुलः ११३६

असतीसुत, कौलटेर, कौल्टेय, इति ५ कुलटापुत्रस्य ॥—यदि [illegible] सती भिक्षुकी भिक्षार्थिनी तर्हि तस्या आत्मज कौलटिनेय, कौलटेय, इति २ ॥ कुलानि भिक्षार्थं अटति न तु जारार्थं तस्या कुलटाया पुत्र कौलटिनेयः, इतरस्या कौलटेर इति ॥—आत्मज, तनय, सूनु, सुत, पुत्र, इति ५ पुत्रस्य ॥—अमी आत्मजादय सर्वे स्त्रिया वर्तमाना दुहितर आहु ॥—अपत्यम्, तोकम्, इति २ पुत्रे दुहितरि च। क्लीबलिङ्गे एव॥—औरस, उरस्य, इति २ स्वजाते पुत्रे॥—तात, जनक, पिता, इति ३ पितु ॥—जनयित्री, प्रसू, माता, जननी, इति ४ जनन्या ॥—भगिनी, स्वसा, इति २ स्वसु । या पत्यु स्वसा सा ननान्देत्येकम् ॥—नप्त्री, पौत्री, इति २ सुतस्य सुतायाश्चात्मजाया ॥—भ्रातृवर्गस्य भार्या परस्पर यातर स्यु ॥—प्रजावती भ्रातृजाया, इति २ भ्रातुर्जायायाम् ॥—मातुलानी, मातुली, इति २ मातुलभार्याया ॥—पत्यु पत्न्याश्च प्रसूर्माता श्वश्रूरित्युच्यते ॥—तयो पतिपत्न्यो पिता श्वशुर इत्युच्यते ॥—पितु भ्राता पितृव्य ॥—मातु भ्राता

जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः ११६०
अमांसो दुर्बलश्छातो बलवान्मांसलोंऽसलः ११६१
तुन्दिलस्तुन्दिभस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचण्डिलः ११६२
अवटीटोऽवनाटश्चावभ्रटो नतनासिके ११६३
केशवः केशिकः केशी वलिनो वलिभः समौ ११६४
विकलाङ्गस्त्वपोगण्डः खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ११६५
खरणाः स्यात्खरणसो विग्रस्तु गतनासिकः ११६६
खुरणाः स्यात्खुरणसः प्रज्ञुः प्रगतजानुकः ११६७
ऊर्ध्वज्ञुरूर्ध्वजानुः स्यात्संज्ञुः संहतजानुकः ११६८
स्यादेडे बधिरः कुब्जे गडुलः कुकरे कुणिः ११६९

स्य ॥—पूर्वजः, अग्रियः, अग्रजः, इति ३ **ज्येष्ठभ्रातुः** ॥—जघन्यजः, क-निष्ठः, यवीयान्, अवरजः, अनुजः, इति ५ **कनिष्ठभ्रातुः** ॥ अमांसः, दु-र्बलः, छातः, इति ३ **अबलस्य** ॥—बलवान्, मांसलः, अंसलः, इति ३ **ब-लवतः** ॥—तुन्दिलः, तुन्दिभः, तुन्दी, बृहत्कुक्षिः, पिचण्डिलः, इति ५ **बृह-दुदरस्य** ॥—अवटीटः, अवनाटः, अवभ्रटः, नतनासिकः, इति ४ **चिपिट-नासिकस्य** ॥—केशवः, केशिकः, केशी, इति ३ **प्रशस्तकेशस्य** ॥—व-लिनः, वलिभः, इति २ **जरया श्लथचर्मणः** ॥—विकलाङ्गः, अपोगण्डः, इति २ **निसर्गतो न्यूनावयवस्य** ॥—खर्वः, ह्रस्वः, वामनः, इति ३ **ह्रस्व-स्य** ॥—खरणाः, खरणसः, इति २ **तीक्ष्णनासिकस्य** ॥—विग्रः, गतना-सिकः, इति २ **गतनासिकस्य** ॥—खुरणाः, खुरणसः, इति २ **विकटनासि-कस्य** ॥—प्रज्ञुः, प्रगतजानुकः इति २ **यस्य जान्वोर्महदन्तरालं वर्तते तस्य** ॥—ऊर्ध्वज्ञुः, ऊर्ध्वजानुः, इति २ **तिष्ठतो यस्य जानुनी ऊर्ध्वे भव-तस्तस्य** ॥—संज्ञुः, संहतजानुकः, इति २ **संलग्नजानुकस्य** ॥—एडः, ब-धिरः, इति २ **श्रवणेन्द्रियहीनस्य** ॥—कुब्जः, गडुलः, इति २ **कुब्जस्य** ॥—

पृश्निरल्पतनौ श्रोणः पङ्गौ मुण्डस्तु मुण्डिते ११७०
वलिरः केकरे खोडे खञ्जस्त्रिषु जरावराः ११७१
जडुलः कालकः पिप्लुस्तिलकस्तिलकालकः ११७२
अनामयं स्यादारोग्यं चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ११७३
भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ११७४
स्त्री रुग्रुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ११७५
क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च प्रतिश्यायस्तु पीनसः ११७६
स्त्री क्षुत्क्षुतं क्षवः पुंसि कासस्तु क्षवथुः पुमान् ११७७
शोफस्तु श्वयथुः शोथः पादस्फोटो विपादिका ११७८
किलाससिध्मे कच्छ्वां तु पाम पामा विचर्चिका ११७९

कुकर , कुणि , इति २ रोगादिना दूषितकरस्य ॥—पृश्नि , अल्पतनु , इति २ अल्पा तनुर्यस्य तस्य ॥—श्रोण , पङ्गु , इति २ जङ्घाविकलस्य ॥—मुण्ड , मुण्डित , इति २ कृतवपनस्य ॥—वलिर , केकर , इति २ नेत्रविप्लुतस्य ॥—खोड , खञ्ज , इति २ गतिविकलस्य ॥—जरावरा जराशब्दादवरा अर्वाक्पठिता उत्तानशायाद्या शब्दान्तास्त्रिषु स्त्रीपुंनपुंसकेष्वित्यर्थः ॥—जडुल , कालक , पिप्लु , इति ३ कृष्णवर्णस्य देहगतचिह्नविशेषस्य ॥—तिलक , तिलकालक , इति २ कृष्णतिलतुल्यस्य देहगतचिह्नस्य ॥—अनामयम् , आरोग्यम् , इति २ रोगाभावस्य ॥—चिकित्सा, रुक्प्रतिक्रिया, इति २ रोगप्रतिकारस्य ॥—भेषजम् , औषधम् , भैषज्यम् , अगद , जायु , इति ५ औषधस्य ॥—रुक् , रुजा , उपताप , रोग , व्याधि , गद , आमय , इति ७ रोगमात्रस्य ॥ उभे स्त्रियौ ॥—क्षय , शोष , यक्ष्मा , इति ३ क्षयरोगस्य ॥—प्रतिश्याय , पीनस , इति २ पीनसरोगस्य ॥—क्षुत् , क्षुतम् , क्षव , इति ३ क्षुत । क्षुत् स्त्रियाम् ॥—कास , क्षवथु , इति २ कासरोगस्य । उभे पुंसि ॥—शोफ , श्वयथु , शोथ , इति ३ शोथस्य ॥—पादस्फोट , विपादिका , इति २ पादस्फोटस्य ॥—किलासम् , सिध्मम् , इति २

कण्डूः खर्जूश्च कण्डूया विस्फोटः पिटकः स्त्रियाम् ११८०
व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे नाडीव्रणः पुमान् ११८१
कोठो मण्डलकं कुष्ठश्वित्रे दुर्नामकार्शसी ११८२
आनाहस्तु निबन्धः स्याद्ग्रहणीरुक्प्रवाहिका ११८३
प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ११८४
व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः ११८५
'श्लीपदं पादवल्मीकं केशघ्नस्त्विन्द्रलुप्तकः' * *
अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्पूर्वे शुक्रवधेस्त्रिषु ११८६
रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ११८७
वार्तो निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ११८८
ग्लानग्लास्नू आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः ११८९

सिध्मस्य ॥—कच्छूः, पामा, पामा, विचर्चिका, इति ४ खर्जूविशेषस्य ॥—कण्डूः, खर्जूः, कण्डूया, इति ३ खर्ज्वाः । स्त्रीलिङ्गम् ॥—विस्फोटः, पिटकः, इति २ पिटकस्य । स्त्रियामपि पिटिका ॥—व्रणः, ईर्मम्, अरुः, इति ३ व्रणस्य । व्रणः पुंनपुंसकयोः । ईर्मं अरुः क्लीबे । यो व्रणः सदा गलति तत्र नाडीव्रण इत्युच्यते ॥—कोठः, मण्डलकम्, कुष्ठम्, श्वित्रम्, इति ४ कुष्ठस्य ॥—दुर्नामकम्, अर्शः, इति २ अर्शोरोगस्य ॥—आनाहः, निबन्धः, इति २ मलमूत्रनिरोधस्य ॥—ग्रहणीरुक्, प्रवाहिका, इति २ संग्रहणीरोगस्य ॥—प्रच्छर्दिका, वमिः, वमथुः, इति ३ वमनरोगस्य । तत्राद्यं द्वयं स्त्रियाम् । वमथुः पुंसि । अथ व्याधिभेदा वक्ष्यन्ते ॥—विद्रधिः, ज्वरः, मेहः, भगंदरः, इति ४ ॥—अश्मरी, मूत्रकृच्छ्रम्, इति २ अश्मर्याः ॥—इतः परं शुक्रावधेर्वक्ष्यमाणाच्छुक्रशब्दात्पूर्वे मूर्च्छितान्तास्त्रिषु वाच्यलिङ्गाः ॥—रोगहारी, अगदंकारः, भिषक्, वैद्यः, चिकित्सकः, इति ५ वैद्यस्य ॥—वार्तः, निरामयः, कल्यः, इति ३ रोगरहितस्य ॥—उल्लाघ इत्येकं रोगान्मुक्तस्य ॥—ग्लानः, ग्लास्नुः, इति २ रोगादिवशाद्धर्षरहितस्य ॥—आमयावी, विकृतः, व्याधितः, अपटुः

आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः समौ पामनकच्छुरौ ११९०
दद्रुणो दद्रुरोगी स्यादर्शोरोगयुतोर्शसः ११९१
वातकी वातरोगी स्यात्सातिसारोऽतिसारकी ११९२
स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्लिन्नेऽक्षिण चाप्यमी ११९३
उन्मत्त उन्मादवति श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ११९४
न्युब्जो भुग्ने रुजा वृद्धनाभौ तुन्दिलतुन्दिभौ ११९५
किलासी सिध्मलोऽन्धोऽदृङ्मूर्छाले मूर्तमूर्छितौ ११९६
शुक्र तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ११९७
मायुः पित्त कफः श्लेष्मा स्त्रिया तु त्वगसृग्धरा ११९८
पिशितं तरसं मासं पलल क्रव्यमामिषम् ११९९
उत्तप्त शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम् १२००

आतुर , अभ्यमित , अभ्यान्त , इति ७ रोगिण ॥—पामन , कच्छुर , इति २ पामायुक्तस्य ॥—दद्रुण, दद्रुरोगी, इति २ दद्रुयुक्तस्य ॥—अर्शोरोगेण युत अर्शस इत्युच्यते । वातकी वातोऽतिशयितोऽस्य ॥—सातिसार , अतिसारकी, इति २ अतिसारयुक्तस्य ॥—क्लिन्नाक्ष , चुल्ल , चिल्ल , पिल्ल , इति ४ क्लेदयुक्ताक्षस्य ॥—अमी चुल्लचिल्लपिल्लास्त्रय क्लिन्नेऽक्षिण च क्लेदयुक्ते नेत्रेऽपि वर्तन्ते ॥—उन्मत्त , उन्मादवान्, इति २ उन्मादयुक्तस्य ॥—श्लेष्मल , श्लेष्मण , कफी, इति ३ कफयुक्तस्य ॥—रुजा रोगेण भुग्नो वक्रपृष्ठोऽधोमुखस्तत्र न्युब्ज इत्येकम् । वृद्धनाभि , तुन्दिल , तुन्दिभ , इति ३ वातादिनोन्नतनाभे ॥—किलासी, सिध्मल , इति २ सिध्मयुक्तस्य ॥—अन्ध , अदृक्, इति २ दृष्टिहीनस्य ॥—मूर्छाल , मूर्त, मूर्छित, इति ३ मूर्छायुक्तस्य ॥—शुक्रम्, तेज , रेत , बीजम्, वीर्यम्, इन्द्रियम्, इति ६ रेतस ॥—मायु, पित्तम्, इति २ पित्तस्य ॥—कफ , श्लेष्मा, इति २ कफस्य ॥—त्वक्, असृग्धरा, इति २ चर्मण ॥—पिशितम्, तरसम्, मांसम्, पललम्, क्रव्यम्, आमिषम्, इति ६ मांसस्य ॥—उत्तप्तम्, शुष्क-

रुधिरेऽसृग्लोहितास्त्ररक्तक्षतजशोणितम् १२०१
बुक्काग्रमांसं हृदयं हृन्मेदस्तु वपा वसा १२०२
पश्चाद्ग्रीवाशिरा मन्या नाडी तु धमनिः शिरा १२०३
तिलकं क्लोम मस्तिष्कं गोर्दं किट्टं मलोऽस्त्रियाम् १२०४
अन्त्रं पुरीतद्गुल्मस्तु प्लीहा पुंस्यथ वस्नसा १२०५
स्नायुः स्त्रियां कालखण्डयकृती तु समे इमे १२०६
सृणिका स्यन्दिनी लाला दूषिका नेत्रयोर्मलम् १२०७
'नासामलं तु सिंघाणं पिञ्जूषः कर्णयोर्मलम् ।' * *
मूत्रं प्रस्नाव उच्चारावस्करौ शमलं शकृत् १२०८
पुरीषं गूथवर्चस्कमस्त्री विष्ठाविशौ स्त्रियौ १२०९

मांसम्, वल्लूरम्, इति ३ **शुष्कमांसस्य** । तत्र वल्लूरं त्रिषु ॥—रुधिरम्, असृक्, लोहितम्, अस्रम्, रक्तम्, क्षतजम्, शोणितम् इति ७ **रक्तस्य** ॥—बुक्का, अग्रमांसम्, इति २ **हृदयान्तर्गतपद्माकारमांसभेदस्य** ॥—हृदयम्, हृत्, इति २ **हृदयाख्यनिम्नदेशस्य** ॥—मेदः, वपा, वसा, इति ३ **मांसजन्यस्नेहस्य** ॥ या पश्चात्स्थिता ग्रीवाशिरा सा **मन्ये**त्युच्यते ॥—नाडी, धमनिः, शिरा, इति ३ **शिरायाः** ॥—तिलकम्, क्लोम, इति २ **मांसपिण्डविशेषस्य** ॥—मस्तिष्कम्, गोर्दम्, इति २ **मस्तकसंभूतघृताकारस्नेहस्य** ॥—किट्टम्, मलः, इति २ **कर्णादिगतमलस्य** ॥—अन्त्रम्, पुरीतत्, इति २ **अन्त्रस्य** ॥—गुल्मः, प्लीहा, इति २ **वामकुक्षिस्थमांसपिण्डविशेषस्य** ॥—वस्नसा, स्नायुः, इति २ **अङ्गप्रत्यङ्गसंधिबन्धनरूपायाः स्नायोः** ॥—कालखण्डम्, यकृत्, इति २ **दक्षिणकुक्षिगतमांसपिण्डस्य**॥—सृणिका, स्यन्दिनी, लाला, इति ३ **लालायाः** ॥—**दूषिके**त्येकं नेत्रयोर्मलस्य ॥—मूत्रम्, प्रस्नावः, इति २ **मूत्रस्य** ॥—उच्चारः, अवस्करः, शमलम्, शकृत्, पुरीषम्, गूथम्, वर्चस्कम्, विष्ठा, विट्, इति ९ **विष्ठायाः** । गूथं वर्चस्कं पुंसि क्लीबे च ॥—क-

स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री कीकसं कुल्यमस्थि च १२१०
स्याच्छरीरास्थि कङ्कालः पृष्ठास्थि तु कशेरुका १२११
शिरोऽस्थनि करोटिः स्त्री पार्श्वास्थनि तु पर्शुका १२१२
अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनोऽथ कलेवरम् १२१३
गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः १२१४
कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः १२१५
पादाग्रं प्रपदं पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् १२१६
तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ पुमान्पार्ष्णिस्तयोरधः १२१७
जङ्घा तु प्रसृता जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम् १२१८
सक्थि क्लीबे पुमानूरुस्तत्संधिः पुंसि वङ्क्षणः १२१९
गुदं त्वपानं पायुर्ना बस्तिर्नाभेरधो द्वयोः १२२०

र्परं, कपाल, इति २ शिरोऽस्थिखण्डस्य । कपालमस्त्रियाम् ॥—कीकसम्, कुल्यम्, अस्थि, इति ३ अस्थिमात्रस्य ॥—कङ्काल इत्येकं शरीरगतास्थिपञ्जरस्य । कशेरुकेत्येकं पृष्ठमध्यगतास्थिदण्डस्य । करोटिरित्येकं शिरोगतास्थिसङ्घस्य । पर्शुकेत्येकं पार्श्वगतास्थनि ॥—अङ्गम्, प्रतीक, अवयव, अपघन, इति ४ देहावयवस्य ॥—कलेवरम्, गात्रम्, वपु, संहननम्, शरीरम्, वर्ष्मं, विग्रह, काय, देह, मूर्ति, तनु, तनू, इति १२ देहस्य ॥—पादाग्रम्, प्रपदम्, इति २ पादाग्रस्य ॥—पाद, पत्, अङ्घ्रि, चरण, इति ४ चरणस्य । चरणं पुंनपुंसकयो ॥—तद्ग्रन्थी पादस्य पार्श्वस्थौ ग्रन्थिविशेषौ घुटिके, गुल्फौ, इति २ । घुटिके स्त्रियाम् ॥—तयो गुल्फयोरधःप्रदेश पार्ष्णिरित्येकम् ॥—जङ्घा, प्रसृता, इति २ जङ्घायाः ॥—जानु, ऊरुपर्वं, अष्ठीवत्, इति ३ जानूरुसंधे ॥ तत्राष्ठीवदस्त्रियाम् ॥—सक्थि, ऊरु, इति २ जानूपरिभागस्य ॥ तत्र सक्थि क्लीबे । ऊरु पुमान् । तयोरोः संधिर्वङ्क्षण पुंसि ॥—गुदम्, अपानम्, पायु, इति ३ विष्ठानिर्गमद्वारस्य । पायु ना पुमान् ॥—बस्तिरित्येकं स्त्रीपुंसलिङ्गं नाभेरधो मूत्राश

कटो ना श्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुद्मती १२२१
पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः १२२२
कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे १२२३
स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथावुपस्थो वक्ष्यमाणयोः १२२४
भगं योनिर्द्वयोः शिश्नो मेढ्रो मेहनशेफसी १२२५
मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् १२२६
पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दं स्तनौ कुचौ १२२७
चूचुकं तु कुचाग्रं स्यान्न ना क्रोडं भुजान्तरम् १२२८
उरो वत्सं च वक्षश्च पृष्ठं तु चरमं तनोः १२२९
स्कन्धो भुजशिरोंसोऽस्त्री संधी तस्यैव जत्रुणी १२३०
बाहुमूले उभे कक्षौ पार्श्वमस्त्री तयोरधः १२३१

यस्य ॥—श्रोणिः कटिस्तस्याः फलक कट इत्युच्यते। स पुमान् ॥—कटिः, श्रोणिः, ककुद्मती, इति ३ कट्याः ॥—स्त्रियाः कटिपश्चाद्भागो **नितम्ब** इत्येकम्। जघनमित्येकं स्त्रीकट्याः पुरोभागे। नितम्बस्थौ पृष्ठवंशादधोभागे विद्यमानौ **कूपकौ, गर्तौ, कुकुन्दरे,** इति ३। द्वयहीने क्लीबे ॥—स्फिचौ, कटिप्रोथौ, इति २ **कटिस्थमांसपिण्डयोः** ॥ वक्ष्यमाणयोर्भगे शिश्ने च **उपस्थ** इत्येकम् ॥—भगम्, योनिः, इति २ **स्त्रीणामुपस्थस्य**। द्वयोरित्यस्य योनिनान्वयः ॥—शिश्नः, मेढ्रः, मेहनम्, शेफः, इति ४ **शिश्नस्य** ॥—मुष्कः, अण्डकोशः, वृषणः, इति ३ **अण्डकोशस्य**। पृष्ठवंशाधरे त्रिभिरस्थिभिर्घटितं स्थानं **त्रिक**मित्येकम् ॥—पिचण्डः, कुक्षिः, जठरम्, उदरम्, तुन्दम्, इति ५ **जठरस्य** ॥—स्तनः, कुचः, इति २ **वक्षोजस्य** ॥—चूचुकम्, कुचाग्रम्, इति २ **स्तनाग्रस्य** ॥—क्रोडम्, भुजान्तरम्, उरः, वत्सम्, वक्षः, इति ५ **वक्षसि**। तत्र क्रोडं न ना किंतु स्त्रीनपुंसकयोः। तनोः शरीरस्य चरमं पश्चाद्भागः **पृष्ठ**मित्येकम् ॥—स्कन्धः, भुजशिरः, अंसः, इति ३ **भुजशिरसः**। तस्य स्कन्धस्य संधी **जत्रु**शब्दवाच्यौ एकम् ॥—बाहुमूलम्, कक्षः, इति २ **कक्षस्य**।

मध्यम चावलग्न च मध्योऽस्त्री द्वौ परौ द्वयोः १२३२
भुजबाहू प्रवेष्टो दोः स्यात्कफोणिस्तु कूर्परः १२३३
अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः १२३४
मणिबन्धादाकनिष्ठ करस्य करभो बहिः १२३५
पञ्चशाखः शयः पाणिस्तर्जनी स्यात्प्रदेशिनी १२३६
अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी १२३७
मध्यमानामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् १२३८
पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् १२३९
प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते १२४०
अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः १२४१
पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ १२४२

तयोरधोभाग पार्श्वमित्येकम् ॥—मध्यमम्, अवलग्नम्, मध्य, इति ३ तनुमध्यस्य ॥—अस्त्रीति 'मध्यमादिशब्दत्रयेऽप्यन्वेति ॥ परौ द्वौ भुजबाहुशब्दौ स्त्रीपुंसयो ॥—भुज, बाहु, प्रवेष्ट, दो, इति ४ भुजस्य ॥—कफोणि, कूर्पर, इति २ कूर्परस्य । अस्य कूर्परस्योपरिभागे प्रगण्ड इत्येकम् । तस्य कूर्परस्याधोभागे प्रकोष्ठ इत्येकम् । मणिबन्धमारभ्य कनिष्ठापर्यन्त करस्य मासलो बहिर्भाग करभ इत्युच्यते ॥—पञ्चशाख, शय, पाणि, इति ३ करस्य ॥—तर्जनी, प्रदेशिनी, इति २ अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुल्या ॥—अङ्गुली, करशाखा, इति २ अङ्गुलीमात्रस्य । ता अङ्गुल्य क्रमेण ॥—अङ्गुष्ठ, प्रदेशिनी, मध्यमा, अनामिका, कनिष्ठिका, इति ५ । तत्राङ्गुष्ठ' पुंसि ॥—पुनर्भव, कररुह', नख, नखर', इति ४ नखस्य ॥—नखरो नख द्वौ पुंसि क्लीबे च ॥—तर्जनीसहिताङ्गुष्ठे विस्तृते प्रादेश । मध्यमासहिताङ्गुष्ठविस्तारे ताल । अनामिकायुतेऽङ्गुष्ठे गोकर्ण. । कनिष्ठासहितेऽङ्गुष्ठे विस्तृते वितस्ति द्वादशाङ्गुल ॥—चपेट, प्रतल, प्रहस्त,

द्वौ संहतौ संहतलप्रतलौ वामदक्षिणौ १२४३
पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिस्तौ युतावञ्जलिः पुमान् १२४४
प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया १२४५
स रत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना १२४६
व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् १२४७
ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु १२४८
कण्ठो गलोऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि १२४९
कम्बुग्रीवा त्रिरेखा सावटुर्घाटा कृकाटिका १२५०
वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् १२५१
क्लीबे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका १२५२
ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी १२५३

इति ३ **विस्तृताङ्गुलिके पाणौ** । वामदक्षिणौ द्वौ प्रतलौ संहतौ चेत्**संहतलः** स्यात् । निकुब्जो निःशेषेण कुब्जीकृतः पाणिः **प्रसृतिः** स्यात् । द्वौ द्वौ प्रसृती संहतौ चेद्**अञ्जलि**रित्येकं पुंसि । विस्तृतः करो यत्र तादृशे प्रकोष्ठे कूर्पराधोभागे **हस्त** इत्येकम् । स तु बद्धया मुष्ट्योपलक्षितः **रत्नि**रित्येकम् । निष्कनिष्ठेन विस्तृतकनिष्ठेन मुष्टिनोपलक्षितो हस्तः **अरत्नि**रित्येकम् । तिर्यक्ततयोर्विस्तृतयोः करसहितयोर्बाह्वोरन्तरं **व्यामः** । ऊर्ध्वविस्तृतदोषौ भुजौ पाणी च येन तस्य नुः पुंसो यन्मानं तत्र **पौरुष**मिति । त्रिषु ॥—कण्ठः, गलः, इति २ **ग्रीवाग्रभागस्य** ॥—ग्रीवा, शिरोधिः, कंधरा, इति ३ **कंधरायाः** । सा ग्रीवा तिसृभी रेखाभिर्विशिष्टा **कम्बुग्रीवा** स्यादित्येकम् ॥—अवटुः, घाटा, कृकाटिका, इति ३ **ग्रीवाशिरःसंधेः पश्चाद्भागस्य** । वक्त्रम्, आस्यम्, वदनम्, तुण्डम्, आननम्, लपनम्, मुखम्, इति ७ **मुखस्य** ॥—घ्राणम्, गन्धवहा, घोणा, नासा, नासिका, इति ५ **नासिकायाः** ॥—ओष्ठः, अधरः, रदनच्छदः, दशनवासः, इति

अधस्ताच्चिबुकं गण्डौ कपोलौ तत्परा हनुः　१२५४
रदना दशना दन्ता रदास्तालु तु काकुदम्　१२५५
रसज्ञा रसना जिह्वा प्रान्तावोष्ठस्य सृक्किणी　१२५६
ललाटमलिकं गोधिरूर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ　१२५७
कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं तारकाक्ष्णः कनीनिका　१२५८
लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी　१२५९
दृग्दृष्टी चास्रु नेत्राम्बु रोदनं चास्रमश्रु च　१२६०
अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने　१२६१
कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः　१२६२
उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्　१२६३
चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः　१२६४

---

४ ओष्ठस्य ॥—चिबुकमित्येकं अधस्तात् अधराधोभागे ॥—गण्ड, कपोल, इति २ कपोलस्य ॥—ताभ्यां कपोलाभ्यां परा चिबुकस्याधो हनुरित्येकम् । रदन, दशन, दन्त, रद, इति ४ दन्तस्य ॥—तालु, काकुदम्, इति २ तालुन ॥—रसज्ञा, रसना, जिह्वा, इति ३ जिह्वायाः । प्रान्तावित्योष्ठद्वयस्य वामदक्षिणौ प्रान्तौ सृक्किणी स्याताम् ॥—ललाटम्, अलिकम्, गोधिः, इति ३ भालस्य ॥—दृग्भ्यामूर्ध्वभागौ भ्रुवौ एकम् । नासोपरि भ्रुवोर्मध्ये कूर्चं इत्येकम् । अक्ष्णः कनीनिकामध्यगतकृष्णमण्डलं तारकेत्युच्यते एकम् ॥—लोचनम्, नयनम्, नेत्रम्, ईक्षणम्, चक्षुः, अक्षि, दृक्, दृष्टिः, इति ८ नेत्रस्य ॥—अस्रु, नेत्राम्बु, रोदनम्, अस्रम्, अश्रु, इति ५ नेत्रोदकस्य ॥—नेत्रयोरन्तौ अपाङ्गौ एकम् । अपाङ्गेन दर्शने चेष्टायां कटाक्ष इत्युच्यते । कर्ण, शब्दग्रह, श्रोत्रम्, श्रुतिः, श्रवणम्, श्रव, इति ६ कर्णस्य । तत्र श्रुतिः स्त्रियाम् ॥—उत्तमाङ्गम्, शिरः, शीर्षम्, मूर्धा, मस्तकः, इति ५ शिरसः । मूर्धा ना पुमान् । मस्तकः पुंसि क्लीबे च ॥—चिकुर, कुन्तल, वाल, कच, केश, शिरोरुह,

तद्वृन्दे कैशिकं कैश्यमलकाश्चूर्णकुन्तलाः १२६५
ते ललाटे भ्रमरकाः काकपक्षः शिखण्डकः १२६६
कबरी केशवेशोऽथ धम्मिलः संयताः कचाः १२६७
शिखा चूडा केशपाशी व्रतिनस्तु सटा जटा १२६८
वेणिः प्रवेणी शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे १२६९
पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे १२७०
तनूरुहं रोम लोम तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंमुखे १२७१
आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् १२७२
दशैते त्रिष्वलंकर्तालंकरिष्णुश्च मण्डितः १२७३
प्रसाधितोऽलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः १२७४
विभ्राड् भ्राजिष्णुरोचिष्णू भूषणं स्यादलंक्रिया १२७५

इति ६ **केशस्य** ॥—कैशिकम्, कैश्यम्, इति २ **केशानां समूहे** ॥—अलकाः, चूर्णकुन्तलाः, इति २ **कुटिलकेशानाम्** । ते अलकाः ललाटे लम्बमानाः **भ्रमरकाः** स्युः ॥—काकपक्षः, शिखण्डकः, इति २ **कुमारचूडायाः** ॥—कबरी, केशवेशः, इति २ **केशबन्धरचनायाः** । संयताः कचा केशसमूहो **धम्मिल्ल** इत्येकम् ॥—शिखा, चूडा, केशपाशी, इति ३ **शिखायाः** ॥—सटा, जटा, इति २ **व्रतिनः शिखायाम्** ॥—वेणिः, प्रवेणी, इति २ **सर्पाकाररचितकेशवेशस्य** ॥—शीर्षण्यः, शिरस्यः, इति २ **विशदे निर्मले केशे** ॥—तेन कचपर्यायात्परे पाशादयस्त्रयः कलापार्थाः केशसमूहवाचिनः ॥—पाशः, पक्षः, हस्तः, इति ३ ॥—तनूरुहम्, रोम, लोम, इति ३ **रोम्णः** ॥—पुंमुखे पुंसो वक्त्रे तस्य रोम्णो वृद्धौ सत्यां तद्रोम **श्मश्रु** स्यात् ॥—आकल्पः, वेषः, नेपथ्यम्, प्रतिकर्म, प्रसाधनम्, इति ५ **अलंकृतस्य शोभायाम्** । द्वयमलंकरणस्य- एते अलंकर्त्रादयः वक्ष्यमाणा दश शब्दास्त्रिषु वाच्यलिङ्गाः ॥—अलंकर्ता, अलंकरिष्णुः, इति २ **अलंकर्तरि** ॥—मण्डितः, प्रसाधितः, अलंकृतः, भूषितः, परिष्कृतः, इति ५ **अलंकृतस्य** ॥—विभ्राट्, भ्राजिष्णुः, रोचिष्णुः, इति ३ **अतिशये**

अलङ्कारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् १२७६
मण्डनं चाथ मुकुटं किरीटं पुंनपुंसकम् १२७७
चूडामणिः शिरोरत्नं तरलो हारमध्यगः १२७८
बालपाश्या पारितथ्या पत्रपाश्या ललाटिका १२७९
कर्णिका तालपत्रं स्यात्कुण्डलं कर्णवेष्टनम् १२८०
ग्रैवेयकं कण्ठभूषा लम्बनं स्याल्ललन्तिका १२८१
स्वर्णैः प्रालम्बिकाथोरःसूत्रिका मौक्तिकैः कृता १२८२
हारो मुक्तावली देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिका १२८३
हारभेदा यष्टिभेदाद्गुच्छगुच्छार्धगोस्तनाः १२८४
अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका १२८५
सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः १२८६

शोभमानस्य ॥—भूषणम्, अलङ्क्रिया, इति २ भूषणक्रियायाः ॥—अलङ्कारः, आभरणम्, परिष्कारः, विभूषणम्, मण्डनम्, इति ५ अलङ्कारस्य ॥—मुकुटम्, किरीटम्, इति २ किरीटस्य ॥—किरीटं पुंसि क्लीबे च ॥—चूडामणिः, शिरोरत्नम्, इति २ शिरोमणेः ॥—हारमध्यगः हारमध्यगतो नायकमणिः तरलः स्यात् ॥—बालपाश्या, पारितथ्या, इति २ सीमन्तभूषणस्य ॥—पत्रपाश्या, ललाटिका, इति २ ललाटभूषणस्य ॥—कर्णिका, तालपत्रम्, इति २ ताटङ्कस्य ॥—कुण्डलम्, कर्णवेष्टनम्, इति २ कुण्डलस्य ॥—ग्रैवेयकम्, कण्ठभूषा, इति २ ग्रीवाभरणस्य ॥—लम्बनम्, ललन्तिका, इति २ आनाभिलम्बितकण्ठिकायाम् । सैव ललन्तिका स्वर्णैः कृता प्रालम्बिका स्यात् एकम् । सैव ललन्तिका मौक्तिकैः रचिता चेदुरःसूत्रिकेत्येकम् ॥—हारः, मुक्तावली, इति २ मुक्ताहारस्य । असौ मुक्तावली शतयष्टिका शतलतिका चेत् देवच्छन्दः एकम् । यष्टिभेदात् तासां भेदात् गुच्छादयो हारभेदाः स्युः ॥—गुच्छः, गुच्छार्धः, गोस्तनः, अर्धहारः, माणवकः, एकावली, इति ६ ॥—एकावली इति ६ । एकावली सप्तविंशतिमौक्तिकैः कृता नक्षत्रमाला

आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम् १२८७
केयूरमङ्गदं तुल्ये अङ्गुलीयकमूर्मिका १२८८
साक्षराङ्गुलिमुद्रा स्यात्कङ्कणं करभूषणम् १२८९
स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा १२९०
क्लीबे सारसनं चाथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु १२९१
पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् १२९२
हंसकः पादकटकः किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका १२९३
त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दश त्रिषु १२९४
वाल्कं क्षौमादि फालं तु कार्पासं वादरं च तत् १२९५
कौशेयं कृमिकोशोत्थं राङ्कवं मृगरोमजम् १२९६
अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरम् १२९७
तत्स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् १२९८
पत्रोर्णं धौतकौशेयं वहुमूल्यं महाधनम् १२९९

स्यात् ॥—आवापकः, पारिहार्यः, कटकः, वलयः, इति ४ **प्रकोष्ठाभरणस्य** ॥—केयूरम्, अङ्गदम्, इति २ **प्रगण्डभूषणस्य** ॥—अङ्गुलीयकम्, ऊर्मिका, इति २ **अङ्गुल्याभरणस्य**। ऊर्मिकैव रामनामाद्यक्षरयुता चेदङ्गुलिमुद्रेत्येकम्। कङ्कणम्, करभूषणम्, इति २ **मणिवन्धभूषणस्य** ॥—मेखला, काञ्ची, सप्तकी, रशना, सारसनम्, इति ५ **स्त्रीणां कटिभूषणस्य** ॥—शृङ्खलमित्येकं पुंसः कटिभूषणस्य। त्रिषु स्त्रीपुंनपुंसकेषु ॥—पादाङ्गदम्, तुलाकोटिः, मञ्जीरः, नूपुरः, हंसकः, पादकटकः, इति ६ **नूपुरस्य**। तुलाकोटिः स्त्री। मञ्जीरो न स्त्रियाम् ॥—किङ्किणी, क्षुद्रघण्टिका, इति २ **क्षुद्रघण्टिकायाः** ॥—त्वक्, फलम्, कृमिः, रोम, इति ४ **वस्त्राणां योनिः** ॥—वाल्कफालादयो निष्प्रवाण्यन्तास्त्रिषु ॥—वाल्कम्, क्षौम, फालम्, कार्पासम्, वादरम्, कौशेयम्, राङ्कवम्, अनाहतम्, निष्प्रवाणि, इति ९ **वस्त्रस्य** ॥—तन्त्रकम्, नवाम्बरम्, इति २ **नूतनवस्त्रस्य**। धौतयोर्वस्त्रयोर्युगं यत्तदुद्गमनीयमित्येकम्। यद्धौतं कौशेयं तत्**पत्रोर्णं** एकम्।

क्षौमं दुकूलं स्याद्द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु १३००
स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयो द्वयोः १३०१
दैर्घ्यमायाम आरोहः परिणाहो विशालता १३०२
पटच्चरं जीर्णवस्त्रं समौ नक्तककर्पटौ १३०३
वस्त्रमाच्छादनं वासश्चैलं वसनमंशुकम् १३०४
सुचेलकः पटोऽस्त्री स्याद्वराशिः स्थूलशाटकः १३०५
निचोलः प्रच्छदपटः समौ रल्लककम्बलौ १३०६
अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंऽशुके १३०७
द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा १३०८
संव्यानमुत्तरीयं च चोलः कूर्पासकोऽस्त्रियाम् १३०९
नीशारः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे १३१०

बहुमूल्य यद्वस्त्रादिक तन्महाधनमित्येकम् । क्षौमम्, दुकूलम्, इति २ पट्टवस्त्रस्य ॥—निवीतम्, प्रावृतम्, इति २ **प्रावृतवस्त्रस्य** ॥ वस्त्रस्य द्वयोर्वस्तयो प्रान्तयो **दशा** स्यु । एक स्त्रीलिङ्ग बहुवचनान्त च नित्यम् ॥—दैर्घ्यम्, आयाम, आरोह, इति ३ **वस्त्रादेर्दैर्घ्यस्य** ॥—परिणाह, विशालता, इति २ **विस्तारस्य** ॥—पटच्चरम्, जीर्णवस्त्रम्, इति २ **जीर्णवस्त्रस्य** ॥—नक्तक, कर्पट, इति २ **जीर्णवस्त्रखण्डस्य** ॥—वस्त्रम्, आच्छादनम्, वास, चैलम्, वसनम्, अंशुकम्, इति ६ **वस्त्रस्य** ॥—सुचेलक, पट, इति २ **शोभनवस्त्रस्य** । तत्र पटोऽस्त्री ॥—वराशि, स्थूलशाटक, इति २ **स्थूलवासस** ॥—निचोल, प्रच्छदपट, इति २ **वीणाडोलिकादिपिधानस्य** ॥—रल्लक, कम्बल, इति २ **कम्बलस्य** ॥—अन्तरीयम्, उपसंव्यानम्, परिधानम्, अधोंऽशुकम्, इति ४ **परिहिते वाससि** ॥—प्रावार, उत्तरासङ्ग, बृहतिका, संव्यानम्, उत्तरीयम्, इति ५ **वामस्कन्धे धृतोत्तरीयस्य** ॥—चोल, कूर्पासक, इति २ **स्त्रीणा स्तनादिपिधायकस्य** । पुंसि क्लीबे च । हिमानिलयो

अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमस्त्रियाम् १३११
स्यात्त्रिष्वाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् १३१२
अस्त्री वितानमुल्लोचो दूष्याद्यं वस्त्रवेश्मनि १३१३
प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा १३१४
परिकर्माङ्गसंस्कारः स्यान्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा १३१५
उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे आप्लाव आप्लवः १३१६
स्नानं चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकोऽथ प्रबोधनम् १३१७
अनुबोधः पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे १३१८
तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् १३१९
द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियामथ कुङ्कुमम् १३२०
काश्मीरजन्माग्निशिखं वरं बाह्लीकपीतने १३२१

निवारणं यस्मात्तादृशे प्रावरणे नीशार इत्येकम् । वरस्त्रीणाम् अर्धोरुकम् अर्धोरुवि-धायिकं वस्त्रं तच्चण्डातकं स्यात् । यत् आप्रपदं पादाग्रपर्यन्तं प्राप्नोति वस्त्रादि तत् आप्रपदीनम् । त्रिषु एकम् ॥—वितानम्, उल्लोचः, इति २ आतपाद्यपनयार्थमुपरिबद्धस्य वाससः । पुंसि वितानः । दूष्यमित्यादिकं वस्त्रवेश्मनि वस्त्ररचितगृहे एकम् । प्रतिसीरा, जवनिका, तिरस्करिणी, इति ३ जवनिकायाः ॥—परिकर्म, अङ्गसंस्कारः, इति २ कुङ्कुमादिना शरीरे संस्कारमात्रस्य ॥—उद्वर्तनम्, उत्सादनम्, इति २ पिष्टादिना शरीरमलापकरणस्य ॥—आप्लावः, आप्लवः, स्नानम्, इति ३ स्नानस्य ॥—चर्चा, चार्चिक्यम्, स्थासकः, इति ३ चन्दनादिना देहविलेपस्य ॥—प्रबोधनम्, अनुबोधः, इति २ गतगन्धस्य पुनर्गन्धव्यक्तीकरणे ॥—पत्रलेखा, पत्राङ्गुलिः, इति २ कस्तूरिकाकेशरादिना कपोलादौ रचितपत्रावल्ल्याः ॥—तमालपत्रम्, तिलकम्, चित्रकम्, विशेषकम्, इति ४ ललाटे कस्तूर्यादिना कृततिलकस्य । अत्र तिलकम्, विशेषकम्, इति द्वौ पुंनपुंसकयोः । कुङ्कुमम्, काश्मी-

रक्तसंकोचपिशुनं धीरं लोहितचन्दनम् १३२२
लाक्षा राक्षा जतु क्लीबे यावोऽलक्तो द्रुमामयः १३२३
लवङ्ग देवकुसुम श्रीसंज्ञमथ जायकम् १३२४
कालीयकं च कालानुसार्यं चाथ समार्थकम् १३२५
वंशिकागुरुराजार्हलोहं कृमिजजोङ्गकम् १३२६
कालागुर्वगुरु स्यात्तन्मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् १३२७
यक्षधूपः सर्जरसोऽरालसर्वरसावपि १३२८
बहुरूपोऽप्यथ वृकधूपकृत्रिमधूपकौ १३२९
तुरुष्कः पिण्डकः सिह्लो यावनोऽप्यथ पायसः १३३०
श्रीवासो वृकधूपोऽपि श्रीवेष्टसरलद्रवौ १३३१
मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चाथ कोलकम् १३३२
कक्कोलक कोशफलमथ कर्पूरमस्त्रियाम् १३३३

रजन्म, अग्निशिखम्, वरम्, वाह्लीकम्, पीतनम्, रक्तम्, सकोचनम्, पिशुनम्, धीरम, लोहितचन्दनम्, इति ११ **कुङ्कुमस्य** ॥—लाक्षा, राक्षा, जतु, याव, अलक्त, द्रुमामय, इति ६ **लाक्षाया** ॥—लवङ्गम्, देवकुसुमम्, श्रीसंज्ञम्, इति ३ **लवङ्गस्य** ॥—जायकम्, कालीयकम्, कालानुसार्यम्, इति ३ **जायकस्य** । वंशिकम्, अगुरु, राजार्हम्, लोहम्, कृमिजम्, जोङ्गकम्, कालागुरु, इति ७ **समार्थकम्** । यदगुरु मल्लिगन्धि सा **मङ्गल्या** स्यादित्येकम् ॥—यक्षधूप, सर्जरस, राल, सर्वरस, बहुरूप, इति ५ **धूपस्य** ॥—वृकधूप, कृत्रिमधूपक, इति २ **अनेकपदार्थकृतधूपस्य** ॥—तुरुष्क, पिण्डक, सिह्ल, यावन, इति ४ **सिह्लाख्यगन्धद्रव्यस्य** । पायस, श्रीवास, वृकधूप, श्रीवेष्ट, सरलद्रव, इति ५ **सरलद्रवस्य** ॥—मृगनाभि, मृगमद, कस्तूरी, इति ३ **कस्तूर्या** ॥—कोलकम्, कक्कोलकम्, कोशफलम्, इति ३ **कक्कोलकस्य** ॥—कर्पूरम्, घन-

घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका १२३४
गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् १२३५
तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम् १२३६
तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् १२३७
कुचन्दनं चाथ जातीकोषजातीफले समे १२३८
कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलैर्यक्षकर्दमः १२३९
गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् १२४०
चूर्णानि वासयोगाः स्युर्भावितं वासितं त्रिषु १२४१
संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम् १२४२
माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि केशमध्ये तु गर्भकः १२४३
प्रभ्रष्टकं शिखालम्बि पुरोन्यस्तं ललामकम् १२४४
प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठाद्वैकक्षिकं तु तत् १२४५

सारः, चन्द्रः, सिताभ्रः, हिमवालुका, इति ५ कर्पूरस्य । पुंसि ॥—कर्पूरः, गन्धसारः, मलयजः, भद्रश्रीः, चन्दनः, इति ४ **चन्दनस्य** ॥—तैलपर्णिकम्, गोशीर्षम्, हरिचन्दनम्, इति ३ **चन्दनभेदस्य** ॥—तिलपर्णी, पत्राङ्गम्, रञ्जनम्, रक्तचन्दनम्, कुचन्दनम्, इति ५ **रक्तचन्दनस्य** ॥ जातीकोषम्, जातीफलम्, इति २ **जातीफलस्य** ॥—कर्पूरादिभिः समभागैः पिण्डीकृतो लेपविशेषो **यक्षकर्दम** इति ॥—गात्रानुलेपनी, वर्तिः, वर्णकम्, विलेपनम्, इति ४ **गात्रलेपनद्रव्यस्य** ॥—चूर्णम्, वासयोगः, इति २ **पटवासादिचूर्णमात्रस्य** ॥—भावितम्, वासितम्, इति २ **गन्धद्रव्येण वासितस्य** । त्रिषु । गन्धमाल्यधूपादिभिर्यः संस्कारः **तदधिवासन**मित्युच्यते ॥—माल्यम्, माला, स्रक्, इति ३ **मूर्ध्नि धृतायाः कुसुमावलेः** । केशमध्ये धृता माला **गर्भक** इत्युच्यते । यन्माल्यं शिखायां लम्बमानं तत्**प्रभ्रष्टक**मिति । पुरो न्यस्तं ललाटपर्यन्तं क्षिप्तं **ललामक**मित्येकम् । यन्माल्यं कण्ठादृजुलम्बि सरलं लम्बमानं **तत्प्रालम्ब**मित्ये-

यत्तिर्यक्क्षिप्तमुरसि शिखास्वापीडशेखरौ १३४६
रचना स्यात्परिस्पन्द आभोगः परिपूर्णता १३४७
उपधानं तूपबर्हः शय्यायां शयनीयवत् १३४८
शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः १३४९
गेन्दुकः कन्दुको दीपः प्रदीपः पीठमासनम् १३५०
समुद्गकः संपुटकः प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः १३५१
प्रसाधनी कङ्कतिका पिष्टातः पटवासकः १३५२
दर्पणे मुकुरादर्शौ व्यजनं तालवृन्तकम् १३५३

८ ब्रह्मवर्गः ।

संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ १३५४
वंशोऽन्ववायः संतानो वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः १३५५

कम् । यन्माल्य निर्यगुपवीतमनृजु उरसि क्षिप्तं तत् वैकक्षिकमित्येकम् ।—आपीड, शेखर, इति २ शिखासु न्यस्तमाल्यमात्रस्य ॥—रचना, परिस्पन्द, इति २ माल्यादिरचनायाः ॥—आभोग, परिपूर्णता, इति २ सर्वोपचारपरिपूर्णतायाः ॥—उपधानम्, उपबर्ह, इति २ उच्छीर्षस्य । शय्या, शयनीयम्, शयनम्, इति ३ शय्यायाः ॥—मञ्च, पर्यङ्क, पल्यङ्क, खट्वा, इति ४ खट्वायाः ॥—गेन्दुक, कन्दुक, इति २ कन्दुकस्य ॥—दीप, प्रदीप, इति २ दीपस्य ॥—पीठम्, आसनम्, इति २ आसनस्य ॥—समुद्गक, संपुटक, इति २ संपुटस्य ॥—प्रतिग्राह, पतद्ग्रह, इति २ पतद्ग्रहस्य ॥—प्रसाधनी, कङ्कतिका, इति २ केशमार्जन्याः ॥—पिष्टात, पटवासक, इति २ पिष्टातस्य ॥—दर्पण, मुकुर, आदर्श, इति ३ दर्पणस्य ॥—व्यजनम्, तालवृन्तकम्, इति २ व्यजनस्य ॥

१३५४–१४६८ सन्तति, गोत्रम्, जननम्, कुलम्, अभिजन, अन्वय, वंश, अन्ववाय, संतान, इति ९ वंशस्य । ब्राह्मणादयो वर्णाः स्युः एकम् ।

विप्रक्षत्रियविट्शूद्राश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् १२५६
राजबीजी राजवंश्यो बीज्यस्तु कुलसंभवः १२५७
महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः १२५८
ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये १२५९
आश्रमोऽस्त्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः १२६०
विप्रश्च ब्राह्मणोऽसौ षट्कर्मा यागादिभिर्वृतः १२६१
विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः १२६२
धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः १२६३
धीमान्सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः १२६४
दूरदर्शी दीर्घदर्शी श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ १२६५
'मीमांसको जैमिनीये वेदान्ती ब्रह्मवादिनि । *
वैशेषिके स्यादौलूक्यः सौगतः शून्यवादिनि ॥ *
नैयायिकस्त्वक्षपादः स्यात्स्याद्वादिक आर्हकः । * *
चार्वाकलौकायतिकौ सत्कार्ये साङ्ख्यकापिलौ' ॥ * *

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा वर्णाश्चातुर्वर्ण्यमित्येकम् ॥—राजबीजी, राजवंश्यः, इति २ **राजवंशोत्पन्नस्य** ॥—बीज्यः, कुलसंभवः, इति २ **कुलमात्रोत्पन्नस्य** ॥—महाकुलः, कुलीनः, आर्यः, सभ्यः सज्जनः, साधुः, इति ६ **सज्जनस्य** । **आश्रम**शब्दवाच्याः—ब्रह्मचारी, गृही, वानप्रस्थः, भिक्षुः इति ४ ॥—द्विजातिः, अग्रजन्मा, भूदेवः, वाडवः, विप्रः, ब्राह्मणः, इति **ब्राह्मणस्य** । असौ ब्राह्मणः यागादिभिर्वृतः **षट्कर्मा** स्यात् ॥—विद्वान्, विपश्चित्, दोषज्ञः, सन्, सुधीः, कोविदः, बुधः, धीरः, मनीषी, ज्ञः, प्राज्ञः, संख्यावान्, पण्डितः, कविः, धीमान्, सूरिः, कृती, कृष्टिः, लब्धवर्णः, विचक्षणः, दूरदर्शी, दीर्घदर्शी, इति २२ **पण्डितस्य** ॥—श्रोत्रियः, छान्दसः, इति २ **वेदाध्यायिनः** ॥—

उपाध्यायोऽध्यापकोऽथ स्यान्निषेकादिकृद्गुरुः　　१३६६
मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य आदेष्टा त्वध्वरे व्रती　　१३६७
यष्टा च यजमानश्च स सोमवति दीक्षितः　　१३६८
इज्याशीलो यायजूको यज्वा तु विधिनेष्टवान्　　१३६९
स गीर्पतीष्ट्या स्थपतिः सोमपीथी तु सोमपाः　　१३७०
सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः　　१३७१
अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोस्तु यः　　१३७२
लब्धानुज्ञः समावृत्तः सुत्वा त्वभिषवे कृते　　१३७३
छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः　　१३७४
एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः　　१३७५
सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवश्चितवानग्निमग्निचित्　　१३७६

उपाध्याय, अध्यापक, इति २ उपाध्यायस्य ॥—निषेककर्ता पित्रादिर्गुरु स्यात्। मन्त्रो वेदस्तस्य व्याख्याकृत् आचार्य स्यात्। अध्वरे यागविषये य ऋत्विजामादेष्टा स व्रती, यष्टा, यजमान, इति ३। स यजमान सोमवति यागे आदेष्टा दीक्षित इत्युच्यते ॥—इज्याशील, यायजूक, इति २ यजनशीलस्य। विधिना यागं कृतवान् स यज्वा स्यात्। य गीर्पतीष्ट्या बृहस्पतिसवविधिना इष्टवान् स स्थपतिरित्युच्यते ॥—सोमपीथी, सोमपा, इति २ सोमयाजिन। येन सर्वस्वदक्षिणो विश्वजिन्नामा याग इष्ट स सर्ववेदा स्यात्। साङ्गे प्रवचने अधीती कृताध्ययनोऽनूचान इत्येकम्। योऽनूचानो लब्धानुज्ञ स समावृत्त स्यात्। अभिषवे स्नाने कृते सति सुत्वा स्यात् ॥—छात्र, अन्तेवासी, शिष्य, इति ३ शिष्यस्य ॥—शैक्ष, प्राथमकल्पिक, इति २ आरब्धाध्ययनानां बटूनाम्। एकशाखासाध्यायिनो ब्रह्मचारिणस्ते मिथ परस्परं सब्रह्मचारिण इत्युच्यन्ते। एक समानो गुरुर्येषां ते परस्परं सतीर्थ्या स्यु। योऽग्निं चित-

पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् १३७७
उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याज्ज्ञात्वारम्भ उपक्रमः १३७८
यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः १३७९
पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः १३८०
एते पञ्चमहायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः १३८१
समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः १३८२
आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः १३८३
प्राग्वंशः प्राग्घविर्गेहात्सदस्या विधिदर्शिनः १३८४
सभासदः सभास्तारः सभ्याः सामाजिकाश्च ते १३८५
अध्वर्यूद्गातृहोतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमात् १३८६
आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते १३८७
वेदिः परिष्कृता भूमिः समे स्थण्डिलचत्वरे १३८८

वान् सोऽग्निचित्। पारंपर्येण य उपदेशस्तस्मिन् **ऐतिह्यम्**। यत्प्रथमं ज्ञानं सा **उपज्ञा** स्यात्। ज्ञात्वा य आरम्भः स **उपक्रमः**॥—यज्ञः, सवः, अध्वरः, यागः, सप्ततन्तुः, मखः, क्रतुः, इति ७ **यज्ञस्य**। पाठादयः पञ्च ब्रह्मयज्ञादिनामका **महायज्ञाः** स्युः एकम्॥—पाठः, होमः, अतिथीनां सपर्या, तर्पणम्, बलिः, इति ५ **पञ्चमहायज्ञानाम्**॥—समज्या, परिषत्, गोष्ठी, सभा, समितिः, संसत्, आस्थानी, आस्थानम्, सदः, इति ९ **सभायाः**। सदः स्त्रीनपुंसकयोः। आस्थानी क्लीबेऽपि॥—हविर्गेहात्प्राक् सदस्यादीनां यद्गृहं स **प्राग्वंश** इत्येकम्। यज्ञकर्मणि विधिं वेदोक्तक्रियाकलापं ये पश्यन्ति ते **सदस्याः** एकम्॥ सभासदः, सभास्ताराः, सभ्याः, सामाजिकाः, इति ४ **सभ्येषु**। यजुर्वेदविदृत्विगध्वर्युः एकम्। सामविदुद्गाता एकम्। ऋग्वेदवित् होता एकम्। धनैर्वार्याः ये आग्नीध्राद्यास्ते **ऋत्विजः, याजकाः**, इति २। परिष्कृता भूमिर्वेदिरित्युच्यते॥—स्थण्डिलम्, चत्वरम्, इति २

चपालो यूपकटकः कुम्बा सुगहना वृतिः १३८९
यूपाग्रं तर्म निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः १३९०
दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः १३९१
अग्नित्रयमिदं त्रेता प्रणीतः संस्कृतोऽनलः १३९२
समूह्यः परिचाय्योपचाय्यावग्नौ प्रयोगिणः १३९३
यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते १३९४
तस्मिन्नानाय्योऽथाग्नायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया १३९५
ऋक्सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्निसमिन्धने १३९६
गायत्रीप्रमुखं छन्दो हव्यपाके चरुः पुमान् १३९७
आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्याद्दधियोगतः १३९८
धुवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा १३९९
पृषदाज्यं सदध्याज्ये परमान्नं तु पायसम् १४००

यज्ञार्थं संस्कृतस्य भूभागस्य । यूपकटकः काष्ठविकारश्चषालः स्यात् एकम् । सुगहना वृतिर्वेष्टनं कुम्बा स्यात् एकम् ॥—यूपाग्रम्, तर्म, इति २ यूपाग्रे । निर्मन्थ्यदारुणि अरणिरित्येकम् । स्त्रीपुंसयोः ॥—दक्षिणाग्नि, गार्हपत्य, आहवनीय, इति ३ अग्निविशेषस्य । इदमग्नित्रयं त्रेता स्यात् । मन्त्रादिना संस्कृतोऽग्निः प्रणीत इत्येकम् ॥—समूह्य, परिचाय्य, उपचाय्य, इति ३ अग्नौ प्रयोगिणि । गार्हपत्यादानीय यो दक्षिणाग्निः प्रणीयते तत्र आनाय्य इति ॥—अग्नायी, स्वाहा, हुतभुक्प्रिया, इति ३ अग्निप्रियायाम् । अग्निसमिन्धने वह्निज्वलने या ऋक् प्रयुज्यते सा सामिधेनी, धाय्या, इति २ । गायत्र्युष्णिगित्यादि छन्दः स्यादेकम् । हव्यपाकेऽग्निमुखे हूयमानेऽन्ने चरुरित्येकम् । क्षीरे दधियोगतो या विकृतिः सा आमिक्षा स्यात् । मृगचर्मणा रचितं यद्व्यजनं तद्धुवित्रमिति । दधियुक्ते घृते पृषदाज्यमिति ॥—परमान्नम्, पायसम्, इति २ क्षीरान्नस्य ।

हव्यकव्ये दैवपित्र्ये अन्ने पात्रं स्रुवादिकम् १४०१
ध्रुवोपभृज्जुहूर्ना तु स्रुवो भेदाः स्रुचः स्त्रियः १४०२
उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्त्र्य क्रतौ हतः १४०३
परम्पराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् १४०४
वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते १४०५
सांनाय्यं हविरग्नौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम् १४०६
दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे तत्कर्मार्हं तु यज्ञियम् १४०७
त्रिष्वथ क्रतुकर्मेष्टं पूर्तं खातादि कर्म यत् १४०८
अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः १४०९
त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने १४१०
विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् १४११
प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः १४१२
मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदेहिकम् १४१३

दैवपित्र्येऽन्ने क्रमेण **हव्यकव्ये** स्याताम् । स्रुवचमसादिक **पात्रं** स्यात् ॥—ध्रुवा, उपभृत्, जुहूः, इति ३ **स्रुवो भेदाः** । स्त्रियः । स्रुव इत्येकं पुंसि । क्रतौ यः पशुरभिमन्त्र्य हतः स **उपाकृतः** स्यात् ॥—परंपराकम्, शमनम्, प्रोक्षणम्, इति ३ **वधार्थकम्** ॥—प्रमीतः, उपसंपन्नः, प्रोक्षितः, इति ३ **यागार्थं हते पशुमात्रे** हविर्विशेषः **सान्नाय्यं** स्यात् । अग्नौ हुतं याज्यादि **वषट्कृतं** स्यात् । तत्त्रिषु यज्ञे दीक्षान्तः **अवभृथः** । तत्कर्मार्हं वस्तु **यज्ञियम्** । त्रिषु । यत्क्रतुकर्म **तदिष्टं** स्यात् । खातादि यत्कर्म तत्**पूर्तं** स्यात् । यज्ञशेषे पुरोडाशादौ **अमृत**मिति । भोजनशेषे **विघस** इति ॥—त्यागः, विहापितम्, दानम्, उत्सर्जनम्, विसर्जनम्, विश्राणनम् वितरणम्, स्पर्शनम्, प्रतिपादनम्, प्रादेशनम्, निर्वपणम्, अपवर्जनम्, अंहति इति १३ **दानस्य** । मृतार्थं तदहे दानं **और्ध्वदेहिकं** स्यात् । तत्त्रिषु ॥—

पितृदान निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः १४१४
अन्वाहार्यं मासिकेऽशोऽष्टमोऽह्नः कुतपोऽस्त्रियाम् १४१५
पर्येषणा परीष्टिश्चान्वेषणा च गवेषणा १४१६
सनिस्त्वध्येषणा याच्ञाभिशस्तिर्याचनार्थना १४१७
षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि १४१८
क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि १४१९
स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते १४२०
पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः १४२१
वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना १४२२
व्रज्याटाट्या पर्यटनं चर्या त्वीर्यापथे स्थितिः १४२३
उपस्पर्शस्त्वाचमनमथ मौनमभाषणम् १४२४
'प्राचेतसश्चादिकविः स्यान्मैत्रावरुणिश्च सः । * *
वाल्मीकिश्चाथ गाधेयो विश्वामित्रश्च कौशिकः ॥ * *

दानम्, निवाप, इति २ पित्रर्थे दानस्य । शास्त्रतस्तत्कर्म श्राद्धं स्यात् । ...र्के अन्वाहार्यमिति । अह्नोऽष्टमोंऽश कुतप स्यात् । क्लीबे तु कुतपम् ॥— ..षणा, परीष्टि, इति २ श्राद्धद्विजशुश्रूषाया ॥—अन्वेषणा, गवेषणा, इति २ धर्मादिमार्गणस्य ॥—सनि, अध्येषणा, इति २ अध्येषणाया. ॥— याच्ञा, अभिशस्ति, याचना, अर्थना, इति ४ याचनाया । अर्घार्थं वारिणि अर्घ्यमिति । पादाय वारिणि पाद्यम् । अतिथ्यर्थे आतिथ्यमिति । अतिथौ साधुनि आतिथेयमिति ॥—आवेशिक, आगन्तु, अतिथि, गृहागत, इति ४ गृहागतस्य । ना पुमान् ॥—पूजा, नमस्या, अपचिति, सपर्या, अर्चा, अर्हणा, इति ६ पूजाया ॥—वरिवस्या, शुश्रूषा, परिचर्या, उपासना, इति ४ उपासनास्य ॥—व्रज्या, अटा, अटाट्या, पर्यटनम्, इति ४ पर्यटनस्य । ईर्यापथे स्थिति चर्या स्यात् ॥—उपस्पर्श, आचमनम्, इति २ आचमन·

व्यासो द्वैपायनः पाराशर्यः सत्यवतीसुतः । * *
आनुपूर्वी स्त्रियां वावृत्परिपाटी अनुक्रमः १४२५
पर्यायश्चातिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः १४२६
नियमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासादि पुण्यकम् १४२७
औपवस्तं तूपवासो विवेकः पृथगात्मता १४२८
स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनर्द्धिरथाञ्जलिः १४२९
पाठे ब्रह्माञ्जलिः पाठे विप्रुषो ब्रह्मविन्दवः १४३०
ध्यानयोगासने ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमौ १४३१
मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः १४३२
संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः १४३३
समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे १४३४
भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी १४३५
तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी वाचंयमो मुनिः १४३६

नस्य ॥—मौनम्, अभाषणम्, इति २ **मौनस्य** ॥—आनुपूर्वी, आवृत्, परिपाटीः, अनुक्रमः, पर्यायः, इति ५ **अनुक्रमस्य** ॥—अतिपातः, पर्ययः, उपात्ययः, इति ३ **अतिक्रमस्य** ॥—नियमः, व्रतम्, इति २ **व्रतमात्रस्य** ॥—औपवस्तम्, उपवासः, इति २ **उपवासस्य** । पृथगात्मता **विवेकः** स्यात् । वृत्तमध्ययनं तयोर्ऋद्धिः **ब्रह्मवर्चस**मिति । पाठे योऽञ्जलिः स **ब्रह्मञ्जलिः** । अध्ययनस्यादौ हस्तयोर्हि प्रणवोच्चारपूर्वकमञ्जलिः क्रियते । वेदपाठे विप्रुषो **ब्रह्मविन्दवः** स्युः । ध्यानयोगयोरासने **ब्रह्मासन**मिति ॥—कल्पः, विधिः, क्रमः, इति ३ **नियोगशास्त्रस्य** । यः प्रथमः कल्पः स **मुख्यः** स्यात् । ततोऽधमो **अनुकल्पः** स्यात् । संस्कारपूर्वकं श्रुतेर्ग्रहणं **उपाकरणं** स्यात् ॥—पादग्रहणम्, अभिवादनम्, इति २ **नामगोत्रोक्तिपूर्वकस्य नमस्कारविशेषस्य** ॥—भिक्षुः, परिव्राट्, कर्मन्दी, पाराशरी, मस्करी, इति ५ **संन्यासिनः** ॥—तपस्वी, तापसः, पारिकाङ्क्षी,

तपःक्लेशसहो दान्तो वर्णिनो ब्रह्मचारिणः १४३७
ऋषयः सत्यवचसः स्नातकस्त्वाप्लुतो व्रती १४३८
ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते १४३९
यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ १४४०
स्थाण्डिलश्चाथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः १४४१
पवित्रः प्रयतः पूतः पाषण्डाः सर्वलिङ्गिनः १४४२
पालाशो दण्ड आषाढो व्रते राम्भस्तु वैणवः १४४३
अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी व्रतिनामासनं वृषी १४४४
अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री भैक्ष भिक्षाकदम्बकम् १४४५
स्वाध्यायः स्याज्जपः सुत्याभिषवः सवनं च सा १४४६
सर्वैनसामपध्वंसि जप्य त्रिष्वघमर्षणम् १४४७
दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् १४४८

इति ३ तपोयुक्तस्य ॥—वाचयम, मुनि, इति २ वाग्यतस्य ॥—तपः क्लेशेऽनुद्विग्नो दान्त स्यात् ॥—वर्णी, ब्रह्मचारी, इति २ ब्रह्मचारिण ॥—ऋषि, सत्यवचा, इति २ ऋषिसामान्यस्य । यो व्रती आप्लुत स्नातक इत्युच्यते । निर्जित इन्द्रियसमूहो यैस्ते यतिन, यतय, इति २ । यो नियमवशात् भूमिविशेषे शेते असौ स्थण्डिलशायी, स्थाण्डिल, इति २ ॥—विरजस्तमा, द्वयातिग, इति २ सत्त्वैकनिष्ठेषु व्यासादिषु ॥—पवित्र, प्रयत, पूत, इति ३ पवित्रस्य ॥—पाषण्ड, सर्वलिङ्गी, इति २ दुःशास्त्रवर्तिषु । व्रते पलाशसम्बन्धी दण्ड आषाढ इत्युच्यते । वेणुसम्बन्धी दण्डो राम्भ इति ॥—कमण्डलु, कुण्डी, इति २ व्रतिनां जलपात्रस्य । व्रतिनां यदासनं सा वृषी ॥—अजिनम्, चर्म, कृत्ति, इति ३ मृगादेश्चर्मणि । कृत्ति स्त्रियाम् । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् ॥—स्वाध्याय, जप, इति २ वेदाभ्यासस्य ॥—सुत्या, अभिषव, सवनम्, इति ३ सोमाभिषवस्य । सर्वैनसां नाशक जप्य ऋगादि अघमर्षण स्यात् । त्रिषु । पक्षान्तयोरमावास्यायां पौर्णमास्यां च विहितौ यागौ

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः १४४९
नियमस्तु स यत्कर्म नित्यमागन्तुसाधनम् १४५०
'क्षौरं तु भद्राकरणं मुण्डनं वपनं त्रिषु ।' * *
उपवीतं ब्रह्मसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे १४५१
प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कण्ठलम्बितम् १४५२
अङ्गुल्यग्रे तीर्थं दैवं स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम् १४५३
मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पित्र्यं मूले त्वङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् १४५४
स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि १४५५
देवभूयादिकं तद्वत्कृच्छ्रं सांतपनादिकम् १४५६
संन्यासवत्यनशने पुमान्प्रायोऽथ वीरहा १४५७
नष्टाग्निः कुहना लोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना १४५८
व्रात्यः संस्कारहीनः स्यादस्वाध्यायो निराकृतिः १४५९
धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिरवकीर्णी क्षतव्रतः १४६०

क्रमेण **दर्शः**, **पौर्णमासः**, स्याताम् । शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म **तद्यमः** । आगन्तुसाधनं नित्यं यत्कर्म स **नियमः** । दक्षिणे करे प्रोद्धृते यद्ब्रह्मसूत्रं **तदुपवीतं** स्यात् । अन्यस्मिन्वामे करे प्रोद्धृते **प्राचीनावीतं** स्यात् । कण्ठे लम्बितं तत् **निवीतमिति** । अङ्गुलीनामग्रे **दैवं** तीर्थं ज्ञेयम् । स्वल्पाङ्गुल्योः कनिष्ठिकायाश्च मूले **कायम्** । अङ्गुष्ठतर्जन्योर्मध्यभागे **पित्र्यम्** । अङ्गुष्ठस्य मूले तु **ब्राह्मं** तीर्थम् । ब्रह्मभूयम्, ब्रह्मत्वम्, ब्रह्मसायुज्यम्, इति ३ **ब्रह्मभावस्य** ॥—तद्वत् देवभूयम्, देवत्वम्, देवसायुज्यम्, इति ३ **देवभावस्य** । सांतपनादिकं **कृच्छ्रं** स्यात् । आदिना प्राजापत्यादिग्रहः । संन्यासपूर्वके भोजनत्यागे **प्राय** इति ॥—वीरहा, नष्टाग्निः, इति २ **नष्टाग्नेः** । लोभाद्या मिथ्येर्यापथकल्पना सा **कुहनेति** । संस्कारेणोपनयनेन हीनो **व्रात्य** इति । अस्वाध्यायः **निराकृतिः** ॥—धर्मध्वजी, लिङ्गवृत्तिः, इति २ **जीविकार्थं जटादिधारणवतः** ॥—अवकीर्णी, क्षतव्रतः, इति २

सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च   १४६१
अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम्   १४६२
परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात्   १४६३
परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान्विवाहोपयमौ समौ   १४६४
तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम्   १४६५
व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम्   १४६६
त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः   १४६७
सबलैस्तैश्चतुर्भद्रं जन्याः स्निग्धा वरस्य ये   १४६८

९ क्षत्रियवर्ग ॥

मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्   १४७९
राजा राट् पार्थिवक्ष्माभृन्नृपभूपमहीक्षितः   १४७०
राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः   १४७१
चक्रवर्ती सार्वभौमो नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः   १४७२

नष्टब्रह्मचर्यस्य । अंशुमान् यस्मिन् सुप्तेऽस्तमेति सोऽभिनिर्मुक्त.। यस्मिन्सुप्ते-ऽशुमानुदेति सोऽभ्युदित । ज्येष्ठे भ्रातर्यकृतदारपरिग्रहे सति कृतदारपरिग्रह कनिष्ठ **परिवेत्ता** स्यात् तस्य परिवेत्तुर्ज्यायान् ज्येष्ठ' **परिवित्ति** स्यात्। विवाह , उपयम , परिणय , उद्वाह , उपयाम , पाणिपीडनम्, इति ६ **विवाहस्य** ॥—व्यवाय , ग्राम्यधर्म , मैथुनम्, निधुवनम्, रतम्, इति **मैथुनस्य** ॥—धर्म , काम , अर्थ , एभिस्त्रिभि समुदितस्त्रिवर्ग । समोक्षकै धर्मार्थकाममोक्षै समुदितश्चतुर्वर्ग इति।तैर्धर्मादिभि सबलैश्चतुर्भद्रमिति। वरस्य स्निग्धा वयस्या जन्या स्यु ॥

१४६९-१७०७ मूर्धाभिषिक्त , राजन्य , बाहुज , क्षत्रिय , विराट्, इति ५ **क्षत्रियस्य** ॥—राजा, राट्, पार्थिव , क्ष्माभृत्, नृप , भूप महीक्षित्, इति ७ **राज्ञ'** । प्रणता अशेषसामन्ता यस्य स राजा **अधीश्वर** इति । चक्रवर्ती, सार्व

स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि १४९६
तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः सत्री गृहपतिः समौ १४९७
लिपिकारोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चुश्च लेखके १४९८
लिखिताक्षरविन्यासे लिपिर्लिबिरुभे स्त्रियौ १४९९
स्यात्संदेशहरो दूतो दूत्यं तद्भावकर्मणी १५००
अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि १५०१
स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च १५०२
राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च १५०३
संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः १५०४
षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः १५०५
क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् १५०६
स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोपदण्डजम् १५०७
भेदो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम् १५०८

मौहूर्तः, ज्ञानी, कार्तान्तिकः, इति ८ **ज्योतिषिकस्य** ॥—तान्त्रिकः, ज्ञातसिद्धान्तः, इति २ **शास्त्रवेत्तुः** ॥—सत्री, गृहपतिः, इति २ **गृहपतिनः** ॥—लिपिकारः, अक्षरचणः, अक्षरचञ्चुः, लेखकः, इति ४ **लेखकस्य** ॥—लिखितम्, अक्षरविन्यासः, लिपिः, लिबिः, इति ४ **लिखिताक्षरस्य** ॥—संदेशहरः, दूतः, इति २ **संदेशहरस्य**। तद्भावे कर्मणि च **दूत्यमिति** ॥—अध्वनीनः, अध्वगः, अध्वन्यः पान्थः, पथिकः, इति ५ **पान्थस्य** ॥—स्वामी, अमात्यः, सुहृत्, कोशः, राष्ट्रम्, दुर्गम्, बलम्, इति ७ **राज्याङ्गानि**। एतान्येव **प्रकृतिशब्दवाच्यानि** स्युः। पौराणां श्रेणयोऽपि **प्रकृतयः** स्युः। संधिः, विग्रहः, यानम्, आसनम्, द्वैधम्, आश्रयः, इति ६ **गुणाः** ॥—प्रभावः, उत्साहः, मन्त्रजा, इति ३ **शक्तयः**। क्षयः, स्थानम्, वृद्धिः इति ३ **नीतिवेदिनां त्रिवर्गः**। कोपदण्डतेजोभ्यो जातः **प्रतापः, प्रभावः**, इति २ ॥—भेदः, दण्डः, साम, दानम्, इति

साहसं तु दमो दण्डः साम सान्त्वमथो समौ १५०९
भेदोपजापावुपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् १५१०
पञ्च त्रिष्वपडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः १५११
विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः १५१२
रहश्चोपांशु चालिङ्गे रहस्यं तद्भवे त्रिषु १५१३
समौ विस्रम्भविश्वासौ भ्रेषो भ्रंशो यथोचितात् १५१४
अभ्रेषन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् १५१५
युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् १५१६
न्याय्यं च त्रिषु षट् संप्रधारणा तु समर्थनम् १५१७
अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः १५१८
शिष्टिश्चाज्ञा च संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः १५१९

---

४ उपायचतुष्टयम् ॥—साहसम्, दम, दण्ड, इति ३ दण्डस्य ॥—साम, सान्त्वम्, इति २ सामस्य ॥—भेद, उपजाप, इति २ सहृतयोर्द्वैधीकरणस्य । धर्मार्थकामैर्यत्परीक्षणं सा उपधा स्यात् । अथापडक्षीणादिनि शलाकान्ता पञ्च शब्दास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा । यस्तृतीयाद्यगोचर स अपडक्षीण इति ॥—विविक्त, विजन, छन्न, निःशलाक, रह, रह, उपांशु, इति ७ निर्जनस्य । रह उपांशु इति द्वे अलिङ्गे अव्यये । तद्भवे रहस्यमिति । त्रिषु ॥—विस्रम्भ, विश्वास, इति २ विश्वासस्य । यथोचितात्भ्रंश भ्रेष इति ॥—अभ्रेष, न्याय, कल्प, देशरूपम्, समञ्जसम्, इति ५ नीते ॥—युक्तम्, औपयिकम्, लभ्यम्, भजमानम्, अभिनीतम्, न्याय्यम्, इति ६ न्यायादनपेतस्य द्रव्यादे एते षडपि त्रिषु ॥—संप्रधारणा, समर्थनम्, इति २ युक्तायुक्तपरीक्षायाः ॥—अववाद, निर्देश, निदेश, शासनम्, शिष्टि, आज्ञा, इति ६ कर्मज्ञापनस्य ॥—संस्था, मर्यादा, धारणा, स्थिति, इति ४ न्याय्यमार्गस्थितेः ॥—

आगोऽपराधो मन्तुश्च समे तूद्दानवन्धने १५२०
द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डो भागधेयः करो वलिः १५२१
घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री प्राभृतं तु प्रदेशनम् १५२२
उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा १५२३
यौतकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत् १५२४
तत्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः काल आयतिः १५२५
सांदृष्टिकं फलं सद्य उदर्कः फलमुत्तरम् १५२६
अदृष्टं वह्नितोयादि दृष्टं स्वपरचक्रजम् १५२७
महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् १५२८
प्रक्रिया त्वधिकारः स्याच्चामरं तु प्रकीर्णकम् १५२९
नृपासनं यत्तद्भद्रासनं सिंहासनं तु तत् १५३०
हैमं छत्रं त्वातपत्रं राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत् १५३१

आगः, अपराधः, मन्तुः, इति ३ **अपराधस्य** ॥—उद्दानम्, वन्धनम्, इति २ **वन्धनस्य** । द्विगुणो दण्डो **द्विपाद्यः** स्यात् ॥—भागधेयः, करः, वलिः, इति ३ **कर्षकादिभ्यो राजग्राह्यभागस्य** । घट्टगुल्मप्रतोल्यादीनां यद्देयं स **शुल्कः** स्यात् ॥—प्राभृतम्, प्रदेशनम्, उपायनम्, उपग्राह्यम्, उपहारः, उपदा, इति ६ **उपायनस्य** । यौतकादि वन्धुदेयादि यद्देयं तत्**सुदायः**, **हरणम्**, इति २॥—तत्कालः, तदात्वम्, इति २ **वर्तमानकालस्य** । उत्तर आगामी काल **आयतिः** स्यात् । यत्सद्यः फलं तत्सांदृष्टिकमिति । उत्तरं भावि फल **उदर्कः** स्यात् । वह्नितोयमतिवृष्ट्यादिकृतं यद्भयं तत् अदृष्टमिति । स्वपरराष्ट्रजन्यं यद्भयं तत् **दृष्टम्** । राज्ञां स्वपक्षप्रभवं भयं **अहिभयं** स्यात् ॥—प्रक्रिया, अधिकारः, इति २ **व्यवस्थास्थापनस्य** ॥—चामरम्, प्रकीर्णकम्, इति २ **चामरस्य** ॥—नृपासनम्, भद्रासनम्, इति २ **मण्यादिकृतराजासनस्य** । तन्नृपासनं स्वर्णनिर्मितं चेत्**सिंहासनं** स्यात् ॥—छत्रम्, आतपत्रम्, इति २ **छत्रस्य** । राज्ञश्चेच्छत्रं तर्हि **नृपलक्ष्म**

भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भो भृङ्गारः कनकालुका　१५३२
निवेशः शिविर षण्ढे सज्जन तूपरक्षणम्　१५३३
हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्ग स्याच्चतुष्टयम्　१५३४
दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः　१५३५
मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी　१५३६
इभः स्तम्बेरमः पद्मी यूथनाथस्तु यूथपः　१५३७
मदोत्कटो मदकलः कलभः करिशावकः　१५३८
प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः समावुद्भान्तनिर्मदौ　१५३९
हास्तिकं गजता वृन्दे करिणी धेनुका वशा　१५४०
गण्डः कटो मदो दानं वमथुः करशीकरः　१५४१
कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसस्तयोर्मध्ये विदुः पुमान्　१५४२

स्यात् ॥—भद्रकुम्भ , पूर्णकुम्भ , इति २ पूर्णघटस्य ॥—भृङ्गार , कनकालुका, इति २ स्वर्णरचितपात्रविशेषस्य ॥—निवेश , शिबिरम्, इति २ सैन्यवासस्थानस्य ॥—सज्जनम् , उपरक्षणम्, इति २ सैन्यरक्षणनियमस्य । हस्त्यादिचतुष्टयं सेनाङ्ग स्यात् ॥—दन्ती, दन्तावल , हस्ती, द्विरद , अनेकप, द्विप ; मतङ्गज , गज , नाग , कुञ्जर, वारण , करी, इभ , स्तम्बेरम , पद्मी, इति १५ ॥—यूथनाथ , यूथप , इति २ यूथमुख्यस्य गजस्य ॥—मदोत्कट , इति २ मदोन्मत्तस्य ॥—कलभ , करिशावक , इति २ करिपो प्रभिन्न , गर्जित , मत्त , इति ३ क्षरन्मदस्य ॥—उद्भान्त , निर्मद , २स्य ॥—हास्तिकम्, गजता, इति २ हस्तिना वृन्दे ॥— ुका, वशा, इति ३ हस्तिन्या. । हस्तिनो गण्ड कट स्यात् ॥— दानम्, इति २ मदोदकस्य ॥ वमथु , करशीकर , इति २ करिकरा ाजलकणस्य । शिरस पिण्डौ कुम्भौ स्याताम् । तयो कुम्भयोर्मध्ये आ

अवग्रहो ललाटं स्यादीषिका त्वक्षिकूटकम् १५४३
अपाङ्गदेशो निर्याणं कर्णमूलं तु चूलिका १५४४
अधः कुम्भस्य वाहित्थं प्रतिमानमधोऽस्य यत् १५४५
आसनं स्कन्धदेशः स्यात्पद्मकं विन्दुजालकम् १५४६
पार्श्वभागः पक्षभागो दन्तभागस्तु योऽग्रतः १५४७
द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरे क्रमात् १५४८
तोत्रं वेणुकमालानं वन्धस्तम्भेऽथ शृङ्खले १५४९
अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यादङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम् १५५०
दूष्या कक्ष्या वरत्रा स्यात्कल्पना सज्जना समे १५५१
प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः १५५२
वीतं त्वसारं हस्त्यश्वं वारी तु गजबन्धनी [illegible]

काशस्थानं विदुः स्यात्। गजस्य ललाटं अवग्रहः॥—ईषिका, अक्षिकूटकम्, इति २ नेत्रगोलकस्य। हस्तिनः अपाङ्गदेशो निर्याणम्। कर्णस्य मूलं चूलिका स्यात्। कुम्भस्याधोभागे वाहित्थम्। अस्य वाहित्थस्याधो भागे दन्तयोर्मध्यं प्रतिमानं स्यात्। गजस्य स्कन्धदेश आसनम्। विन्दुजालकं पद्मकं स्यात्। गजस्य पार्श्वभागः पक्षभागः स्यात्। अग्रतो यो भागः स दन्तभागः स्यात्। हस्तिनः पूर्वजङ्घादिदेशो गात्रं स्यात्। पश्चाज्जङ्घादिदेशोऽवरं स्यात्। तोत्रम्, वेणुकम्, इति २ तोदनदण्डस्य। वन्धनाधारस्तम्भे आलानमिति॥—शृङ्खलम्, अन्दुकः, निगडः, इति ३ शृङ्खलस्य॥—अङ्कुशः, सृणिः, इति २ अङ्कुशस्य। सृणिः स्त्रियाम्॥—दूष्या, कक्ष्या, वरत्रा, इति ३ मध्यबन्धनोपयोगिन्याश्चर्मरज्ज्वाः॥—कल्पना, सज्जना, इति २ नायकारोहणार्थं गजसज्जीकरणे॥—प्रवेणी, आस्तरणम्, वर्णः, परिस्तोमः, कुथः, इति ५ गजपृष्ठवर्तिन आस्तरणस्य। स्त्रियां तु कुथा। असारं हस्त्यश्वं तद्वीतमुच्यते।

घोटके वीतितुरगतुरंगाश्वतुरंगमाः १५५४
वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः १५५५
आजानेयाः कुलीनाः स्युर्विनीताः साधुवाहिनः १५५६
वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा बाह्लिका हयाः १५५७
ययुरश्वोऽश्वमेधीयो जवनस्तु जवाधिकः १५५८
पृष्ठ्यः स्थौरी सितः कर्को रथ्यो वोढा रथस्य यः १५५९
बालः किशोरो वाम्यश्वा वडवा वाडवं गणे १५६०
त्रिष्वाश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते १५६१
कश्यं तु मध्यमश्वानां हेषा ह्रेषा च निस्वनः १५६२
निगालस्तु गलोद्देशो वृन्दे त्वश्वीयमाश्ववत् १५६३
आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् १५६४
गतयोऽमूः पञ्च धारा घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् १५६५

गजबन्धनी गजशाला । वारी स्यात् ॥—घोटक, वीति, तुरग, तुरंग, अश्व, तुरंगम, वाजी, वाह, अर्वा, गन्धर्व, हय, सैन्धव, सप्ति, इति १३ घोटकस्य। ये कुलीना अश्वास्ते आजानेयाः । ये साधुवाहिन ते विनीता स्युः ॥—वनायुजा, पारसीका, काम्बोजा, बाह्लिका, इति ४ तत्तद्देशजाश्वानाम् । योऽश्वमेधीयो ऽश्व स ययुरिति । यो जवेनाधिकः स जवन ॥—पृष्ठ्य, स्थौरी, इति २ जलादिभारवाहिनोऽश्वस्य । सितोऽश्व कर्क इति । यो रथस्य वोढा स रथ्य इति । अश्वस्य बाल किशोर ॥—वामी, अश्वा, वडवा, इति ३ अश्वायाः । गणे च अश्वानां समूहे वाडवम् ॥—अश्वेन एकेन दिनेन गम्यते यद्वर्त्म तदाश्वीनम् । त्रिषु । अश्वानां मध्यं कश्यम् । अश्वस्य निस्वन शब्द हेषा, ह्रेषा, इति २ । गलोद्देश निगाल स्यात् । अश्वीयम्, आश्वम्, इति २ अश्वानां वृन्दे । अमू आस्कन्दिताद्या अश्वानां गतयः धाराख्या ॥ आस्कन्दितम्, धौरितकम्, रेचितम्, वल्गितम्, प्लुतम्, इति ५ । अश्वस्य घोणा नासिका प्रोथमिति ॥—

कविका तु खलीनोऽस्त्री शफं क्लीबे खुरः पुमान् १५६६
पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गूले वालहस्तश्च वालधिः १५६७
त्रिषूपावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि १५६८
याने चक्रिणि युद्धार्थे शताङ्गः स्यन्दनो रथः १५६९
असौ पुष्यरथश्चक्रयानं न समराय यत् १५७०
कर्णीरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् १५७१
क्लीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्याद्गन्त्री कम्बलिवाह्यकम् १५७२
शिबिका याप्ययानं स्याद्दोला प्रेङ्खादिका स्त्रियाम् १५७३
उभौ तु द्वैपवैयाघ्रौ द्वीपिचर्मावृते रथे १५७४
पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दनः पाण्डुकम्बली १५७५
रथे काम्बलवास्त्राद्याः कम्बलादिभिरावृते १५७६
त्रिषु द्वैपादयो रथ्या रथकट्या रथव्रजे १५७७

कविका, खलीनः, इति २ **खलीनस्य** ॥—शफम्, खुरः, इति २ **खुरस्य** ॥—पुच्छः, लूमम्, लाङ्गूलम्, इति ३ **पुच्छस्य** ॥—वालहस्तः, वालधिः, इति २ **केशसमूहयुक्तस्य पुच्छाग्रभागस्य** ॥—उपावृत्तः, लुठितः, इति २ **लुठितस्याश्वस्य** । युद्धमर्थः यस्य तस्मिन् चक्रयुक्ते याने **शताङ्गः**, **स्यन्दनः**, **रथः** इति ३ । यच्चक्रयुतं यानं समराय न भवति असौ **पुष्यरथः** स्यात् ॥—कर्णीरथः, प्रवहणम्, डयनम्, इति ३ **रथविशेषस्य** ॥—अनः, शकटः, इति २ **शकटस्य** । अनः क्लीबे । शकटः पुंनपुंसकयोः । कंबलिभिर्वाह्यं यच्छकटं सा **गन्त्री** ॥—शिविका, याप्ययानम्, इति२**पुरुषवाह्यस्य यानस्य** ॥—दोला, प्रेङ्खा, इति २ **दोलायाः** आदिशब्दाच्छयनखट्वावाह्यादि दोला । द्वीपी व्याघ्रस्तच्चर्मणा प्रावृते रथे **द्वैपवैयाघ्रः**, इति २ । पाण्डुकम्बलेन प्रावृतो रथः **पाण्डुकम्बलीति** । कम्बलादिभिरावृते रथे **काम्बलः**, **वास्त्रः**, इति २ द्वैपवैयाघ्रादयस्त्रिषु ॥—रथ्या, रथ

धूः स्त्री क्लीबे यानमुखं स्याद्रथाङ्गमपस्करः १९७८
चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् १९७९
पिण्डिका नाभिरक्षाग्रकीलके तु द्वयोरणिः १९८०
रथगुप्तिर्वरूथो ना कूबरस्तु युगंधरः १९८१
अनुकर्षो दार्वधःस्थं प्रासङ्गो ना युगाद्युगः १९८२
सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च धोरणम् १९८३
परम्परावाहनं यत्तद्वैनीतकमस्त्रियाम् १९८४
आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः १९८५
नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः १९८६
सव्येष्ठदक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुम्बिनः १९८७
रथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः १९८८
भटा योधाश्च योद्धारः सेनारक्षास्तु सैनिकाः १९८९

स्या, इति २ रथसमूहे ॥—धूः, यानमुखम्, इति २ रथादेरग्रभागस्य ॥—रथाङ्गम्, अपस्कर, इति २ रथावयवमात्रस्य ॥—चक्रम्, रथाङ्गम्, इति २ चक्रस्य ॥—नेमि, प्रधि, इति २ चक्रस्यान्तस्य ॥—पिण्डिका, नाभि, इति २ चक्रमध्यस्य । अक्षस्याग्रे यत्कीलकमारोप्यते तत्र अणिरिति । स्त्रीपुंसयोः ॥—रथगुप्ति, वरूथ, इति २ वरूथस्य । ना पुमान् ॥—कूबर, युगन्धर, इति २ रथस्याग्रबन्धनकाष्ठस्य । रथाधःस्थं काष्ठं अनुकर्षः । युगाद्युग प्रासङ्ग इति । ना पुमान् । सर्वं हस्त्यश्वादिवाहनं यानादिशब्दवाच्यम् ॥—यानम्, युग्यम्, पत्रम्, धोरणम्, इति ४ । परम्परावाहनं तद्वैनीतकं स्यात् ॥—आधोरणा, हस्तिपका, हस्त्यारोहा, निषादिन, इति ४ हस्तिपकेषु ॥—नियन्ता, प्राजिता, यन्ता, सूत, क्षत्ता, सारथि, सव्येष्ठ, दक्षिणस्थ, इति ८ रथकुटुम्बिन ॥—रथिन, स्यन्दनारोह, इति २ रथारोहस्य युध्यताम् ॥—अश्वारोहा, सादिन, इति २ अश्ववाराणाम् ॥—भट, योध, योद्धा, इति ३ योद्धु ॥—सेनारक्षा, सैनिक, इति २ सेनार-

सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते १५९०
वलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः १५९१
परिधिस्थः परिचरः सेनानीर्वाहिनीपतिः १५९२
कञ्चुको वारवाणोऽस्त्री यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः १५९३
वध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गोऽथ शीर्षकम् १५९४
शीर्षण्यं च शिरस्त्रेऽथ तनुत्रं वर्म दंशनम् १५९५
उरच्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् १५९६
आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् १५९७
संनद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः १५९८
त्रिष्वामुक्तादयो वर्मभृतां कावचिकं गणे १५९९
पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः १६००
पद्गश्च पदिकश्चाथ पादातं पत्तिसंहतिः १६०१
शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः १६०२

क्षकाणाम् । ये सेनायां समवेतास्ते सैन्याः, सैनिकाः, इति २। ये सहस्रेण वलिनस्ते साहस्राः, सहस्रिणः, इति २ ॥—परिधिस्थः, परिचरः, इति २ दण्डनायकस्य ॥—सेनानीः, वाहिनीपतिः, इति २ सेनापतेः ॥—कञ्चुकः, वारबाणः, इति २ सन्नाहस्य चोलकादेः। सकञ्चुकाः मध्ये यद्बध्नन्ति तत्सारसनम्, अधिकाङ्गः, इति २ ॥शीर्षकम्, शीर्षण्यम्, शिरस्त्रम्, इति ३ शिरस्त्रस्य ॥—तनुत्रम्, वर्म, दंशनम्, उरच्छदः, कङ्कटकः, जगरः, कवचः, इति ७ कवचस्य ॥—आमुक्तः, प्रतिमुक्तः, पिनद्धः, अपिनद्धः, इति ४ परिहितकञ्चुकादेः ॥—सन्नद्धः, वर्मितः, सज्जः, दंशितः, व्यूढकङ्कटः, इति ५ कवचभृतः । आमुक्तादयस्त्रिषु । वर्मभृतां गणे कावचिकमिति । पदातिः, पत्तिः, पदगः, पादातिकः, पदाजिः, पद्गः, पदिकः, इति ७ पदातेः । पत्तिसंहतिः, पादातमिति ॥—शस्त्राजीवः, काण्डपृष्ठः,

कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खवत् १६०३
अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः १६०४
धन्वी धनुष्मान्धानुष्को निषङ्ग्यस्त्री धनुर्धरः १६०५
स्यात्काण्डवास्तु काण्डीरः शाक्तीकः शक्तिहेतिकः १६०६
याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपर्श्वधहेतिकौ १६०७
नैस्त्रिंशिकोऽसिहेतिः स्यात्समौ प्रासिककौन्तिकौ १६०८
चर्मी फलकपाणिः स्यात्पताकी वैजयन्तिकः १६०९
अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः समाः १६१०
पुरोगाग्रेसरप्रष्ठाग्रतःसरपुरःसराः १६११
पुरोगमः पुरोगामी मन्दगामी तु मन्थरः १६१२
जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ १६१३
तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः १६१४

आयुधीय, आयुधिक, इति ४ आयुधजीविन ॥—कृतहस्त, सुप्रयोगविशिख, कृतपुङ्ख, इति ३ शरनिक्षेपनिष्णातस्य । लक्ष्याद्वेधात् च्युत सायको यस्य सोऽपराद्धपृषत्क स्यात् ॥—धन्वी, धनुष्मान्, धानुष्क, निषङ्गी, अस्त्री, धनुर्धर, इति ६ धनुर्धरस्य ॥—काण्डवान्, काण्डीर, इति २ शरधारिण ॥—शाक्तीक, शक्तिहेतिक, इति २ शक्त्यायुधधारिण । यष्टिहेतिको याष्टीक । परश्वध यस्य स पारश्वधिक स्यात् ॥—असिहेतिर्यस्य स नैस्त्रिंशिक ॥ प्रासिक, कौन्तिक, इति २ तत्तदायुधधारिण । चर्मी, फलकपाणि, इति २ चर्मधारिण ॥—पताकी, वैजयन्तिक, इति २ पताकां बिभ्रत ॥—अनुप्लव, सहाय, अनुचर, अभिसर, इति ४ अनुचरस्य ॥—पुरोग, अग्रेसर, प्रष्ठ, अग्रतःसर, पुरःसर, पुरोगम, पुरोगामी, इति ७ पुरोगामिन ॥—मन्दगामी, मन्थर, इति २ मन्थरस्य ॥—जङ्घाल, अतिजव, इति २ अतिवेगगत ॥—जङ्घाकरिक, जाङ्घिक, इति २ जङ्घायत्तजीविन ॥—तरस्वी, त्वरित, वेगी, प्रजवी, जवन, जव,

जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके १६१५
जैत्रस्तु जेता यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति १६१६
सोऽभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि १६१७
ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः १६१८
स्यादुरस्वानुरसिलो रथिको रथिरो रथी १६१९
कामंगाम्यनुकामीनो ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् १६२०
शूरो वीरश्च विक्रान्तो जेता जिष्णुश्च जित्वरः १६२१
सांयुगीनो रणे साधुः शस्त्राजीवादयस्त्रिषु १६२२
ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनानीकिनी चमूः १६२३
वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् १६२४
व्यूहस्तु बलविन्यासो भेदा दण्डादयो युधि १६२५
प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः १६२६

इति ६ त्वरितमात्रस्य ॥ यो जेतुं शक्यते स जय्यः । जेय इति जेतव्यमात्रके ॥—जैत्रः, जेता, इति २ जेतुः । यो विद्विषतः प्रति अलं गच्छति स अभ्यमित्र्यः, अभ्यमित्रीयः, अभ्यमित्रीणः, इति ३ । य ऊर्जस्यातिशयेन युक्तः स ऊर्जस्वलः, ऊर्जस्वी, इति २ ॥—उरस्वान्, उरसिलः, इति २ विशालवक्षसः ॥—रथिकः, रथिरः, रथी, इति ३ रथस्वामिनः । यः कामंगामी सोऽनुकामीनः स्यात् । यो भृशं गामी सोऽत्यन्तीनः ॥—शूरः, वीरः, विक्रान्तः इति ३ शूरस्य ॥—जेता, जिष्णुः, जित्वरः, इति ३ जयनशीलस्य । रणे साधुः सांयुगीनः । शस्त्राजीवादयः सांयुगीनान्तास्त्रिषु ॥—ध्वजिनी, वाहिनी, सेना, पृतना, अनीकिनी, चमूः, वरूथिनी, बलम्, सैन्यम्, चक्रम्, अनीकम्, इति ११ सेनायाः ॥—बलस्य विन्यासो व्यूह इति । युधि दण्डादयो भेदाः—प्रत्यासारः, व्यूहपार्ष्णिः, इति २ व्यूहपश्चाद्भागस्य ॥—सैन्यपृष्ठः, प्रतिग्रहः,

एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका　१६२७
पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम्　१६२८
सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः　१६२९
अनीकिनी दशानीकिन्योऽक्षौहिण्यथ संपदि　१६३०
संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च विपत्त्यां विपदापदौ　१६३१
आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रमथास्त्रियौ　१६३२
धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्　१६३३
इष्वासोऽप्यथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम्　१६३४
कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसकौ　१६३५
कोटिरस्याटनी गोधातले ज्याघातवारणे　१६३६
लस्तकस्तु धनुर्मध्यं मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः　१६३७
स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम्　१६३८

इति २ सेनायाः पश्चाद्भागस्य । एकेभैकरथा त्र्यश्वा पञ्चपदातिका सेना पत्तिः स्यात् । पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैर्यथोत्तरं क्रमात्सेनामुखादयः आख्याः स्युः ॥—सेनामुखम्, गुल्मः, गणः, वाहिनी, पृतना, चमूः, अनीकिनी, दशानीकिनी, अक्षौहिणी, इति ॥—संपत्, संपत्तिः, श्रीः, लक्ष्मीः, इति ४ संपदः ॥—विपत्तिः, विपत्, आपत्, इति ३ आपदः ॥—आयुधम्, प्रहरणम्, शस्त्रम्, अस्त्रम्, इति ४ शस्त्रमात्रस्य ॥—धनुः, चापः, धन्व, शरासनम्, कोदण्डम्, कार्मुकम्, इष्वासः, इति ७ धनुषः । तत्र धनुश्चापे क्लीबे पुंसि च । कर्णस्य धनुः कालपृष्ठं स्यात् ॥—गाण्डीवः, गाण्डिवः, इति २ अर्जुनस्य धनुषि । क्लीबेऽपि कोटिः, अटनी, इति २ धनुषः प्रान्ते ॥—गोधा, तलम्, इति २ ज्याघातवारणस्य । धनुषो मध्यं लस्तकः इति ॥—मौर्वी, ज्या, शिञ्जिनी, गुणः, इति ४ धनुर्गुणस्य । प्रत्यालीढं आलीढं इत्यादयः पञ्च धनुर्धराणां स्थितिभेदाः । आदिना

लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च शराभ्यास उपासनम् १६३९
पृषत्कबाणविशिखा अजिह्मगखगाशुगाः १६४०
कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्वयोः १६४१
प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः पक्षो वाजस्त्रिषूत्तरे १६४२
निरस्तः प्रहिते बाणे विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ १६४३
तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः १६४४
तूण्यां खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः १६४५
कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत् १६४६
त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यान्मेखला तन्निबन्धनम् १६४७
फलकोऽस्त्री फलं चर्म संग्राहो मुष्टिरस्य यः १६४८
द्रुघणो मुद्गरघनौ स्यादीली करवालिका १६४९
भिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ परिघः परिघातनः १६५०

समपदम्, वैशाखम्, मण्डलम्, च ॥—लक्षम्, लक्ष्यम्, शरव्यम्, इति ३ वेध्यस्य ॥—शराभ्यासः, उपासनम्, इति २ शरक्षेपाभ्यासस्य ॥—पृषत्कः, बाणः, विशिखः, अजिह्मगः, खगः, आशुगः, कलम्बः, मार्गणः, शरः, पत्री, रोपः, इषुः, इति १२ बाणस्य । तत्रेषुः स्त्रीपुंसयोः ॥—प्रक्ष्वेडनः, नाराचः, इति २ लोहमयस्य बाणस्य ॥—पक्षः, वाजः, इति २ कङ्कादिपक्षस्य । उत्तरे निरस्तादिलिप्तकान्तास्त्रिषु । प्रहिते बाणे निरस्त इति २ ॥ विषाक्तः, दिग्धः, लिप्तकः, इति ३ विषाक्ते बाणे ॥—तूणः, उपासङ्गः, तूणीरः, निषङ्गः, इषुधिः, तूणी, इति ६ इषुधेः । स्त्रीपुंसयोः ॥—खड्गः निस्त्रिंशः, चन्द्रहासः, असिः, रिष्टिः, कौक्षेयकः, मण्डलाग्रः, करवालः, कृपाणः, इति ९ खड्गस्य । खड्गस्य मुष्टौ त्सरुरिति । तस्य खड्गस्य निबन्धनं मेखला स्यात् ॥—फलकः, फलम्, चर्म, इति ३ चर्मणः ॥—अस्य फलकस्य यो मुष्टिः स संग्राहः ॥—द्रुघणः, मुद्गरः, घनः, इति ३ मुद्गरस्य ॥—ईली, करवालिका, इति २ ह्रस्वखड्गाकृतेरेकधारस्य शस्त्रस्य ॥—भिन्दिपालः, सृगः, इति २ अश्मप्रक्षेपसाधनस्य ॥—

द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः १६५१
स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका १६५२
वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना सर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् १६५३
प्रासस्तु कुन्तः कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः १६५४
सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसंनहनार्थकः १६५५
लोहाभिसारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः १६५६
यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम् १६५७
यात्रा व्रज्याभिनिर्याणं प्रस्थानं गमनं गमः १६५८
स्यादासारः प्रसरणं प्रचक्रं चलितार्थकम् १६५९
अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः १६६०
वैतालिका बोधकराश्चाक्रिका घाण्टिकार्थकाः १६६१
स्युर्मागधास्तु मधुका वन्दिनः स्तुतिपाठकाः १६६२

परिघ, परिघातिन, इति २ लोहबद्धहस्तप्रमाणलगुडस्य ॥—कुठार, स्वधिति, परशु, परश्वध, इति ४ कुठारस्य । तत्र कुठारः स्त्रीपुंसयोः ॥—शस्त्री, असिपुत्री, छुरिका, असिधेनुका, इति ४ छुरिकायाः ॥—शल्यम्, शङ्कु, इति २ बाणाग्रस्य । ना पुमान् ॥—सर्वला तोमर, इति २ तोमरस्य ॥ प्रास, कुन्त, इति २ प्रासस्य । कोण, पालि, अश्रि, कोटि, इति ४ खड्गादिप्रान्तभागस्य ॥—सर्वाभिसार, सर्वौघ, सर्वसंनहनम्, इति ३ चतुरङ्गसैन्यसंनहनस्य । अस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः स लोहाभिसार इति । अरौ यत्सेनया सहाभिगमनं तदभिषेणनं स्यात् । यात्रा, व्रज्या, अभिनिर्याणम्, प्रस्थानम्, गमनम्, गम, इति ६ प्रयाणस्य ॥—आसार, प्रसरणम्, इति २ सैन्यस्य सर्वतो व्याप्तेः ॥ प्रचक्रम्, चलितम्, इति २ प्रस्थितसैन्यस्य । रणे अहितान् प्रति भयरहितस्य यद्गमनं सोऽभिक्रम इति ॥—वैतालिक, बोधकर, इति २ स्तुतिपाठकानाम् ॥—चाक्रिक, घाण्टिक, इति २ वन्दिविशेषेषु । मागध, मधुक, इति २ राजवंशक्रमस्तावकानां

संशप्तकास्तु समयात्सङ्ग्रामादनिवर्तिनः १६६३
रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न द्वयो रजः १६६४
चूर्णे क्षोदः समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले १६६५
पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् १६६६
सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्यातिभयप्रदा १६६७
अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् १६६८
आहोपुरुपिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि १६६९
अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः १६७०
द्रविणं तरः सहोबलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च १६७१
शक्तिः पराक्रमः प्राणो विक्रमस्त्वतिशक्तिता १६७२
वीरपाणं तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे १६७३
युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् १६७४

म् ॥—वन्दिनः, स्तुतिपाठकाः, इति २ **राजादिस्तुतिपाठकेषु**। समयात्सङ्ग्रामादनिवर्तिनः **संशप्तकाः** स्युः ॥—रेणुः, धूलिः, पांशुः, रजः, इति ४ **धूल्याः** । रेणुः स्त्रीपुंसयोः । धूलिः स्त्रियाम् । पांशुः पुंसि । रजः क्लीबे ॥—चूर्णम्, क्षोदः, इति २ **पिष्टस्य रजसः** ॥—समुत्पिञ्जः, पिञ्जलः, इति २ **अत्यन्तमाकुले सैन्यादौ** ॥—पताका, वैजयन्ती, केतनम्, ध्वजम्, इति ४ **पताकायाः** । ध्वजः पुंनपुंसकयोः । या युद्धभूमिः अतिभयदा सा **वीराशंसनं** स्यात् । अहंपूर्वमहंपूर्वमिति युद्धं **अहंपूर्विका** स्यात् । स्त्रियाम् । दर्पादात्मविषये या संभावना सा **आहोपुरुषिके**त्युच्यते । यः परस्परमहं शक्तोऽहं शक्त इत्यहंकारः सा **अहमहमिका** स्यात् ॥—द्रविणम्, तरः, सहः, बलम्, शौर्यम्, स्थाम, शुष्मम्, शक्तिः, पराक्रमः, प्राणः, इति १० **पराक्रमस्य** ॥—विक्रमः, अतिशक्तिता, इति २ **अतिपराक्रमस्य** । रणे वृत्ते सति भाविनि रणे तदुत्साहवृद्ध्यर्थं यद्वीराणां मद्यपानं **तद्वीरपानं** स्यात् ॥—युद्धम्, आयोधनम्, जन्यम्, प्रधनम्, प्रविदारणम्, मृधम्,

मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं सांपरायिकम् १६७५
अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ १६७६
संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः १६७७
अभ्यामर्दसमाघातसङ्ग्रामाभ्यागमाहवाः १६७८
समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः १६७९
नियुद्धं बाहुयुद्धेऽथ तुमुलं रणसंकुले १६८०
क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्करिणा घटना घटा १६८१
क्रन्दनं योधसंरावो बृंहितं करिगर्जितम् १६८२
विस्फारो धनुषः स्वानः पटहाडम्बरौ समौ १६८३
प्रसभं तु बलात्कारो हठोऽथ स्खलितं छलम् १६८४
अजन्यं क्लीबमुत्पात उपसर्गः समं त्रयम् १६८५
मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोऽप्यवमर्दस्तु पीडनम् १६८६

आस्कन्दनम्, सङ्ख्यम्, समीकम्, सांपरायिकम्, समर, अनीक, रण, कलह, विग्रह, सम्प्रहार, अभिसंपात, कलि, संस्फोट, संयुग, अभ्यामर्द, समाघात, सङ्ग्राम, अभ्यागम, आहव, समुदाय, संयत्, समिति, आजि, समित्, युत्, ३१ युद्धस्य । समरादिनयं अस्त्रियाम् ॥—नियुद्धम्, बाहुयुद्धम्, इति २ बाहुयुद्धस्य । तुमुलमिति रणस्य संकुले ॥—क्ष्वेडा, सिंहनाद, इति २ वीराणां सिंहनादतुल्यनादस्य । करिणां घटना घटा स्यात् । योधानां संरावः क्रन्दनं स्यात् । करिणां गर्जितं बृंहितं स्यात् । धनुषः शब्दो विस्फार इति ॥—पटह, आडम्बर, इति २ सङ्ग्रामध्वने. ॥—प्रसभम्, बलात्कार, हठ, इति ३ बलात्कारस्य ॥—स्खलितम्, छलम्, इति २ युद्धमर्यादायाश्चलनस्य ॥—अजन्यम्, उत्पात, उपसर्ग, इति ३ उत्पातस्य ॥—मूर्छा, कश्मलम्, मोह, इति ३ मूर्छाया ॥—अवमर्द, पीडनम्, इति २ सस्यसंपन्न

अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनं विजयो जयः १६८७
वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा १६८८
प्रद्रावोद्द्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः १६८९
अपक्रमोऽपयानं च रणे भङ्गः पराजयः १६९०
पराजितपराभूतौ त्रिषु नष्टतिरोहितौ १६९१
प्रमापणं निबर्हणं निकारणं विशारणम् १६९२
प्रवासनं परासनं निषूदनं निहिंसनम् १६९३
निर्वासनं संज्ञपनं निर्ग्रन्थनमपासनम् १६९४
निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् १६९५
निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् १६९६
उद्वासनप्रमथनक्रथनोज्जासनानि च १६९७
आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा अपि १६९८
स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः १६९९

देशे परचक्रपीडनस्य ॥—अभ्यवस्कन्दनम्, अभ्यासादनम्, इति २ छलादाक्रमणस्य ॥—विजयः, जयः, इति २ लब्धस्योत्कर्षस्य ॥—वैरशुद्धिः, प्रतीकारः, वैरनिर्यातनम्, इति ३ वैरप्रतीकारस्य ॥ प्रद्रावः, उद्द्रावः, संद्रावः, संदावः, विद्रवः, द्रवः, अपक्रमः, अपयानम्, इति ८ पलायनस्य । यः रणे भङ्गः स पराजय इति ॥—पराजितः, पराभूतः, इति २ निर्जितस्य । नष्टः, तिरोहितः, इति २ निलीनस्य । त्रिष्विति उभयत्र युज्यते ॥—प्रमापणम्, निबर्हणम्, निकारणम्, विशारणम्, प्रवासनम्, परासनम्, निषूदनम्, निर्हिंसनम्, निर्वासनम्, संज्ञपनम्, निर्ग्रन्थनम्, अपासनम्, निस्तर्हणम्, निहननम्, क्षणनम्, परिवर्जनम्, निर्वापणम्, विशसनम्, मारणम्, प्रतिघातनम्, उद्वासनम्, प्रमथनम्, क्रथनम्, उज्जासनम्, आलम्भः, पिञ्जः, विशरः, घातः, उन्माथः, वधः, इति ३० वधस्य ॥—पञ्चता, कालधर्मः, दिष्टान्तः, प्रलयः, अत्ययः,

अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम् १७००
परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः १७०१
मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् १७०२
कवन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् १७०३
श्मशानं स्यात्पितृवनं कुणपः शवमस्त्रियाम् १७०४
प्रग्रहोपग्रहौ वन्द्या कारा स्याद्बन्धनालये १७०५
पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाश्चैवं जीवोऽसुधारणम् १७०६
आयुर्जीवितकालो ना जीवातुर्जीवनौषधम् १७०७

१० वैश्यवर्ग ।

ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः १७०८
आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने १७०९
स्त्रिया कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः १७१०

अन्त , नाश , मृत्यु , मरणम् , निधन , इति १० मरणस्य । तत्र मृत्युर्द्वयो । निधनमस्त्रियाम् ॥—परासु , प्राप्तपञ्चत्व , परेत , प्रेत , संस्थित , मृत , प्रमीत , इति ७ मृतस्य । एते त्रिषु ॥—चिता, चित्या, चिति , इति ३ प्रेतदाहाधारचुल्ले । अपमूर्ध नर्तनक्रियायुक्त यत्कलेवरं स कवन्ध स्यात् । पुनपुंसकयो ॥—श्मशानम्, पितृवनम्, इति २ प्रेतभूमे ॥—कुणप , शवम्, इति २ निर्जीवशरीरस्य । शव पुनपुंसकयो ॥—प्रग्रह , उपग्रह , बन्दी, इति ३ वन्दिन । बन्धनगेहे कारेति ॥—असव , प्राणा , इति २ प्राणानाम् । उभे भूम्नि । जीव , असुधारणम्, इति २ प्राणधारणस्य । जीवितावच्छिन्न काल आयु स्यात् । जीवितस्यौषध जीवातु स्यात् । ना पुमान् ॥

१७०८–१५२५ ऊरव्य , ऊरुज , अर्य , वैश्य , भूमिस्पृक्, विट्, इति ६ वैश्यस्य ॥—आजीव , जीविका, वार्ता, वृत्ति , वर्तनम्, जीवनम्, इति ६ जीविकामात्रस्य ॥—कृषि , पाशुपाल्यम्, वाणिज्यम्, इति ३ वैश्यानां वृत्तय ।

सेवा श्ववृत्तिरनृतं कृषिरुञ्छशिलं त्वृतम् १७११
द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते १७१२
सत्यानृतं वणिग्भावः स्यादृणं पर्युदञ्चनम् १७१३
उद्धारोऽर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका १७१४
याच्ञयाप्तं याचितकं निमयादापमित्यकम् १७१५
उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् १७१६
कुसीदिको वार्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिः १७१७
क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषिकश्च कृषीवलः १७१८
क्षेत्रं व्रैहेयशालेयं व्रीहिशाल्युद्भवोचितम् १७१९
यव्यं यवक्यं षष्टिक्यं यवादिभवनं हि यत् १७२०
तिल्यं तैलीनवन्माषोमाणुभङ्गा द्विरूपता १७२१
मौद्गीनकौद्रवीणादि शेषधान्योद्भवक्षमम् १७२२
'शाकक्षेत्रादिके शाकशाकटं शाकशाकिनम्' * *

सेवा श्ववृत्तिरिति। कृषिरनृतं स्यात्। उञ्छशिलं ऋतमित्युच्यते। याचिते मृतमिति। अयाचिते अमृतमिति। वणिग्भावः सत्यानृतं स्यात्॥—ऋणम्, पर्युदञ्चनम्, उद्धारः, इति ३ ऋणस्य॥—अर्थप्रयोगः, कुसीदम्, वृद्धिजीविका, इति ३ ऋणसंबन्धिकालान्तरद्रव्येण लोके जीविकायाम्। याच्ञया यदाप्तं तद्याचितकमिति। निमयादापमिति। प्रयोक्ता उत्तमर्ण इति। ग्राहकोऽधमर्ण इति॥—कुसीदिकः, वार्धुषिकः वृद्ध्याजीवः, वार्धुषिः, इति ४ ऋणं दत्वा तद्वृद्ध्या जीविनः॥—क्षेत्राजीवः, कर्षकः, कृषिकः, कृषीवलः, इति ४ कृषीवलस्य। व्रीह्युद्भवोचितं क्षेत्रं व्रैहेयमिति। शाल्युद्भवोचितं क्षेत्रं शालेयमिति। यवादीनां भवनं यव्यम्, यवक्यम्, षष्टिक्यम्, इति। तिल्य तैलीनवन्माषो माणुभङ्गानां क्षेत्रविषये द्विरूपता स्यात्। तिल्यम्, तैलीनम्, इति २॥—शेषाणां व्रीह्यादिभ्य उक्तेभ्योऽन्येषां

बीजाकृतं तूसकृष्टे सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् १७२३
त्रिगुणाकृत तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन् १७२४
द्विगुणाकृते तु सर्वं पूर्वं शम्बाकृतमपीह १७२५
द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढकिकादयः १७२६
खारीवापस्तु खारीक उत्तमर्णादयस्त्रिषु १७२७
पुंनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रमस्य तु १७२८
कैदारकं स्यात्कैदार्यं क्षेत्रं कैदारिक गणे १७२९
लोष्टानि लेष्टवः पुंसि कोटिशो लोष्टभेदन १७३०
प्राजन तोदनं तोत्रं खनित्रमवदारणे १७३१
दात्रं लवित्रमावन्धो योत्रं योक्त्रमथो फलम् १७३२
निरीश कुटक फालः कृपको लाङ्गल हलम् १७३३

मुद्गादीनां धान्यानामुद्भवोचित क्षेत्र मौद्गीनादि स्यात् । उप्तकृष्ट बीजाकृतमिति ॥—सीत्यम्, कृष्टम्, हल्यम्, इति ३ कृष्टमात्रस्य ॥—त्रिगुणाकृतम्, तृतीयाकृतम्, त्रिहल्यम्, त्रिसीत्यम्, इति ४ वारत्रयकृष्टस्य । द्विगुणाकृतेऽपि सर्वं पूर्वं योज्यम् । इह द्वि कृष्टे शम्बाकृतमित्यपि । द्रोणाढकादि वापादौ द्रौणिकाढकिकादय स्यु । खारीवाप खारीक इति उत्तमर्णादय खारीकान्ता त्रिलिङ्गयाम्, ॥—वप्र, केदार, क्षेत्रम्, इति ३ क्षेत्रस्य । क्षेत्रस्य गणे केदारकम्, कैदार्यम्, क्षेत्रम्, कैदारिकम्, इति ४ ॥—लोष्टम्, लेष्टु, इति २ मृत्तिकाखण्डस्य । लोष्ट पुंस्यपि ॥—कोटिश, लोष्टभेदन, इति २ लोष्टभञ्जनमुद्गरस्य ॥—प्राजनम्, तोदनम्, तोत्रम्, इति ३ वृषादेस्ताडनोपयोगिनस्तोत्रस्य ॥—खनित्रम्, अवदारणम्, इति २ कुद्दालादे ॥—दात्रम्, लवित्रम्, इति २ लवित्रस्य ॥—आवन्ध, योत्रम्, योक्त्रम्, इति ३ युगप्रबन्धनोपयोगिन्या रज्जौ ॥—फलम्, निरीशम्, कुटकम्, फाल, कृपक, इति ५ लाङ्गल-

गोदारणं च सीरोऽथ शम्या स्त्री युगकीलकः १७३४
ईषा लाङ्गलदण्डः स्यात्सीता लाङ्गलपद्धतिः १७३५
पुंसि मेधिः खलेदारु न्यस्तं यत्पशुबन्धने १७३६
आशुर्व्रीहिः पाटलः स्याच्छितशूकयवौ समौ १७३७
तोक्मस्तु तत्र हरिते कलायस्तु सतीनकः १७३८
हरेणुखण्डिकौ चास्मिन्कोरदूषस्तु कोद्रवः १७३९
मङ्गल्यको मसूरोऽथ मकुष्टकमयुष्टकौ १७४०
वनमुद्गे सर्षपे तु द्वौ तन्तुभकदम्बकौ १७४१
सिद्धार्थस्त्वेष धवलो गोधूमः सुमनः समौ १७४२
स्याद्यावकस्तु कुल्माषश्चणको हरिमन्थकः १७४३
द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले १७४४
क्षवः क्षुताभिजननो राजिका कृष्णिकासुरी १७४५

स्याधः स्थिते लोहमयकाष्ठे ॥—लाङ्गलम्, हलम्, गोदारणम्, सीरः, इति ४ हलस्य ॥—शम्या, युगकीलकः, इति २ युगस्य कीलके । लाङ्गलस्य दण्ड ईषा स्यात् । लाङ्गलपद्धतिः सीता स्यात् । पशुबन्धने यत्काष्ठं न्यस्तं तत्र मेधिः, खलेदारु, इति २ ॥—आशुः, व्रीहिः, पाटलः, इति ३ व्रीहेः ॥—शितशूकः, यवः, इति २ यवानाम् । तत्र यवे हरिते तोक्म इति ॥—कलायः, सतीनकः, हरेणुः, खण्डिकः, इति४ रेणुकस्य ॥—कोरदूषः, कोद्रवः, इति २ कोद्रवस्य । मङ्गल्यकः, मसूरः, इति २ मसूरस्य ॥—मकुष्टकः, मयुष्टकः, वनमुद्गः, इति वनमुद्गस्य ॥—सर्षपः, तन्तुभः, कदम्बकः, इति ३ सर्षपस्य । एष सर्षपो धवलः सिद्धार्थ इति ॥—गोधूमः, सुमनः, इति २ गोधूमस्य ॥—यावकः, कुल्माषः, इति २ अर्धस्विन्नस्य यवादेः ॥—चणकः, हरिमन्थकः, इति २ चणकस्य ॥—तिलपेजः, तिलपिञ्जः, इति २ निष्फले तिले ॥—क्षवः, क्षुता-

स्त्रियौ कङ्गुप्रियङ्गू द्वे अतसी स्यादुमा क्षुमा १७४६
मातुलानी तु भङ्गायां व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् १७४७
किंशारुः सस्यशूकं स्यात्कणिशं सस्यमञ्जरी १७४८
धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः १७४९
नाडी नालं च काण्डोऽस्य पलालोऽस्त्री स निष्फलः १७५०
कडङ्गरो बुसं क्लीबे धान्यत्वचि तुषः पुमान् १७५१
शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे शमी शिम्बा त्रिषूत्तरे १७५२
ऋद्धमावसितं धान्यं पूतं तु बहुलीकृतम् १७५३
माषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः १७५४
शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी १७५५
तृणधान्यानि नीवाराः स्त्री गवेधुर्गवेधुका १७५६

भिजनन, राजिका, कृष्णिका, आसुरी, इति ५ कृष्णसर्षपस्य ॥—कङ्गु, प्रियङ्गु, इति २ प्रियङ्गो ॥—अतसी, उमा, क्षुमा, इति ३ अतस्या ॥—मातुलानी, भङ्गा, इति २ भङ्गायाः । व्रीहिभेद अणु स्यात् । सस्यस्य शूक किंशारु स्यात् । सस्यस्य मञ्जरी कणिशमिति ॥—धान्यम्, व्रीहि, स्तम्बकरि, इति ३ व्रीहि-यवादे । स्तम्बकरि पुंसि । तृणादेर्गुच्छस्य स्तम्ब स्यात् । अस्य गुच्छस्य य काण्ड स नाडी, नालम् इति २ । स काण्डो निष्फल पलाल स्यात् ॥—कडङ्गर, बुसम्, इति २ पलालादिक्षोदस्य । बुस क्लीबेऽपि । धान्यत्वचि तुष इति । श्लक्ष्ण तीक्ष्ण यदग्रं तत्र शूक इति । क्लीबपुंसो ॥—शमी, शिम्बा, इति २ शिम्बायाः । उत्तरे ऋद्धादयश्चत्वारस्त्रिषु ॥—ऋद्धम्, आवसितम्, इति २ अपनीततृणस्य राशीकृतस्य धान्यस्य ॥—पूतम्, बहुलीकृतम्, इति २ अपनीततुषस्य धान्यस्य । शमीप्रभव धान्ये माषमुद्गादयो भेदाः । शूकसहित धान्य यवगोधूमादयो ज्ञेयाः । कलमाद्याः षष्टिकाद्याः शालय स्यु । अमी पुंसि । नीवारा बहुवचनात् श्यामाकादयो तृणधान्यानि स्यु ॥—गवेधु,

अयोग्रं मुसलोऽस्त्री स्यादुदूखलमुलूखलम् १७५७
प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री चालनी तितउः पुमान् १७५८
स्यूतप्रसेवौ कण्डोलपिटौ कटकिलिञ्जकौ १७५९
समानौ रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे १७६०
पौरोगवस्तदध्यक्षः सूपकारास्तु बल्लवाः १७६१
आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः १७६२
आपूपिकः कान्दविको भक्ष्यकार इमे त्रिषु १७६३
अश्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका १७६४
अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि हसन्त्यपि १७६५
हसन्यप्यथ न स्त्री स्यादङ्गारोऽलातमुल्मुकम् १७६६
क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् १७६७

गवेधुका, इति २ **मुन्यन्नविशेषस्य** ॥—अयोग्रम्, मुसलः, इति २ **मुसलस्य**। क्लीबे मुसलम् ॥—उदूखलम्, उलूखलम्, इति २ **उलूखलस्य** ॥—प्रस्फोटनम्, शूर्पम्, इति २ **शूर्पस्य** ॥—चालनी, तितउः, इति २ **चालन्याः** ॥—स्यूतः, प्रसेवः, इति २ **धान्यादिभरणार्थं कृतस्य वस्त्रभाण्डस्य** ॥—कण्डोलः, पिटः, इति २ **वेणुदलादिरचितभाण्डस्य** ॥—कटः, किलिञ्जकः, इति २ **वंशादिविकारस्य**। समानाविति स्यूतादिभिर्युगलैः संबध्यते॥—रसवती, पाकस्थानम्, महानसम्, इति ३ **पाकस्थानस्य**। तस्याध्यक्षः **पौरोगवः** स्यात्॥—सूपकारः, बल्लवः, आरालिकः, आन्धसिकः, सूदः, औदनिकः, गुणः, इति ७ **पाककर्तुः**॥—आपूपिकः, कान्दविकः, भक्ष्यकारः, इति ३ **भक्ष्यकारस्य**। इमे त्रिषु ॥—अश्मन्तम्, उद्धानम्, अधिश्रयणी, चुल्लिः, अन्तिका, इति ५ **चुल्लेः** ॥—अङ्गारधानिका, अङ्गारशकटी, हसन्ती, हसनी, इति ४ **अङ्गारशकट्याः** ॥—अङ्गारः, अलातम्, उल्मुकम्, इति ३ **प्रज्वलत्काष्ठस्य** ॥—अम्बरीषम्, भ्राष्ट्रः, इति २ **चणकादिभर्जनपात्रस्य** ॥—कन्दुः, स्वेदनी, इति २ **मद्यनिर्माणोपयोगिपात्रस्य** ॥—

अलिञ्जरः स्यान्मणिकः कर्कर्यालुर्गलन्तिका १७६८
पिठरः स्थाल्युखा कुण्डं कलशस्तु त्रिषु द्वयोः १७६९
घटः कुटनिपावस्त्री शरावो वर्धमानकः १७७०
ऋजीष पिष्टपचनं कंसोऽस्त्री पानभाजनम् १७७१
कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं सैवाल्पा कुतुपः पुमान् १७७२
सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् १७७३
दर्विः कम्बिः खजाका च स्यात्तर्दूर्दारुहस्तकः १७७४
अस्त्री शाकं हरितकं शिग्रुरस्य तु नाडिका १७७५
कलम्बश्च कडम्बश्च वेसवार उपस्करः १७७६
तिन्तिडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्लमथ वेल्लजम् १७७७
मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् १७७८

अलिञ्जर, मणिक, इति २ महाकुम्भस्य ॥—कर्करी, आलु, गलन्तिका, इति ३ गलन्तिकाया ॥—पिठर, स्थाली, उखा, कुण्डम्, इति ४ स्थाल्याः ॥—कलश, घट, कुट, निप, इति ४ कलशस्य । कलशस्त्रिषु । घट स्त्री पुंसयो ॥—शराव, वर्धमानक, इति २ पात्रभेदस्य । शराव पुनपुंसकयो —ऋजीषम्, पिष्टपचनम्, इति २ पिष्टपाकोपयोगिन पात्रस्य ॥—कंस, पानभाजनम्, इति २ पानपात्रस्य ॥—कृत्ते स्नेहपात्रे कुतू स्यात् । सैव कुतूरल्पा चेत्कुतुप । सर्वं पात्रमात्रमावपनादिसंज्ञम् ॥—आवपनम्, भाण्डम्, पात्रम्, अमत्रम्, भाजनम्, इति ५ भाण्डस्य ॥—दर्वि, कम्बि, खजाका, इति ३ दर्व्याः ॥—तर्दू, दारुहस्तक, इति २ दर्वीभेदस्य ॥—शाकम्, हरितकम्, शिग्रु, इति ३ वास्तुकादेः शाकस्य । शोभाञ्जनेऽपि शिग्रुरुक्त । अस्य नाडिका कलम्ब, कडम्ब, इति २ ॥—वेसवार, उपस्कर, इति २ हरिद्रासर्षपमरीचादिचूर्णस्य ॥—तिन्तिडीकम्, चुक्रम्, वृक्षाम्लम्, इति ३ तिन्तिडीकस्याम्लभेदस्य ॥—वेल्लजम्, मरीचम्, कोलकम्, कृष्णम्, ऊषणम्, धर्म-

जीरको जरणोऽजाजी कणा कृष्णे तु जीरके १७७९
सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका १७८०
आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यादथ छत्रा वितुन्नकम् १७८१
कुस्तुम्बुरु च धान्याकमथ शुण्ठी महौषधम् १७८२
स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् १७८३
आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि च १७८४
अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिके १७८५
सहस्रवेधि जतुकं वाह्लीकं हिङ्गु रामठम् १७८६
तत्पत्री कारवी पृथ्वी वाष्पिका कवरी पृथुः १७८७
निशाख्या काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी १७८८
सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरं च तत् १७८९
सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं मणिमन्थं च सिन्धुजे १७९०
रौमकं वसुकं पाक्यं विडं च कृतके द्वयम् १७९१

पत्तनम्, इति ६ **मरीचस्य** ॥ जीरकः, जरणः, अजाजी, कणा, इति ४ **जीरकस्य** ॥—सुषवी, कारवी, पृथ्वी, पृथुः, काला, उपकुञ्चिका, इति ६ **कृष्णवर्णे जीरके** । आर्द्रकम् । शृङ्गवेरम्, इति २ **आर्द्रकस्य** ॥—छत्रा, वितुन्नकम्, कुस्तुम्बुरु, धान्याकम् । इति ४ **धान्याकस्य** ॥—शुण्ठी, महौषधम्, विश्वम्, नागरम्, विश्वभेषजम्, इति ५ **शुण्ठ्याः** । स्त्रीनपुंसकयोः ॥—आरनालकम्, सौवीरम्, कुल्माषाभिषुतम्, अवन्तिसोमम्, धान्याम्लम्, कुञ्जलम्, काञ्जिकम्, इति ७ **काञ्जिकस्य** ॥—सहस्रवेधि, जतुकम्, वाह्लीकम्, हिङ्गु, रामठम्, इति ५ **हिङ्गुवृक्षस्य निर्यासे** ॥—कारवी, पृथ्वी, वाष्पिका, कवरी, पृथुः, इति ५ **हिङ्गुतरोः पत्र्याम्** ॥ निशा, काञ्चनी, पीता, हरिद्रा, वरवर्णिनी, इति ५ **हरिद्रायाः** । यत्सामुद्रं लवणं तत् **अक्षीवम्, वशिरम्**, इति २ ॥—सैन्धवः, शीतशिवम्, मणिमन्थम्, सिन्धुजम्, इति ४ **सिन्धुजे लवणे** ॥—रौमकम्, वसुकम्, इति २

सौवर्चलेऽक्षरुचके तिलकं तत्र मेचके १७९२

मत्स्यण्डी फाणित खण्डविकारः शर्करा सिता १७९३

कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्याद्रसाला तु मार्जिता १७९४

स्यात्तेमनं तु निष्ठान त्रिलिङ्गा वासितावधेः १७९५

शूलाकृत भटित्रं स्याच्छूल्यमुख्यं तु पैठरम् १७९६

प्रणीतमुपसंपन्नं प्रयस्त स्यात्सुसंस्कृतम् १७९७

स्यात्पिच्छिलं तु विजिल संमृष्टं शोधितं समे १७९८

चिक्कणं मसृण स्निग्ध तुल्ये भावितवासिते १७९९

आपक्व पौलिरभ्यूपो लाजाः पुंभूम्नि चाक्षताः १८००

शाम्भरलवणस्य ॥—पाक्यम्, विडम्, इति २ कृतके लवणे ॥—सौवर्चल, अक्षम्, रुचकम्, इति ३ मधुरलवणस्य ॥ तत्र सौवर्चले मेचके तिलकमिति ॥—मत्स्यण्डी, फाणितम्, इति २ फाणितस्य ॥ खण्डविकार, शर्करा, सिता, इति ३ शर्कराया ॥—क्षीरस्य विकृति कूर्चिका इति ॥—रसाला, मार्जिता, इति २ दधिमधुशर्करामरीचार्द्रादिभि कृतस्य लेह्यस्य ॥—तेमनम्, निष्ठानम्, इति २ व्यञ्जनस्य दध्यादे । इत पर वासितान्तास्त्रिलिङ्गा ॥—शूलाकृतम्, भटित्रम्, शूल्यम्, इति ३ शूलेन संस्कृतस्य मांसादे ॥—उख्यम्, पैठरम्, इति २ स्थालीसंस्कृतस्यान्नादे ॥—प्रणीतम्, उपसंपन्नम्, इति २ रसादिसंपन्नस्य व्यञ्जनादे ॥—प्रयस्तम्, सुसंस्कृतम्, इति २ प्रयत्ननिष्पन्नस्य घृतपक्वादे ॥—पिच्छिलम्, विजिलम्, इति २ मण्डयुक्तदध्यादे ॥—संमृष्टम्, शोधितम्, इति २ केशकीटाद्यपनयनेन शोधितस्यान्नादे ॥—चिक्कणम्, मसृणम्, स्निग्धम्, इति ३ स्निग्धस्य ॥—भावितम्, वासितम्, इति २ पुष्पादिद्रव्यान्तरेणाधिवासितस्य ॥—आपक्वम् पौलि, अभ्यूष, इति ३ पोल्या । लाजा भर्जितव्रीहय । पुंसि बहुत्वे । एत-

पृथुकः स्याच्चिपिटको धाना भृष्टयवे स्त्रियः १८०१
पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्करम्भो दधिसक्तवः १८०२
भिःसा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दीदिविः १८०३
भिःसटा दग्धिका सर्वरसाग्रे मण्डमस्त्रियाम् १८०४
मासराचामनिस्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवे १८०५
यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा १८०६
'म्रक्षणाभ्यञ्जने तैलं कृसरस्तु तिलौदनः ।' * *
गव्यं त्रिषु गवां सर्वं गोविट् गोमयमस्त्रियाम् १८०७
तत्र शुष्कं करीषोऽस्त्री दुग्धं क्षीरं पयः समम् १८०८
पयस्यमाज्यदध्यादि द्रप्सं दधि घनेतरत् १८०९
घृतमाज्यं हविः सर्पिर्नवनीतं नवोद्धृतम् १८१०
तत्र हैयंगवीनं यद्ध्योगोदोहोद्भवं घृतम् १८११

मक्षता अपि पुंभूम्नि ॥—पृथुकः, चिपिटकः, इति २ आर्द्रभ्रष्टव्रीहितण्डुलस्य । धाना इति भ्रष्टयवे । नित्यं स्त्रियां बहुत्वे च ॥—पूपः, अपूपः, पिष्टकः, इति ३ तण्डुलपिष्टरचितस्य भक्ष्यभेदस्य । दधियुक्ताः सक्तवः करम्भः स्यात् २ ॥—भिःसा, भक्तम्, अन्धः, अन्नम्, ओदनः, दीदिविः, इति ६ अन्नस्य।ओदनोऽस्त्री। दीदिविः पुंसि॥—भिःसटा, दग्धिका, इति दग्धान्नस्य॥—सर्वेषां रसानामग्रं मण्डः स्यात् । पुंनपुंसकयोः ॥—मासरः, आचामः, निस्रावः, इति ३ भक्तसमुद्भवे मण्डे ॥—यवागूः, उष्णिका, श्राणा, विलेपी, तरला इति ५ द्रवदोदनस्य । गवां सर्वं गव्यं स्यात् । त्रिषु ॥—गोविट्, गोमयम्, इति २ गोः पुरीषे । गोमयं पुंनपुंसकयोः । तद्गोमयं शुष्कं करीषं स्यात् ॥—दुग्धम्, क्षीरम्, पयः, इति ३ दुग्धस्य । यदाज्यदध्यादि तत्पयस्यम् । यद्घनादितरत् दधि तत् द्रप्सं स्यात् । घृतम्, आज्यम्, हविः, सर्पिः, इति ४ घृतस्य ॥—नवनीतम्, नवोद्धृतम्, इति २ नवनीतस्य । ह्योगोदोहोद्भवं हैयङ्ग-

दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः १८१२
तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम् १८१३
मण्ड दधिभवं मस्तु पीयूषोऽभिनव पयः १८१४
अशनाया बुभुक्षा क्षुद्ग्रासस्तु कवलः पुमान् १८१५
सपीतिः स्त्री तुल्यपान सग्धिः स्त्री सहभोजनम् १८१६
उदन्या तु पिपासा तृट् तर्षो जग्धिस्तु भोजनम् १८१७
जेमन लेह आहारो निघासो न्याद इत्यपि १८१८
सौहित्यं तर्पण तृप्तिः फेला भुक्तसमुज्झितम् १८१९
कामं प्रकामं पर्याप्त निकामेष्ट यथेप्सितम् १८२०
गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरवल्लवाः १८२१
गोमहिष्यादिकं पादबन्धन द्वौ गवीश्वरे १८२२
गोमान्गोमी गोकुलं तु गोधन स्याद्गवा व्रजे १८२३

र्घन स्यात् ॥—दण्डाहतम्, कालशेयम्, अरिष्टम्, गोरस, इति ४ दण्डमथितस्य गोरसमात्रस्य । तद्विशेषमाह । पादाम्बु यत्र तद्दण्डाहत तक्रमिति । अर्धाम्बु यत्र गोरसे तदुदश्वित् । निर्जल दधिमन्थनमात्रेण मथितमिति । दधिभव मस्तु स्यात् । अभिनव पय पीयूष स्यात् ॥—अशनाया, बुभुक्षा, क्षुत्, इति ३ क्षुधः । ग्रास, कवल, इति २ कवलस्य ॥—सपीति, तुल्यपानम्, इति २ सहपानस्य ॥—सग्धि, सहभोजनम्, इति २ सहभोजनस्य —उदन्या, पिपासा, तृट्, तर्ष, इति ४ तृष ॥—जग्धि, भोजनम्, जेमनम्, लेह, आहार, निघास, न्याद, इति ७ भोजनस्य ॥—सौहित्यम्, तर्पणम्, तृप्ति, इति ३ तृप्ते । भुक्तसमुज्झितं फेला स्यात् ॥—कामम्, प्रकामम्, पर्याप्तम्, निकामम्, इष्टम्, यथेप्सितम्, इति ६ यथेप्सितस्य॥—गोप, गोपाल, गोसंख्य, गोधुक्, आभीर, वल्लव, इति ६ गोपालस्य । गोमहिष्यादिकं पादबन्धनमिति ॥—गोमान्, गोमी, इति २ गवां स्वामिनि ॥—गोकुलम्, गोधनम्, इति २ गवां व्रजे ।

रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् १८९७
अलंकारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः १८९८
दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि १८९९
रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियामथ ताम्रकम् १९००
शुल्बं म्लेच्छमुखं द्व्यष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च १९०१
लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसमायसी १९०२
अश्मसारोऽथ मण्डूरं सिंहाणमपि तन्मले १९०३
सर्वं च तैजसं लोहं विकारस्त्वयसः कुशी १९०४
क्षारः काचोऽथ चपलो रसः सूतश्च पारदे १९०५
गवलं माहिषं शृङ्गमभ्रकं गिरिजामले १९०६
स्रोतोऽञ्जनं तु सौवीरं कापोताञ्जनयामुने १९०७
तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके १९०८
कर्परी दार्विकाक्वाथोद्भवं तुत्थं रसाञ्जनम् १९०९

रुक्मम्, कार्तस्वरम्, जाम्बूनदम्, अष्टापदम्, इति १९ **सुवर्णस्य**। अष्टापदं क्लीबपुंसयोः। यदलंकाररूपं सुवर्णं तत् शृङ्गीकनकमिति॥—दुर्वर्णम्, रजतम्, रूप्यम्, खर्जूरम्, श्वेतम्, इति ५ **रजतस्य**॥—रीतिः, आरकूटः, इति २ **पित्तलस्य**॥—ताम्रकम्, शुल्वम्, म्लेच्छमुखम्, द्व्यष्टम्, वरिष्टम्, उदुम्बरम्, इति ६ **ताम्रस्य**॥—लोहः, शस्त्रकम्, तीक्ष्णम्, पिण्डम्, कालायसम्, अयः, अश्मसारः, इति ७ **लोहस्य**॥—मण्डूरम्, सिंहाणम्, इति २ **लोहमलस्य**। सर्वमपि तैजसं लोहमिति। अयसो विकारः **कुशी** स्यात्॥—क्षारः, काचः, इति २ **काचस्य**॥—चपलः, रसः, सूतः, पारदः, इति ४ **पारदस्य**। यन्माहिषं शृङ्गं तद्गवलमिति॥—अभ्रकम्, गिरिजामलम्, इति २ **अभ्रकस्य**॥—स्रोतोऽञ्जनम्, सौवीरम्, कापोताञ्जनम्, यामुनम्, इति ४ **सौवीराञ्जनस्य**॥—तुत्थाञ्जनम्, शिखिग्रीवम्, वितुन्नकम्, मयूरकम्, कर्परी, इति ५ **तुत्थाञ्जनस्य**॥—तुत्थम्, रसाञ्-

रसगर्भं तार्क्ष्यशैलं गन्धाश्मनि तु गन्धिकः १९१०
सौगन्धिकश्च चक्षुष्याकुलाल्यौ तु कुलत्थिका १९११
रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पुष्पकं कुसुमाञ्जनम् १९१२
पिञ्जरं पीतनं तालमालं च हरितालके १९१३
गैरेयमर्थ्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु १९१४
बोलगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः समाः १९१५
डिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः सिन्दूरं नागसंभवम् १९१६
नागसीसकयोगेष्टवप्राणि त्रपु पिच्चटम् १९१७
रङ्गवङ्गे अथ पिचुस्तूलोऽथ कमलोत्तरम् १९१८
स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि १९१९
मेषकम्बल ऊर्णायुः शशोर्णं शशलोमनि १९२०

नम्, रसगर्भम्, तार्क्ष्यशैलम्, इति ४ रसाञ्जनस्य । तत्र तुत्थ दार्विकाक्वाथोद्भवम् ॥—गन्धाश्मा, गन्धिक, सौगन्धिक, इति ३ गन्धकस्य ॥—चक्षुष्या, कुलाली, कुलत्थिका, इति ३ तुत्थविशेषस्य ॥—रीतिपुष्पम्, पुष्पकेतु, पुष्पकम्, कुसुमाञ्जनम्, इति ४ सतप्तपित्तलादुत्पन्नस्य ॥—पिञ्जरम्, पीतनम्, तालम्, आलम्, हरितालकम्, इति ५ हरितालस्य ॥—गैरेयम्, अर्थ्यम्, गिरिजम्, अश्मजम्, शिलाजतु, इति ५ शिलाजतुन ॥—बोल, गन्धरस, प्राण, पिण्ड, गोपरस, इति ५ गन्धरसस्य ॥—डिण्डीर, अब्धिकफ, फेन, इति ३ समुद्रफेनस्य ॥—सिन्दूरम्, नागसंभवम्, इति २ सिन्दूरस्य ॥—नागम्, सीसकम्, योगेष्टम्, वप्रम् इति ४ सीसस्य ॥—त्रपु, पिच्चटम्, रङ्गम्, वङ्गम्, इति ४ वङ्गस्य ॥—पिचु, तूल, इति २ कार्पासस्य ॥—कमलोत्तरम्, कुसुम्भम्, वह्निशिखम्, महारजनम्, इति ४ कुसुम्भस्य ॥—मेषकम्बल, ऊर्णायु, इति २ कम्बलस्य ॥—शशोर्णम्, शशलोम, इति २ शशलोम्नः ॥—

मधु क्षौद्रं माक्षिकादि मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् १९२१
मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्वा नागजिह्विका १९२२
नैपाली कुनटी गोला यवक्षारो यवाग्रजः १९२३
पाक्योऽथ सर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः १९२४
सौवर्चलं स्याद्रुचकं त्वक्क्षीरी वंशरोचना १९२५
शिग्रुजं श्वेतमरिचं मोरटं मूलमैक्षवम् १९२६
ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि १९२७
गोलोमी भूतकेशो ना पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् १९२८
त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं त्रिफला तु फलत्रिकम् १९२९

११. शूद्रवर्गः ।

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः १९३०

मधु, क्षौद्रम्, माक्षिकम्, इति ३ **मधुनः** ॥—मधूच्छिष्टम्, सिक्थकम्, इति २ **मधूच्छिष्टस्य** ॥—मनःशिला, मनोगुप्ता, मनोह्वा, नागजिह्विका, इति ४ **मनःशिलायाः** ॥—नैपाली, कुनटी, गोला, इति ३ **नैपालदेशोद्भवमनःशिलायाः** ॥—यवक्षारः, यवाग्रजः, पाक्यः, इति ३ **यवक्षारस्य** ॥—सर्जिकाक्षारः, कापोतः, सुखवर्चकः, इति ३ **क्षारभेदस्य** ॥—सौवर्चलम्, रुचकम्, इति २ **क्षारभेदस्य** ॥—त्वक्क्षीरी, वंशरोचना, इति २ **वेणुजन्यस्यौषधिविशेषस्य** ॥—शिग्रुजम्, श्वेतमरिचम्, इति २ **सौभाञ्जनबीजस्य**। इक्षुसंबन्धिमूलकं **मोरटं** स्यात् ॥—ग्रन्थिकम्, पिप्पलीमूलम्, चटकाशिरः, इति ३ **पिप्पलीमूलस्य** ॥—गोलोमी, भूतकेशः, इति २ **भूतकेशस्य** ॥—पत्राङ्गम्, रक्तचन्दनम्। इति २ **रक्तचन्दनसदृशस्य रक्तसारस्य** ॥—त्रिकटु, त्र्यूषणम्, व्योषम्, इति ३ **शुण्ठीपिप्पलीमरीचानां समाहारस्य** ॥—त्रिफला, फलत्रिकम्, इति २ **हरीतक्यामलकविभीतकफलानां समाहारस्य** ॥

१९३०–२०२३ शूद्रः, अवरवर्णः, वृषलः, जघन्यजः, इति ४ **शूद्रस्य** ।

आ चण्डलात्तु सकीर्णा अम्बष्ठकरणादयः १९३१
शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः १९३२
शूद्राक्षत्रिययोरुग्रो मागधः क्षत्रियाविशोः १९३३
माहिष्योऽर्याक्षत्रिययोः क्षत्तार्याशूद्रयोः सुतः १९३४
ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतस्तस्यां वैदेहको विशः १९३५
रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य संभवः १९३६
स्याच्चण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः १९३७
कारुः शिल्पी संहतैस्तैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः १९३८
कुलकः स्यात्कुलश्रेष्ठी मालाकारस्तु मालिकः १९३९
कुम्भकारः कुलालः स्यात्पलगण्डस्तु लेपकः १९४०
तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्तुन्नवायस्तु सौचिकः १९४१
रङ्गाजीवश्चित्रकरः शस्त्रमार्जोऽसिधावकः १९४२

चण्डालो ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातस्तमभिव्याप्य वक्ष्यमाणा अम्बष्ठकरणादयः सङ्कीर्णाः। शूद्रावैश्ययोः सुतः करण इति । वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातः सुतोऽम्बष्ठः । शूद्रायां क्षत्रियाज्जात उग्रः । क्षत्रियायां वैश्याज्जातो मागधः । वैश्यायां क्षत्रियाज्जातो माहिष्यः । क्षत्रियायां शूद्राज्जातः क्षत्ता । ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूत इति । ब्राह्मण्यां वैश्याज्जातो वैदेहकः । करण्यां माहिष्याज्जातो रथकारः स्यात् । ब्राह्मण्यां वृषलेन य उत्पादितः स चण्डालः स्यात् ॥—कारुः, शिल्पी, इति २ चित्रकारादेः । ते सजातिभिः संहताः श्रेणिः । स्त्रीपुंसयोः ॥—कुलकः, कुलश्रेष्ठी, इति २ शिल्पिकुलप्रधानस्य ॥—मालाकारः, मालिकः, इति २ मालाकारस्य ॥—कुम्भकारः, कुलालः, इति २ कुलालस्य ॥—पलगण्डः, लेपकः, इति २ गृहादौ लेपकारस्य ॥—तन्तुवायः, कुविन्दः, इति २ पटानां निर्मातरि ॥—तुन्नवायः, सौचिकः, इति २ कञ्चुक्यादेर्निर्मातरि ॥—रङ्गाजीवः, चित्रकरः, इति २ चित्रकारस्य ॥—शस्त्रमार्जः, असिधावकः, इति २.

पादूकृच्चर्मकारः स्याद्व्योकारो लोहकारकः १९४३
नाडिंधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारकः १९४४
स्याच्छाङ्खिकः काम्बविकः शौल्बिकस्ताम्रकुट्टकः १९४५
तक्षा तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारस्तु काष्ठतट् १९४६
ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः कौटतक्षोऽनधीनकः १९४७
क्षुरी मुण्डी दिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः १९४८
निर्णेजकः स्याद्रजकः शौण्डिको मण्डहारकः १९४९
जाबालः स्यादजाजीवो देवाजीवस्तु देवलः १९५०
स्यान्माया शाम्बरी मायाकारस्तु प्रतिहारकः १९५१
शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः १९५२
भरता इत्यपि नटाश्चारणास्तु कुशीलवाः १९५३
मार्दङ्गिका मौरजिकाः पाणिवादास्तु पाणिघाः १९५४

शस्त्रघर्षणोपजीविनः ॥—पादूकृत्, चर्मकारः, इति २ **चर्मकारस्य** ॥—व्योकारः, लोहकारकः, इति २ **लोहकारस्य** ॥—नाडिंधमः, स्वर्णकारः, कलादः, रुक्मकारकः, इति ४ **स्वर्णकारस्य** ॥—शाङ्खिकः, काम्बविकः, इति २ **शङ्खवलयादेः कर्तरि** ॥—शौल्बिकः, ताम्रकुट्टकः, इति २ **ताम्रकुट्टकस्य** ॥—तक्षा, वर्धकिः, त्वष्टा, रथकारः, काष्ठतट्, इति ५ **वर्धकेः** । ग्रामाधीनो यस्तक्षा स **ग्रामतक्ष** इति । अनधीनकः **कौटतक्षः** स्यात् ॥—क्षुरी, मुण्डी, दिवाकीर्तिः, नापितः, अन्तावसायी, इति ५ **नापितस्य** ॥—निर्णेजकः, रजकः, इति २ **वस्त्राणां धावकस्य** ॥—शौण्डिकः, मण्डहारकः, इति २ **सुराजीविनः** ॥—जाबालः, अजाजीवः, इति २ **अजापालस्य** ॥—देवाजीवः, देवलः, इति २ **देवसेवोपजीविनः** ॥—माया, शाम्बरी, इति २ **इन्द्रजालस्य** ॥—मायाकारः, प्रतिहारकः, इति २ **मायाविनः** ॥—शैलाली, शैलूषः, जयाजीवः, कृशाश्वी, भरतः, नटः, इति ६ **नटेषु** ॥—चारणः, कुशीलवः, इति २ **कथकानाम्** ॥—मार्दङ्गिकाः, मौरजिकाः, इति २ **मृदङ्गवादनकुशलानाम्** ॥—पाणि-

वेणुध्माः स्युर्वैणविका वीणावादास्तु वैणिकाः १५५५
जीवान्तकः शाकुनिको द्वौ वागुरिकजालिकौ १५५६
वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् १५५७
भृतको भृतिभुक्कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः १५५८
वार्तावहो वैवधिको भारवाहस्तु भारिकः १५५९
विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः १५६०
निहीनोऽपसदो जाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः १५६१
भृत्ये दासेरदासेयदासगोप्यकचेटकाः १५६२
नियोज्यकिंकरप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः १५६३
पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः १५६४
मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्णः १५६५
दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्थान उष्णश्च १५६६

वादा, पाणिघा, इति २ पाणिवादानाम् ॥—वेणुध्मा, वैणविक, इति २ वेणुवादिनाम् ॥—वीणावादा, वैणिक, इति २ वीणावादनशिल्पमेषाम् ॥ जीवान्तक, शाकुनिक, इति २ पक्षिणां हन्तरि ॥—वागुरिक, जालिक, इति २ जालेन मृगान्बध्नत ॥—वैतंसिक, कौटिक, मांसिक, इति ३ मांसविक्रयजीविन ॥—भृतक, भृतिभुज्, कर्मकर, वैतनिक, इति ४ वेतनोपजीविन ॥—वार्तावह, वैवधिक, इति २ वार्तायाः वाहके ॥—भारवाह, भारिक, इति २ भारिकस्य ॥—विवर्ण, पामर, नीच, प्राकृत, पृथग्जन, निहीन, अपसद, जाल्म, क्षुल्लक, इतर, इति १० नीचस्य ॥—भृत्य, दासेर, दासेय, दास, गोप्यक, चेटक, नियोज्य, किंकर, प्रैष्य, भुजिष्य, परिचारक, इति ११ दासस्य ॥—पराचित, परिस्कन्द, परजात, परैधित, इति ४ परेण संवर्धितस्य ॥—मन्द, तुन्दपरिमृज, आलस्य, शीतक, अलस, अनुष्ण, इति ६ अलसस्य ॥—दक्ष, चतुर, पेशल, पटु,

चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः १९६७
निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः १९६८
भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः १९६९
व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः १९७०
कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः १९७१
शुनको भषकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः १९७२
श्वा विश्वकद्रुर्मृगयाकुशलः सरमा शुनी १९७३
विट्चरः सूकरो ग्राम्यो वर्करस्तरुणः पशुः १९७४
आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् १९७५
दक्षिणारुर्लुब्धयोगाद्दक्षिणेर्मा कुरङ्गकः १९७६
चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः १९७७
प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः १९७८
चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेयं लोप्त्रं तु तद्धने १९७९
वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम् १९८०

सूत्थानः, उष्णः, इति ६ दक्षस्य ॥—चण्डालः, प्लवः, मातङ्गः, दिवाकीर्तिः, जनंगमः, निषादः, श्वपचः, अन्तेवासी, चाण्डालः, पुक्कसः, इति १० चाण्डालस्य॥—किरातः, शबरः, पुलिन्दः, इति ३ चण्डालभेदाः ॥—व्याधः, मृगवधाजीवः, मृगयुः, लुब्धकः, इति ४ व्याधस्य ॥—कौलेयकः, सारमेयः, कुक्कुरः, मृगदंशकः, शुनकः, भषकः, श्वा, इति ७ शुनकस्य । योगितः श्वा अलर्कः स्यात् । यो मृगयाकुशलः श्वा स विश्वकद्रुरिति । शुनी सरमा स्यात् । ग्राम्यः सूकरः विट्चरः स्यात् । यस्तरुणः पशुः स वर्कर इति॥—आच्छोदनम्, मृगव्यम्, आखेटः, मृगया, इति ४ पापर्द्धेः । लुब्धयोगाद्दक्षिणारुः कुरङ्गको दक्षिणेर्मा स्यात् ॥—चौरः, ऐकागारिकः, स्तेनः, दस्युः, तस्करः, मोषकः, प्रतिरोधिः, परास्कन्दिः, पाटच्चरः, मलिम्लुचः, इति १० चोरस्य । चौरिका, स्तैन्यम्, स्तेयम्, चौर्यम्, इति ४ स्तेयस्य । चौर्य धनं लोप्त्रं स्यात् । मृगपक्षिणां बन्धने यदुपकरणं स

उन्माथः कूटयन्त्रं स्याद्वागुरा मृगबन्धनी १९८१
शुल्वं वराटकं स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः १९८२
उद्घाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः १९८३
पुंसि वेमा वायदण्डः सूत्राणि नरि तन्तवः १९८४
वाणिर्व्यूतिः स्त्रियां तुल्ये पुस्त लेप्यादिकर्मणि १९८५
पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता १९८६
जतुत्रपुविकारे तु जातुषं त्रापुषं त्रिषु १९८७
पिटकः पेटकः पेडा मञ्जूषाथ विहङ्गिका १९८८
भारयष्टिस्तदालम्बि शिक्यं काचोऽथ पादुका १९८९
पादूरुपानत्स्त्री सैवानुपदीना पदायता १९९०
नध्री वध्री वरत्रा स्यादश्वादेस्ताडनी कशा १९९१
चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी १९९२

चीतस इति ॥—उन्माथ, कूटयन्त्रम्, इति २ मृगपक्षिबन्धनयन्त्रस्य ॥—वागुरा, मृगबन्धनी, इति २ जालीकृतरज्जुविशेषे ॥—शुल्वम्, वराटकम्, रज्जु, वटी, गुण, इति ५ रज्जोः । रज्जु स्त्रियाम् । वटी त्रिषु । प्रहे सलिलोद्वाहने उद्घाटनम्, घटीयन्त्रम्, इति२॥—वेमा, वायदण्ड, इति २ वस्त्रव्यूतिदण्डस्य ॥—सूत्राणि, तन्तव, इति २ सूत्राणाम् । तन्तु पुंसि ॥—वाणि, व्यूति, इति २ तन्तुवानस्य । लेप्यादिकर्मणि पुस्तमिति । वस्त्रदन्तादिभि कृता पुत्रिका पाञ्चालिका स्यात् । दन्तो गजदन्त आदिना चर्मकाष्ठमृच्छिलेलादिग्रहणम् । जतुविकारो जातुषम् । त्रपुविकारस्त्रापुषम् ॥—पिटक, पेटक, पेडा, मञ्जूषा, इति ४ वस्त्रालङ्कारादिस्थापनमञ्जूषायाः ॥—विहङ्गिका, भारयष्टि, इति २ शिक्याधारलगुडस्य । तस्यां भारयष्ट्यामालम्बते शिक्यम्, काच, इति२॥—पादुका, पादूः, उपानत्, इति३पादत्राणस्य । सैवोपानत् पदायता अनुपदीना इति ॥—नध्री, वध्री, वरत्रा, इति ३ चर्ममय्या रज्ज्वाः ॥—अश्वादेस्ताडनी कशा स्यात् ॥—चाण्डालिका, कण्डोलवीणा, चण्डालवल्लकी, इति ३ चाण्डा-

नाराची स्यादेषणिका शाणस्तु निकषः कषः १९९३
व्रश्चनः पत्रपरशुरीषिका तूलिका समे १९९४
तैजसावर्तनी मूषा भस्त्रा चर्मप्रसेविका १९९५
आस्फोटनी वेधनिका कृपाणी कर्तरी समे १९९६
वृक्षादनी वृक्षभेदी टङ्कः पाषाणदारणः १९९७
क्रकचोऽस्त्री करपत्रमारा चर्मप्रभेदिका १९९८
सूर्मी स्थूणायःप्रतिमा शिल्पं कर्म कलादिकम् १९९९
प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया २०००
प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यात् २००१
वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृक्षः सदृक् २००२
साधारणः समानश्च स्युरुत्तरपदे त्वमी २००३

लिकायाः ॥—नाराची, एषणिका, इति २ स्वर्णकाराणां नाराचाकृतिर्लोहशलाकायाः ॥—शाणः, निकषः, कषः, इति ३ स्वर्णघर्षणशिलायाः ॥—व्रश्चनः, पत्रपरशुः, इति २ स्वर्णादिच्छेदनार्थस्य परशोः ॥—ईषिका, तूलिका, इति २ शलाकाभेदस्य । तैजसावर्तनी मूषा स्यात् ॥ भस्त्रा, चर्मप्रसेविका, इति २ अग्निज्वलनार्थस्य चर्मप्रसेवकस्य ॥—आस्फोटनी, वेधनिका, इति २ मण्यादेर्वेधोपयुक्तस्य शस्त्रभेदस्य ॥—कृपाणी, कर्तरी, इति २ कर्तर्याः ॥—वृक्षादनी, वृक्षभेदी, इति २ वृक्षभेदनार्थस्य शस्त्रभेदस्य ॥—टङ्कः, पाषाणदारणः, इति २ पाषाणदारणार्थस्य घनभेदस्य ॥—क्रकचः, करपत्रम्, इति २ काष्ठादिविदारणार्थस्य शस्त्रस्य ॥—आरा, चर्मप्रभेदिका, इति २ चर्मखण्डनार्थस्य शस्त्रभेदस्य ॥—सूर्मी, स्थूणा, अयःप्रतिमा, इति ३ लोहप्रतिमायाः । कलागीतनृत्यादिकं यत्कर्म तच्छिल्पम् ॥—प्रतिमानम्, प्रतिबिम्बम्, प्रतिमा, प्रतियातना, प्रतिच्छाया, प्रतिकृतिः, अर्चा, प्रतिनिधिः, इति ८ प्रतिमायाः । प्रतिनिधिः पुंसि ॥—उपमा, उपमानम्, इति २ उपमितकरणस्य । समः, तुल्यः, सदृक्षः, सदृशः, सदृक्, साधारणः, समानः, इति ७ स-

निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः २००४
कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् २००५
भरण्यं भरण मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि २००६
सुरा हलिप्रिया हाला परिस्रुद्वरुणात्मजा २००७
गन्धोत्तमाप्रसन्नेराकादम्बर्यः परिस्रुता २००८
मदिरा कश्यमद्ये चाप्यवदंशस्तु भक्षणम् २००९
शुण्डापान मदस्थानं मधुवारा मधुक्रमाः २०१०
मध्वासवो माधवको मधु माध्वीकमद्वयोः २०११
मैरेयमासवः सीधुर्मेदको जगलः समौ २०१२
संधानं स्यादभिषवः किण्व पुंसि तु नग्नहूः २०१३
कारोत्तरः सुरामण्ड आपानं पानगोष्ठिका २०१४
चषकोऽस्त्री पानपात्र सरकोऽप्यनुतर्षणम् २०१५

मान्तरस्य । अमी उत्तरपदे स्थिता सदृशपर्याया —निभ, संकाश, नीकाश, प्रतीकाश, उपमा, इति ५ ॥—कर्मण्या, विधा, भृत्या, भृति, भर्म, वेतनम्, भरण्यम्, भरणम्, मूल्यम्, निर्वेश, पण, इति ११ वेतनस्य ॥—सुरा, हलिप्रिया, हाला, परिस्रुत्, वरुणात्मजा, गन्धोत्तमा, प्रसन्ना, इरा, कादम्बरी, परिस्रुता, मदिरा, कश्यम्, मद्यम्, इति १३ मद्यस्य । तत्र यद्भक्षण सोऽवदंश इति ॥—शुण्डापानम्, मदस्थानम्, इति २ मद्यगृहस्य ॥—मधुवार, मधुक्रम, इति २ मधुपानपरिपाट्या ॥—मध्वासव, माधवक, मधु, माध्वीकम्, इति ४ मधुकपुष्पोद्भवस्य मद्यस्य । तत्र माध्वीक मधु च क्लीबे एव ॥—मैरेयम्, आसव, सीधु, इति ३ इक्षुशाकादिजन्यस्य मद्यस्य ॥—मेदक, जगल, इति २ सुराकल्कस्य ॥—संधानम्, अभिषव, इति २ मद्यसंधानस्य ॥—किण्वम्, नग्नहू, इति २ तण्डुलादिद्रव्यकृतसुराबीजस्य । सुराया मण्ड कारोत्तर इति ॥—आपानम्, पानगोष्ठिका, इति २ पानार्थाया सभाया ॥—चषक,

वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि २०३३
पूज्यः प्रतीक्ष्यः सांशयिकः संशयापन्नमानसः २०३४
दक्षिणीयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि २०३५
स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा वहुप्रदे २०३६
जैवातृकः स्यादायुष्मानन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् २०३७
परीक्षकः कारणिको वरदस्तु समर्धकः २०३८
हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः २०३९
दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यादुत्क उन्मनाः २०४०
दक्षिणे सरलोदारौ सुकलो दातृभोक्तरि २०४१
तत्परे प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः २०४२
प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः २०४३

पुणः, अभिज्ञः, विज्ञः, निष्णातः शिक्षितः, वैज्ञानिकः, कृतमुखः, कृती, कुशलः, इति १० **प्रवीणस्य** ॥—पूज्यः, प्रतीक्ष्यः, इति २ **पूज्यस्य** ॥—सांशयिकः, संशयापन्नमानसः, इति २ **संशयापन्नमानसस्य** ॥—दक्षिणीयः, दक्षिणार्हः, दक्षिण्यः, इति ३ **दक्षिणार्हस्य** ॥—वदान्यः, स्थूललक्ष्यः, दानशौण्डः, वहुप्रदः, इति ४ **दानशूरस्य** ॥—जैवातृकः, आयुष्मान्, इति २ **आयुष्मतः** ॥—अन्तर्वाणिः, शास्त्रवित्, इति २ **शास्त्रज्ञस्य** ॥—परीक्षकः, कारणिकः, इति २ **प्रमाणैरर्थनिश्चायकस्य**।—वरदः, समर्धकः, इति २ **वराणां दातरि**॥—हर्षमाणः, विकुर्वाणः, प्रमनाः, हृष्टमानसः, इति ४ **हृष्टचेतसः** ॥—दुर्मनाः, विमनाः, अन्तर्मनाः, इति ३ **व्याकुलचेतसः** ॥—उत्कः, उन्मनाः, इति २ **उत्कण्ठितस्य** ॥—दक्षिणः, सरलः, उदारः, इति ३ **सरलस्य** । दातृभोक्तरि **सुकल** इति ॥—तत्परः, प्रसितः, आसक्तः, इति ३ **तत्परस्य** ॥—इष्टार्थोद्युक्तः, उत्सुकः, इति २ **अभिमतार्थे सोद्योगस्य** ॥—प्रतीतः, प्रथितः, ख्यातः, वित्तः, विज्ञातः, विश्रुतः, इति ६ **ख्यात-**

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ २०४४
इभ्य आढ्यो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता २०४५
अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः २०४६
अधिकर्द्धिः समृद्धः स्यात्कुटुम्बव्यापृतस्तु यः २०४७
स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् २०४८
वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः २०४९
निर्वार्यः कार्यकर्ता यः सपन्नः सत्त्वसपदा २०५०
अवाचि मूकोऽथ मनोजवसः पितृसंनिभः २०५१
सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः २०५२
लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्स्निग्धस्तु वत्सलः २०५३
स्याद्दयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः २०५४
स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः २०५५
परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि २०५६

स्य ॥—कृतलक्षण, आहतलक्षण', इति २ शौर्यादिभि ख्याते ॥—इभ्य, आढ्य', धनी, इति ३ धनिन ॥—स्वामी, ईश्वर, पति, ईशिता, अधिभू, नायक', नेता, प्रभु, परिवृढ', अधिप', इति १० प्रभो ॥—अधिकर्द्धि, समृद्ध, इति २ सुसपन्नस्य ॥—कुटुम्बव्यापृत, अभ्यागारिक', उपाधि, इति ३ कुटुम्बपोषणादिव्यापारयुक्तस्य । वरैरङ्गरूपैरुपेतो य स सिंहसंहनन इति । य सत्वसपदा सपन्न' सत्कार्यं करोति स निर्वार्य इति ॥—अवाक्, मूक', इति ᳚ मूकस्य ॥—मनोजवस, पितृसंनिभ, इति २ पितृतुल्यस्य । आदरपूर्वकमलंकृतां कन्या यो ददाति स कूकुद इति ॥—लक्ष्मीवान्, लक्ष्मण, श्रील, श्रीमान्, इति ४ लक्ष्मीवत ॥—स्निग्ध', वत्सल, इति २ स्नेहयुक्तस्य ॥—दयालु, कारुणिक', कृपालु, सूरत, इति ४ दयाशीलस्य ॥—स्वतन्त्र', अपावृत, स्वैरी, स्वच्छन्द, निरवग्रह, इति ५ स्वच्छन्दस्य ॥—परतन्त्र, पराधीन,

अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ २०५७
खलपूः स्याद्बहुकरो दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः २०५८
जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः २०५९
कर्मक्षमोऽलंकर्मीणः क्रियावान्कर्मसूद्यतः २०६०
स कार्मः कर्मशीलो यः कर्मशूरस्तु कर्मठः २०६१
भरण्यभुक्कर्मकरः कर्मकारस्तु तत्क्रियः २०६२
अपस्नातो मृतस्नात आमिषाशी तु शौष्कलः २०६३
बुभुक्षितः स्यात्क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः २०६४
परान्नः परपिण्डादो भक्षको घस्मरोऽद्मरः २०६५
आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते २०६६
उभौ त्वात्मंभरिः कुक्षिंभरिः स्वोदरपूरके २०६७

परवान्, नाथवान्, इति ४ **पराधीनस्य** ॥—अधीनः, निघ्नः, आयत्तः, अस्वच्छन्दः, गृह्यकः, इति ५ **अधीनस्य** ॥—खलपूः, बहुकरः, इति २ **संमार्जनादिकारिणः** ॥—दीर्घसूत्रः, चिरक्रियः, इति २ **आलस्ययुक्तस्य** ॥—जाल्मः, असमीक्ष्यकारी, इति २ **गुणदोषविमृश्यकारिणः** । यः क्रियासु मन्दः स **कुण्ठ** इति ॥—कर्मक्षमः, अलंकर्मीणः इति २ **कर्मणि शक्तस्य** । कर्मसु य उद्युक्तः स **क्रियावानिति** ॥—कार्मः, कर्मशीलः, इति २ **नित्यं कर्मण्येव प्रवृत्तस्य** ॥—कर्मशूरः, कर्मठः, इति २ **कर्मशूरस्य** ॥—भरण्यभुक्, कर्मकरः, इति २ **वेतनं गृहीत्वा कर्म करोति तस्य** । वेतनं विनापि क्रियावान् स **कर्मकार** इति ॥—अपस्नातः, मृतस्नातः, इति २ **मृतमुद्दिश्य स्नातस्य** ॥—आमिषाशी, शौष्कुलः, इति २ **मत्स्यमांसभक्षकस्य** ॥—बुभुक्षितः, क्षुधितः, जिघत्सुः, अशनायितः, इति ४ **बुभुक्षितस्य** ॥—परान्नः, परपिण्डादः, इति २ **परान्नोपजीविनः** ॥—भक्षकः, घस्मरः, अद्मरः, इति ३ **भक्षणशीलस्य** ॥—आद्यूनः, औदरिकः, इति २ **विजिगीषाविवर्जिते** ॥—आत्मंभरिः, कुक्षिंभरिः,

सर्वान्नीनस्तु सर्वान्नभोजी गृध्नुस्तु गर्धनः २०६८
लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक्समौ लोलुपलोलुभौ २०६९
सोन्मादस्तून्मदिष्णुः स्यादविनीतः समुद्धतः २०७०
मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः कामुके कमितानुकः २०७१
कम्रः कामयिताभीकः कमनः कामनोऽभिकः २०७२
विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः २०७३
वश्यः प्रणेयो निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः २०७४
धृष्टे धृष्णग्वियातश्च प्रगल्भः प्रतिभान्विते २०७५
स्यादधृष्टे तु शालीनो विलक्षो विस्मयान्विते २०७६
अधीरे कातरस्त्रस्नौ भीरुभीरुकभीलुकाः २०७७
आशंसुराशंसितरि गृहयालुर्ग्रहीतरि २०७८

इति २ स्वोदरविभर्त्तिं तस्य ॥—सर्वान्नीन, सर्वान्नभोजी, इति २ सर्वान्नभोजिन ॥—गृध्नु, गर्धन, इति २ आकाङ्क्षाशीलस्य ॥—लुब्ध, अभिलाषुक, तृष्णक्, इति ३ अभिलाषशीलस्य ॥—लोलुप, लोलुभ, इति २ अतितृष्णाशीलस्य ॥—सोन्माद, उन्मदिष्णु, इति २ उन्मादशीलस्य ॥—अविनीत, समुद्धत, इति २ दुर्विनीतस्य ॥—मत्त, शौण्ड, उत्कट, क्षीब, इति ४ मत्तस्य ॥—कामुक, कमिता, अनुक, कम्र, कामयिता, अभीक, कमन, कामन, अभिक, इति ९ कामुकस्य ॥—विधेय, विनयग्राही, वचनेस्थित, आश्रव, इति ४ वचनग्राहिणि ॥—वश्य, प्रणेय, इति २ वशगतस्य ॥—निभृत, विनीत, प्रश्रित, इति ३ विनीतस्य ॥—धृष्ट, धृष्णज्, वियात, इति ३ अविनीतस्य ॥—प्रगल्भ, प्रतिभान्वित, इति २ सप्रतिभस्य ॥—अधृष्ट, शालीन, इति २ सलज्जस्य ॥—विलक्ष, विस्मयान्वित, इति २ प्राप्ताश्चर्यस्य ॥—अधीर, कातर, इति २ भयक्षुत्पिपासादिव्याकुलस्य ॥—त्रस्न, भीरु, भीरुक, भीलुक, इति ४ भयशीलस्य ॥—आशंसु,

श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते पतयालुस्तु पातुके २०७९
लज्जाशीलेऽपत्रपिष्णुर्वन्दारुरभिवादके २०८०
शरारुर्घातुको हिंस्रः स्याद्वर्धिष्णुस्तु वर्धनः २०८१
उत्पतिष्णुस्तूत्पतितालंकरिष्णुस्तु मण्डनः २०८२
भूष्णुर्भविष्णुर्भविता वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ २०८३
निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्यात्सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः २०८४
ज्ञाता तु विदुरो विन्दुर्विकासी तु विकस्वरः २०८५
विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणि २०८६
सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी २०८७
क्रोधनोऽमर्षणः कोपी चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः २०८८
जागरूको जागरिता घूर्णितः प्रचलायितः २०८९

आशंसिता, इति २ **वाञ्छाशीलस्य** ॥—गृहयालुः, ग्रहीता, इति २ **ग्रहणशीलस्य** । श्रद्धया युक्ते **श्रद्धालुरिति** ॥—पतयालुः, पातुकः, इति २ **पतनशीलस्य** ॥—लज्जाशीलः, अपत्रपिष्णुः, इति २ **लोकलज्जायुक्तस्य** ॥—वन्दारुः, अभिवादकः, इति २ **वन्दनशीलस्य** ॥—शरारुः, घातुकः, हिंस्रः, इति ३ **हिंसाशीले** ॥—वर्धिष्णुः, वर्धनः, इति २ **वर्धनशीलस्य** ॥—उत्पतिष्णुः, उत्पतिता, इति २ **उत्पन्नशीलस्य** ॥—अलंकरिष्णुः, मण्डनः, इति २ **अलंकरणशीले** ॥—भूष्णुः, भविष्णुः, भविता, इति ३ **भवनशीले** ॥—वर्तिष्णुः, वर्तनः, इति २ **वर्तनशीले** ॥—निराकरिष्णुः, क्षिप्नुः, इति २ **निराकर्तरि** । सान्द्रस्निग्धः **मेदुरः** स्यात् ॥—ज्ञाता, विदुरः, विन्दुः, इति ३ **ज्ञातरि** ॥—विकासी, विकस्वरः, इति २ **विकासशीले** ॥—विसृत्वरः, विसृमरः, प्रसारी, विसारी, इति ४ **प्रसरणशीले** ॥—सहिष्णुः, सहनः, क्षन्ता, तितिक्षुः, क्षमिता, क्षमी, इति ६ **क्षमाशीले** ॥—क्रोधनः, अमर्षणः, कोपी, इति ३ **कोपशीलस्य** ॥—चण्डः, अत्यन्तकोपनः, इति २ **अतिक्रोधशीले** ॥—जागरूकः, जागरिता, इति २ **जागरणशीले** ॥—घूर्णितः, प्रचलायितः, इति २ **निद्राघूर्णि-**

स्वप्नक्शयालुर्निद्रालुर्निद्राणशयितौ समौ　२०९०
पराङ्मुखः पराचीनः स्यादवाङप्यधोमुखः　२०९१
देवानञ्चति देवद्र्यङ् विष्वद्र्यङ् विश्वगञ्चति　२०९२
यः सहाञ्चति सध्र्यङ् स स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति　२०९३
वदो वदावदो वक्ता वागीशो वाक्पतिः समौ　२०९४
वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि　२०९५
स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक्　२०९६
दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ शक्लः प्रियंवदे　२०९७
लोहलः स्यादस्फुटवाग्गर्ह्यवादी तु कद्वदः　२०९८
समौ कुवादकुचरौ स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः　२०९९
रवणः शब्दनो नान्दीवादी नान्दीकरः समौ　२१००

तस्य ॥—स्वप्नक्, शयालु, निद्रालु, इति ३ निद्राशीलस्य ॥—निद्राण, शयित, इति २ सुप्तस्य ॥—पराङ्मुख, पराचीन, इति २ विमुखस्य ॥—अवाच्, अधोमुख, इति २ अवाङ्मुखस्य । यो देवानञ्चति स देवद्र्यङ् । यो विश्वगञ्चति स विष्वद्र्यङ् । यः सहाञ्चति स सध्र्यङ् । यस्तिरोऽञ्चति स तिर्यङ् ॥—वद, वदावद, वक्ता, इति ३ वक्तरि ॥—वागीश, वाक्पति, इति २ अनवद्योद्दामवादिनि ॥—वाचोयुक्तिपटु, वाग्मी, इति २ नैयायिकस्य ॥—वावदूक, अतिवक्ता, इति २ बहुभाषिणि ॥—जल्पाक, वाचाल, वाचाट, बहुगर्ह्यवाक्, इति ४ अवाच्यवाचालस्य ॥—दुर्मुख, मुखर, अबद्धमुख, इति ३ अनर्गलमुखस्य ॥—शक्ल, प्रियंवद, इति २ प्रियवादिनि ॥—लोहल, अस्फुटवाक्, इति २ अस्फुटवादिनि ॥—गर्ह्यवादी, कद्वद, इति २ कुत्सितभाषिणि ॥—कुवाद, कुचर, इति २ दोषकथनशीले ॥—असौम्यस्वर, अस्वर, इति २ काकादिस्वरवदपस्वरयुतस्य ॥—रवण, शब्दन, इति २ शब्दशीलस्य ॥—नान्दीवादी, नान्दीकर, इति २ स्तुति

जडोऽज्ञ एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते २१०१
तूष्णींशीलस्तु तूष्णीको नग्नोऽवासा दिगम्बरे २१०२
निष्कासितोऽवकृष्टः स्यादपध्वस्तस्तु धिक्कृतः २१०३
आत्तगर्वोऽभिभूतः स्याद्दापितः साधितः समौ २१०४
प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः २१०५
निकृतः स्याद्विप्रकृतो विप्रलब्धस्तु वञ्चितः २१०६
मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः २१०७
अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तो बद्धे कीलितसंयतौ २१०८
आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्कांदिशीको भयद्रुतः २१०९
आक्षारितः क्षारितोऽभिशस्ते संकसुकोऽस्थिरे २११०
व्यसनार्तोपरक्तौ द्वौ विहस्तव्याकुलौ समौ २१११

विशेषवादिनः ॥—जडः, अज्ञः, इति २ अत्यन्तमूढस्य । यो वक्तुं श्रोतुं च शिक्षितो न भवति स एडमूकः ॥—तूष्णींशीलः, तूष्णीकः, इति २ तूष्णींभावयुक्तस्य ॥—नग्नः, अवासाः, दिगम्बरः, इति ३ नग्नस्य ॥—निष्कासितः, अवकृष्टः, इति २ निर्गमितस्य ॥—अपध्वस्तः, धिक्कृतः, इति २ निर्भर्त्सितस्य ॥—आत्तगर्वः, अभिभूतः, इति २ भग्नदर्पस्य ॥—दापितः, साधितः, इति २ दापितस्य ॥ प्रत्यादिष्टः, निरस्तः, प्रत्याख्यातः, निराकृतः, इति ४ निराकृतस्य ॥—निकृतः, विप्रकृतः, इति २ विवर्णीकृतस्य ॥—विप्रलब्धः, वञ्चितः, इति २ वञ्चनं प्राप्तस्य ॥—मनोहतः, प्रतिहतः, प्रतिबद्धः, हतः, इति ४ मनसि हतस्य ॥—अधिक्षिप्तः, प्रतिक्षिप्तः, इति २ कृताक्षेपस्य ॥—बद्धः, कीलितः, संयतः, इति ३ रज्ज्वादिना निबद्धस्य ॥—आपन्नः, आपत्प्राप्तः, इति २ आपदं गतस्य ॥—कांदिशीकः, भयद्रुतः, इति २ भयात्पलायितस्य ॥—आक्षारितः, क्षारितः, अभिशस्तः, इति ३ लोकापवादेन दूषितस्य ॥—संकसुकः, अस्थिरः, इति २ चलप्रकृतेः । व्यसनार्तः, उपरक्तः, इति २

विक्लवो विह्वलः स्यात्तु विवशोऽरिष्टदुष्टधीः २११२
कश्यः कशार्हे सन्नद्धे त्वाततायी वधोद्यते २११३
द्वेष्ये त्वक्षिगतो वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ २११४
विष्यो विषेण यो वध्यो मुसल्यो मुसलेन यः २११५
शिश्विदानोऽकृष्णकर्मा चपलश्चिकुरः समौ २११६
दोषैकदृक्पुरोभागी निकृतस्त्वनृजुः शठः २११७
कर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनो दुर्जनः खलः २११८
नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वञ्चकः २११९
अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः २१२०
कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः २१२१

व्यसनपीडितस्य ॥—विह्वल, व्याकुल, इति २ शोकादिभिरितिकर्तव्यतामूढस्य ॥—विक्लव, विह्वल, इति २ शोकादिना ज्ञानभङ्गं प्राप्तस्य ॥—विवश, अरिष्टदुष्टधी, इति २ आसन्नमरणदूषितबुद्धेः ॥—कश्य, कशार्ह, इति २ कशाघातमर्हतः । वधोद्यते सन्नद्धे आततायीति ॥—द्वेष्य, अक्षिगत, इति २ द्वेषार्हस्य । वध्य, शीर्षच्छेद्य, इति २ वधार्हस्य । यो विषेण वध्यः स विष्य इति । यो मुसलेन वध्यः स मुसल्य इति ॥—शिश्विदान, अकृष्णकर्मा, इति २ पुण्यकर्मणः ॥—चपल, चिकुर, इति २ चपलस्य ॥—दोषैकदृक्, पुरोभागी, इति २ दोषमात्रं पश्यतः ॥—निकृत, अनृजु, शठ, इति ३ यस्यान्तःकरणं वक्रं तस्य ॥—कर्णेजप, सूचक, इति २ कर्णे परापवादं वदतः ॥—पिशुन, दुर्जन, खल, इति ३ परस्परभेदनशीलस्य ॥—नृशंस, घातुक, क्रूर, पाप, इति ४ परद्रोहशीले ॥—धूर्त, वञ्चक, इति २ प्रतारणशीलस्य ॥—अज्ञ, मूढ, यथाजात, मूर्ख, वैधेय, बालिश, इति ६ मूर्खस्य ॥—कदर्य, कृपण, क्षुद्र, किंपचान, मितंपच, इति ५

निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः २१२२
वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ २१२३
अहंकारवानहंयुः शुभंयुस्तु शुभान्वितः २१२४
दिव्योपपादुका देवा नृगवाद्या जरायुजाः २१२५
स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः २१२६
उद्भिदस्तरुगुल्माद्या उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् २१२७
सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् २१२८
कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् २१२९
तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् २१३०
अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् २१३१
निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः २१३२
कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः २१३३

कृपणस्य ॥—निःस्वः, दुर्विधः, दीनः, दरिद्रः, दुर्गतः, इति ५ दरिद्रस्य ॥ वनीयकः, याचनकः, मार्गणः, याचकः, अर्थी, इति ५ याचकस्य ॥—अहंकारवान्, अहंयुः, इति २ अहंकारिणः ॥—शुभंयुः, शुभान्वितः, इति २ शुभयुक्तस्य । देवा दिव्योपपादुका उच्यन्ते । नृगवाद्या जरायुजाः स्युः । कृमिदंशाद्याः स्वेदजाः स्युः । स्वेदहेतुत्वादूष्मा स्वेदः ततो जाताः स्वेदजाः पक्ष्यादयोऽण्डजा इति । तरुगुल्माद्या उद्भिदः ॥—उद्भित्, उद्भिज्जम्, उद्भिदम्, इति ३ उद्भिदि ॥—सुन्दरम्, रुचिरम्, चारु, सुषमम्, साधु, शोभनम्, कान्तम्, मनोरमम्, रुच्यम्, मनोज्ञम्, मञ्जु, मञ्जुलम्, इति १२ सुन्दरस्य ॥ यस्य दर्शनात् दृङ्मनसोस्तृप्तेरन्तो नास्ति तदासेचनकं स्यात् ॥—अभीष्टम्, अभीप्सितम्, हृद्यम्, दयितम्, वल्लभम्, प्रियम्, इति ६ अभीष्टस्य ॥—निकृष्टः, प्रतिकृष्टः, अर्वा, रेफः, याप्यः, अवमः, अधमः, कुपूयः, कुत्सितः, अवद्यः, खेटः, गर्ह्यः, अणकः, इति १३

मलीमसं तु मलिनं कचर मलदूषितम्   २१३४
पूतं पवित्र मेध्य च वीध्र तु विमलार्थकम्   २१३५
निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम्   २१३६
असारं फल्गु शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके   २१३७
क्लीबे प्रधानं प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः   २१३८
मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवर्होऽनवराध्यवत्   २१३९
परार्ध्याग्रप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियम्   २१४०
श्रेयान्श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने   २१४१
स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः   २१४२
सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः   २१४३
अप्राग्र्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने   २१४४
विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत्   २१४५
वड्रोरुविपुलं पीनपीव्नी तु स्थूलपीवरे   २१४६

अधमस्य ॥—मलीमसम्, मलिनम्, कचरम्, मलदूषितम्, इति ४ अनुज्ज्व-
लस्य ॥—पूतम्, पवित्रम्, मेध्यम्, इति ३ पवित्रस्य । वीध्रमिति विमलार्थकम् ॥
निर्णिक्तम्, शोधितम्, मृष्टम्, निःशोध्यम्, अनवस्करम्, इति ५ अपनीतम-
लस्य ॥—असारम्, फल्गु इति २ निर्बलस्य । शून्यम्, वशिकम्, तुच्छम्,
रिक्तकम्, इति ४ रिक्तस्य ॥—प्रधानम्, प्रमुख, प्रवेक, अनुत्तम, उत्तम, प्रवर्ह,
मुख्य, वर्य, वरेण्य, अनवराध्य, परार्ध्य, अग्र, प्राग्रहर, प्राग्र्य, अग्र्य, अ-
ग्रीय, अग्रिय, इति १८ प्रधानस्य । क्लीबे ॥—श्रेयान्, श्रेष्ठ, पुष्कल, सत्तम,
अतिशोभन, इति ५ अत्यन्तशोभनस्य । व्याघ्रादय एते शब्दा उत्तरपदे पुंसि
[illegible] ॥—अप्राग्र्यम्, अप्रधानम्, उपसर्जनम्,
इति ३ अप्रधानस्य । [illegible]
[illegible], पृथु, बृहत्, विशालम्, पृथुलम्, महत्, वड्रम्, उरु, विपुलम्, इति

स्तोकाल्पक्षुल्लकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु २१४७
स्त्रियां मात्रा त्रुटिः पुंसि लवलेशकणाणवः २१४८
अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि २१४९
प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु २१५०
पुरुहः पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूयश्च भूरि च २१५१
परःशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् २१५२
गणनीये तु गणेयं संख्याते गणितमथ समं सर्वम् २१५३
विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम् २१५४
समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके २१५५
घने निरन्तरं सान्द्रं पेलवं विरलं तनु २१५६
समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत् २१५७
सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत् २१५८

र्णस्य ॥—पीनम्, पीव, स्थूलम्, पीवरम्, इति ४ स्थूलस्य ॥—स्तोकः, अल्पः, क्षुल्लकः, इति ३ अल्पस्य ॥—सूक्ष्मम्, श्लक्ष्णम्, दभ्रम्, कृशम्, तनु, मात्रा, त्रुटिः, लवः, लेशः, कणः, अणुः, इति ११ सूक्ष्मस्य । मात्रात्रुटी स्त्रियौ । लवादिः पुंसि ॥—अल्पिष्ठम्, अल्पीयः, कनीयः, अणीयः, इति ४ अत्यल्पे ॥—प्रभूतम्, प्रचुरम्, प्राज्यम्, अदभ्रम्, बहुलम्, बहु, पुरुहः, पुरु, भूयिष्ठम्, स्फारम्, भूयः, भूरि, इति १२ बहुलस्य । येषां संख्या शतात्सहस्राच्च परा ते क्रमेण परःशताः, परःसहस्राः स्युः ॥—गणनीयम्, गणेयम्, इति २ गणयितुं शक्यस्य ॥—संख्यातम्, गणितम्, इति २ संख्यातस्य ॥—समम्, सर्वम्, विश्वम्, अशेषम्, कृत्स्नम्, समस्तम्, निखिलम्, अखिलम्, निःशेषम्, समग्रम्, सकलम्, पूर्णम्, अखण्डम्, अनूनकम्, इति १४ समग्रस्य ॥—घनम्, निरन्तरम्, सान्द्रम्, इति ३ निबिडस्य ॥—पेलवम्, विरलम्, तनु, इति ३ विरलस्य ॥—समीपः, निकटः, आसन्नः, सन्निकृष्टः, सनीडः, सदेशः, अभ्याशः, सविधः, समर्यादः, सवेशः,

उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् २१५९
संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि २१६०
नेदिष्ठमन्तिकतमं स्याद्दूरं विप्रकृष्टकम् २१६१
दवीयश्च दविष्ठं च सुदूरं दीर्घमायतम् २१६२
वर्तुलं निस्तलं वृत्तं वन्धुरं तून्नतानतम् २१६३
उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गेऽथ वामने २१६४
न्यङ्नीचखर्वह्रस्वाः स्युरवाग्रेऽवनतानतम् २१६५
अरालं वृजिनं जिह्ममूर्मिमत्कुञ्चितं नतम् २१६६
आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि २१६७
ऋजावजिह्मप्रगुणौ व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ २१६८
शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः २१६९
स्थास्नुः स्थिरतरः स्थेयानेकरूपतया तु यः २१७०

उपकण्ठ, अन्तिक, अभ्यर्ण, अभ्यग्र, अभित, इति १५ समीपस्य। तत्राभित इत्यव्ययम् ॥—संसक्तम्, अव्यवहितम्, अपदान्तरम्, इति ३ संलग्नस्य ॥—नेदिष्ठम्, अन्तिकतमम्, इति २ अतिनिकटस्य ॥—दूरम्, विप्रकृष्टकम्, इति २ दूरस्य ॥—दवीय, दविष्ठम्, सुदूरम्, इति ३ अत्यन्तदूरस्य ॥—दीर्घम्, आयतम्, इति २ दीर्घस्य ॥—वर्तुलम्, निस्तलम्, वृत्तम्, इति ३ वर्तुलस्य। उन्नतानतं वन्धुरमिति ॥—उच्च, प्रांशु, उन्नत, उदग्र, उच्छ्रित, तुङ्ग, इति ६ उन्नतस्य ॥—वामन, न्यच्, नीच, खर्व, ह्रस्व, इति ५ ह्रस्वस्य ॥—अवाग्रम्, अवनतम्, आनतम्, इति ३ अधोमुखस्य ॥—अरालम्, वृजिनम्, जिह्मम्, ऊर्मिमत्, कुञ्चितम्, नतम्, आविद्धम्, कुटिलम्, भुग्नम्, वेल्लितम्, वक्रम्, इति ११ वक्रस्य ॥—ऋजु, अजिह्म, प्रगुण, इति ३ अवक्रस्य ॥—व्यस्त, अप्रगुण, आकुल, इति ३ आकुलस्य ॥—शाश्वत, ध्रुव, नित्य, सदातन, सनातन, इति ५ नित्यस्य ॥—स्थास्नु, स्थिरतर, स्थेयान्, इति ३ अतिस्थिरस्य। य

संकीर्णे संकुलाकीर्णे मुण्डितं परिवापितम् २१९५
ग्रन्थितं संदितं दृब्धं विसृतं विस्तृतं ततम् २१९६
अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्प्राप्तप्रणिहिते समे २१९७
वेल्लितप्रेङ्खिताधूतचलिताकम्पिता धुते २१९८
नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः २१९९
परिक्षिप्तं तु निवृतं मूषितं मुषितार्थकम् २२००
प्रवृद्धप्रसृते न्यस्तनिसृष्टे गुणिताहते २२०१
निदिग्धोपचिते गूढगुप्ते गुण्ठितरूषिते २२०२
द्रुतावदीर्णे उद्गूर्णोद्यते काचितशिक्यिते २२०३
घ्राणघ्राते दिग्धलिप्ते समुदक्तोद्धृते समे २२०४

---

२ अल्पावकाशे वर्त्मादौ । ना पुमान् ॥—कलिलम्, गहनम्, इति २ दुरधिगम्यस्य॥—संकीर्णम्, संकुलम्, आकीर्णम्, इति ३ जनादिभिरत्यन्तमिश्रस्य॥—मुण्डितम्, परिवापितम्, इति २ कृतमुण्डनस्य॥—ग्रन्थितम्, संदितम्, दृब्धम्, इति ३ गुम्फितस्य ॥—विसृतम्, विस्तृतम्, ततम्, इति ३ लब्धप्रसरस्य ॥—अन्तर्गतम्, विस्मृतम्, इति २ विस्मृतस्य ॥—प्राप्तम्, प्रणिहितम्, इति २ लब्धस्य॥—वेल्लितः, प्रेङ्खितः, आधूतः, चलितः, कम्पितः, धुतः, इति ६ ईषत्कम्पितस्य ॥—नुत्तः, नुन्नः, अस्तः, निष्ठ्यूतः, आविद्धः, क्षिप्तः, ईरितः, इति ७ प्रेरितस्य ॥—परिक्षिप्तम्, निवृतम्, इति २ प्राकारादिना सर्वतो वेष्टितस्य ॥—मूषितम्, मुषितम्, इति २ चोरितस्य ॥—प्रवृद्धम्, प्रसृतम्, इति २ प्रसरणयुक्तस्य ॥—न्यस्तम्, निसृष्टम्, इति २ निक्षिप्तस्य ॥—गुणितम्, आहतम्, इति २ अभ्यावर्तितस्य ॥—निदिग्धम्, उपचितम्, इति २ समृद्धस्य ॥—गूढम्, गुप्तम्, इति २ गोपनयुक्तस्य ॥—गुण्ठितम्, रूषितम्, इति २ धूलिलिप्तस्य ॥—द्रुतम्, अवदीर्णम्, इति २ द्रवीभूतस्य ॥—उद्गूर्णम्, उद्यतम्, इति २ उत्तोलितस्य शस्त्रादेः ॥—काचितम्, शिक्यितम्, इति २ शिक्ये स्थापितस्य ॥—घ्राणम्, घ्रातम्,

वेष्टितं स्याद्वलयितं सवीतं रुद्धमावृतम् २२०५
रुग्ण भुग्नेऽथ निशितक्ष्णुतशातानि तेजिते २२०६
स्याद्विनाशोन्मुखं पक्क ह्रीणह्रीतौ तु लज्जिते २२०७
वृत्ते तु वृतव्यावृत्तौ संयोजित उपाहितः २२०८
प्राप्य गम्यं समासाद्यं स्यन्नं रीणं स्नुतं स्रुतम् २२०९
संगूढः स्यात्संकलितोऽवगीतः ख्यातगर्हणः २२१०
विविधः स्याद्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः २२११
अवरीणो धिक्कृतश्चाप्यवध्वस्तोऽवचूर्णितः २२१२
अनायासकृत फाण्ट स्वनितं ध्वनित समे २२१३
बद्धे सदानित मूतमुद्दित सदितं सितम् २२१४

इति २ नासिकया गृहीतगन्धस्य ॥—दिग्धम्, लिप्तम्, इति २ विलिप्तस्य ॥—समुदक्तम्, उद्धृतम्, इति २ उद्धृतस्य ॥—वेष्टितम्, वलयितम्, सवीतम्, रुद्धम्, आवृतम्, इति ५ वेष्टितस्य ॥—रुग्णम्, भुग्नम्, इति २ व्यथितस्य ॥—निशितम्, क्ष्णुतम्, शातम्, तेजितम्, इति ४ तीक्ष्णीकृतस्य शस्त्रादे । विनाशोन्मुख पक्क स्यात् ॥—ह्रीण, ह्रीत, लज्जित, इति ३ सञ्जातलज्जस्य ॥—वृत्त, वृत, व्यावृत, इति ३ कृतावरणस्य ॥—संयोजित, उपाहित, इति २ संयोग प्रापितस्य ॥—प्राप्यम्, गम्यम्, समासाद्यम्, इति ३ प्राप्तु शक्यस्य ॥ स्यन्नम्, रीणम्, स्नुतम्, स्रुतम्, इति ४ प्रस्नुतस्य ॥—संगूढ, संकलित, इति २ योजितस्याङ्कादेः ॥—अवगीत, ख्यातगर्हण, इति २ निन्दितस्य ॥—विविध, बहुविध, नानारूप, पृथग्विध, इति ४ नानारूपस्य ॥—अवरीण, धिक्कृत, इति २ निन्दितमात्रस्य ॥—अवध्वस्त, अवचूर्णित, इति २ चूर्णीकृतस्य । अनायासकृत फाण्ट स्यात् ॥—स्वनितम्, ध्वनितम्, इति २ शब्दितस्य ॥—बद्धम्, संदानितम्, मूतम्, उ

निष्पक्वे क्वथितं पाके क्षीराज्यहविषां शृतम् २२१५
निर्वाणो मुनिवह्न्यादौ निर्वातस्तु गतेऽनिले २२१६
पक्वं परिणते गूनं हन्ने मीढं तु मूत्रिते २२१७
पुष्टे तु पुषितं सोढे क्षान्तमुद्वान्तमुद्गते २२१८
दान्तस्तु दमिते शान्तः शमिते प्रार्थितेऽर्दितः २२१९
ज्ञप्तस्तु ज्ञपिते छन्नश्छादिते पूजितेऽञ्चितः २२२०
पूर्णस्तु पूरिते क्लिष्टः क्लिशितेऽवसिते सितः २२२१
प्रुष्टप्लुष्टोषिता दग्धे तष्टत्वष्टौ तनूकृते २२२२
वेधितच्छिद्रितौ विद्धे विन्नवित्तौ विचारिते २२२३
निष्प्रभे विगतारोकौ विलीने विद्रुतद्रुतौ २२२४

द्वितम्, संदितम्, सितम्, इति ६ **बद्धस्य** ॥—निष्पक्वम्, क्वथितम्, इति २ **साकल्येन पक्वस्य** । क्षीरादीनां पाके शृतमिति । **निर्वाण** इति मुनिवह्न्यादौ प्रयुज्यते । गते अनिले **निर्वात** इति ॥—पक्वम्, परिणतम्, इति २ **पाकं प्राप्तस्य** ॥—गूनम्, हन्नम्, इति २ **कृतपुरीषोत्सर्गस्य** ॥—मीढम्, मूत्रितम्, इति २ **मूत्रोत्सर्गस्य** ॥—पुष्टम्, पुषितम्, इति २ **कृतपोषणस्य** ॥—सोढम्, क्षान्तम्, इति २ **क्षमां प्रापितस्य** ॥—उद्वान्तः, उद्गतः, इति २ **वमनेन त्यक्तस्यान्नादेः** ॥—दान्तः, दमितः, इति २ **दमं प्रापितस्य** ॥—शान्तः, शमितः, इति २ **शमनं प्रापितस्य** ॥—प्रार्थितः, अर्दितः, इति २ **याचितस्य** ॥—ज्ञप्तः, ज्ञपितः, इति २ **बोधं प्रापितस्य** ॥—छन्नः, छादितः, इनि २ **आच्छादितस्य**॥—पूजितः, अञ्चितः, इति २ **पूजितस्य**॥—पूर्णः, पूरितः, इति २ **पूर्णस्य** ॥—क्लिष्टः, क्लिशितः, इति २ **क्लेशं प्राप्तस्य**॥—अवसितः, सितः, इति २ **समाप्तस्य** ॥—प्रुष्टः प्लुष्टः, उषितः, दग्धः, इति ४ **दग्धस्य** ॥—तष्टः, त्वष्टः, तनूकृतः, इति ३ **तनूकृतस्य** ॥—वेधितः, छिद्रितः, विद्धः, इति ३ **विद्धस्य** ॥—विन्नः, वित्तः, विचारितः, इति ३ **प्राप्तविचारस्य** ॥—निष्प्रभः, विगतः, अरोकः, इति ३ **दीप्तिहीनस्य** ॥

सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ दारिते भिन्नभेदितौ　२२२५
ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसंततेः　२२२६
स्यादर्हिते नमस्यितनमसितमपचायितार्चितापचितम्　२२२७
वरिवसिते वरिवस्यितमुपासितं चोपचरितं च　२२२८
संतापितसंतप्तौ धूपितधूपायितौ च दूनश्च　२२२९
हृष्टे मत्तस्तृप्तः प्रह्लन्नः प्रमुदितः प्रीतः　२२३०
छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्णम्　२२३१
स्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम्　२२३२
लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च　२२३३
अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम्　२२३४
आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च　२२३५

विलीन, विद्रुत, द्रुत, इति ३ द्रवीभूतस्य ॥—सिद्ध, निर्वृत्त, निष्पन्न, इति ३ सिद्धस्य ॥—दारित, भिन्न, भेदित, इति ३ भेदं प्रापितस्य ॥—ऊतम्, स्यूतम्, उतम्, इति ३ तन्तुसंततेः ॥—अर्हितम्, नमसितम्, नमसितम्, अपचायितम्, अर्चितम्, अपचितम्, इति ६ अर्चितस्य ॥—वरिवसितम्, वरिवस्यितम्, उपासितम्, उपचरितम्, इति ४ शुश्रूषितस्य ॥—संतापितम्, संतप्तम्, धूपितम्, धूपायितम्, दूनम्, ५ संतापितस्य ॥—हृष्ट, मत्त, तृप्त, प्रह्लन्न, प्रमुदित, प्रीत, इति ६ प्रमुदितस्य ॥—छिन्नम्, छातम्, लूनम्, कृत्तम्, दातम्, दितम्, छितम्, वृक्णम्, इति ८ खण्डितस्य ॥—स्रस्तम्, ध्वस्तम्, भ्रष्टम्, स्कन्नम्, पन्नम्, च्युतम्, गलितम्, इति ७ च्युतस्य ॥—लब्धम्, प्राप्तम्, विन्नम्, भावितम्, आसादितम्, भूतम्, इति ६ प्राप्तस्य ॥—अन्वेषितम्, गवेषितम्, अन्विष्टम्, मार्गितम्, मृगितम्, इति ५ गवेषितस्य ॥—आर्द्रम्, सार्द्रम्, क्लिन्नम्, तिमितम्, स्तिमितम्, समुन्नम्,

त्रातं त्राणं रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं च २२३६
अवगणितमवमतावज्ञाते अवमानितं च परिभूते २२३७
त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टे २२३८
उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितम् २२३९
बुद्धं बुद्धितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते २२४०
ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् २२४१
संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् २२४२
ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि २२४३
अपि गीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानि स्तुतार्थानि २२४४
भक्षितचर्वितलीढप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातम् २२४५
अभ्यवहृतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशितं भुक्ते २२४६
क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबंहिष्ठाः २२४७

ऊत्तम्, इति ७ **क्लिन्नस्य** ॥—त्रातम्, त्राणम्, रक्षितम्, अवितम्, गोपायितम्, गुप्तम्, इति ६ **रक्षितस्य** ॥—अवगणितम्, अवमतम्, अवज्ञातम्, अवमानितम्, परिभूतम्, इति ५ **अवमानितस्य** ॥ त्यक्तम्, हीनम्, विधुतम्, समुज्झितम्, धूतम्, उत्सृष्टम्, इति ७ **उत्सृष्टस्य** ॥—उक्तम्, भाषितम्, उदितम्, जल्पितम्, आख्यातम्, अभिहितम्, लपितम्, इति ६ **उदितस्य** ॥—बुद्धम्, बुद्धितम्, मनितम्, विदितम्, प्रतिपन्नम्, अवसितम्, अवगतम्, इति ७ **अवगतस्य** ॥—ऊरीकृतम्, उररीकृतम्, अङ्गीकृतम्, आश्रुतम्, प्रतिज्ञातम्, संगीर्णम्, विदितम्, संश्रुतम्, समाहितम्, उपश्रुतम्, उपगतम्, इति ११ **अङ्गीकृतस्य** ॥—ईलितम्, शस्तम्, पणायितम्, पनायितम्, प्रणुतम्, प्रणितम्, पनितम्, गीर्णम्, वर्णितम्, अभिष्टुतम्, ईडितम्, स्तुतम्, इति १२ **स्तुतार्थानि** ॥—भक्षितम्, चर्वितम्, लीढम्, प्रत्यवसितम्, गिलितम्, खादितम्, प्सातम्, अभ्यवहृतम्, अन्नम्, जग्धम्, ग्रस्तम्, ग्लस्तम्, अशितम्, भुक्तम्, इति १४ **खादितस्य** ॥—यथा अतिशयेन क्षिप्रः

क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुप्रकर्षार्थाः २२४८
साधिष्ठद्राघिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठह्रसिष्ठवृन्दिष्ठाः २२४९
बाढव्यायतबहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये २२५०

४ सकीर्णवर्ग

प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैः संकीर्णे लिङ्गमुन्नयेत् २२५१
कर्म क्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः २२५२
साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे २२५३
यदृच्छा स्वैरिता हेतुशून्या त्वास्या विलक्षणम् २२५४
शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः २२५५
अवदानं कर्म वृत्त काम्यदानं प्रवारणम् २२५६
वशक्रिया सवननं मूलकर्म तु कार्मणम् २२५७
विधूनन विधुवन तर्पणं प्रीणनावनम् २२५८

क्षेपिष्ठ एवं क्षोदिष्ठ-प्रेष्ठ-वरिष्ठ-स्थविष्ठ-बहिष्ठा । बाढादीनामतिशयेन साधिष्ठादय स्तु अतिशयेन बाढ साधिष्ट एव द्राघिष्ठ-स्फेष्ठ-गरिष्ठ-ह्रसिष्ठ-वृन्दिष्ठा ॥

२२५१-२३३५ प्रकृतीति । सकीर्णनाम्नि अत्र वर्गे वक्ष्यमाणलिङ्गसंग्रहोक्त रीत्या प्रकृत्यर्थेन प्रत्ययार्थेन च आद्यशब्दात्कचिद्रूपभेदादिना लिङ्गमुन्नयेदूहेत् । कर्म क्रिया द्वे क्रियाया । तच्छब्देन क्रिया परामृश्यते । क्रियासातत्ये गम्ये सति—अपरस्परा इत्येक नाम । साकल्यवचन पारायणमिति । आसङ्गवचन परायणमिति ॥—यदृच्छा, स्वैरिता, इति २ स्वच्छन्दताया । हेतुशून्या आस्या स्थितिर्विलक्षण स्यात् ॥—शमथ शम, शान्ति, इति ३ चित्तोपशमस्य । दान्ति, दमथ, दम, इति ३ इन्द्रियनिग्रहस्य । वृत्त कर्म तदवदानमिति । काम्यदान तत्प्रवारणमिति ॥—वशक्रिया, सवननम्, इति २ वशीकरणस्य । ओषधीना मूलच्छेदनादि यत्कर्म तत्कार्मणमिति ॥—विधूननम्, विधुवनम्, इति २ कम्पनस्य ।

पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तवारणमित्यपि २२५९
सेवनं सीवनं स्यूतिर्विदरः स्फुटनं भिदा २२६०
आक्रोशनमभीषङ्गः संवेदो वेदना न ना २२६१
संमूर्छनमभिव्याप्तिर्याच्ञा भिक्षार्थनार्दना २२६२
वर्धनं छेदनेऽथ द्वे आनन्दनसभाजने २२६३
आप्रच्छन्नमथाम्नायः संप्रदायः क्षये क्षिया २२६४
ग्रहे ग्राहो वशः कान्तौ रक्षणस्त्राणे रणः क्वणे २२६५
व्यधो वेधे पचा पाके हवो हूतौ वरो वृतौ २२६६
ओषः प्लोषे नयो नाये ज्यानिर्जीर्णौ भ्रमो भ्रमौ २२६७

तर्पणम्, प्रीणनम्, अवनम्, इति ३ तृप्तेः॥—पर्याप्तिः, परित्राणम्, हस्तवारणम्, इति ३ वधोद्यतनिवारणस्य ॥—सेवनम्, सीवनम्, स्यूतिः, इति ३ सूचीक्रियायाः ॥—विदरः, स्फुटनम्, भिदा, इति ३ द्विधाभावस्य ॥—आक्रोशनम्, अभीषङ्गः, इति २ गालिप्रदानस्य ॥—संवेदः, वेदना, इति २ अनुभवस्य। तत्र वेदना न पुमान् ॥—संमूर्छनम्, अभिव्याप्तिः, इति २ सर्वतो व्याप्तेः ॥—याच्ञा, भिक्षा, अर्थना, अर्दना, इति ४ याचनस्य ॥—वर्धनम्, छेदनम्, इति २ कर्तनस्य ॥—आनन्दनम्, सभाजनम्, आप्रच्छन्नम्, इति ३ स्वागतसंप्रश्नादिना विहितस्यानन्दस्य ॥—आम्नायः, संप्रदायः, इति २ गुरुपरम्परागतस्य समुपदेशस्य ॥—क्षयः, क्षिया, इति २ अपचयस्य ॥—ग्रहः, ग्राहः, इति २ ग्रहणस्य ॥—वशः, कान्तिः, इति २ इच्छायाः ॥—रक्षणः, त्राणः, इति २ रक्षणस्य ॥—रणः, क्वणः, इति २ शब्दकरणस्य ॥—व्यधः, वेधः, इति २ वेधनस्य ॥—पचा, पाकः, इति २ पचनस्य ॥—हवः, हूतिः, इति २ आह्वानस्य ॥—वरः, वृतिः, इति २ वेष्टने संभक्तौ च ॥—ओषः, प्लोषः, इति २ दाहस्य ॥—नयः, नायः, इति २ नीतेः ॥—ज्यानिः, जीर्णिः, इति २ जीर्णतायाः ॥—भ्रमः, भ्रमिः, इति २

स्फातिर्वृद्धौ प्रथा ख्यातौ स्पृष्टिः पृक्तौ स्नवः स्रवे २२६८
एधा समृद्धौ स्फुरणे स्फुरणा प्रमितौ प्रमा २२६९
प्रसूतिः प्रसवे श्च्योते प्राघारः क्लमथः क्लमे २२७०
उत्कर्षोऽतिशये संधिः श्लेषे विषय आश्रये २२७१
क्षिपाया क्षेपणं गीर्णिर्गिरौ गुरणमुद्यमे २२७२
उन्नाय उन्नये श्रायः श्रयणे जयने जयः २२७३
निगादो निगदे मादो मद उद्वेग उद्भ्रमे २२७४
विमर्दनं परिमलोऽभ्युपपत्तिरनुग्रहः २२७५
निग्रहस्तद्विरुद्धः स्यादभियोगस्त्वभिग्रहः २२७६
मुष्टिबन्धस्तु संग्राहो डिम्बे डमरविप्लवौ २२७७

र्थान्तेः ॥—स्फाति, वृद्धि, इति २ वृद्धेः ॥—प्रथा, ख्याति, इति २ प्रख्यातेः ॥—स्पृष्टि, पृक्ति, इति २ स्पर्शस्य ॥—स्नव, स्रव, इति २ प्रस्रवणस्य ॥—एधा, समृद्धि, इति २ उपचयस्य ॥—स्फुरणम्, स्फुरणा, इति २ स्फुरणस्य ॥—प्रमिति, प्रमा, इति २ यथार्थज्ञानस्य ॥—प्रसूति, प्रसव, इति २ गर्भविमोचनस्य ॥—श्च्योत, प्राघार, इति २ घृतादेः क्षरणे ॥—क्लमथ, क्लम, २ ग्लाने ॥—उत्कर्ष, अतिशय, २ प्रकर्षस्य ॥—संधि, श्लेष, इति २ संधानस्य ॥—विषय, आश्रय, इति २ आश्रयस्य ॥—क्षिपा, क्षेपणम्, इति २ प्रेरणस्य ॥—गीर्णि, गिरि, इति २ निगरणस्य ॥—गुरणम्, उद्यम, इति २ भाराद्युद्यमनस्य ॥—उन्नाय, उन्नय, इति २ ऊर्ध्वनयनस्य ऊहस्य च ॥—श्राय, श्रयणम्, इति २ सेवायाः ॥—जयनम्, जय, इति २ जयस्य ॥—निगाद, निगद, इति २ कथनस्य ॥—माद, मद, इति २ दर्पस्य ॥—उद्वेग, उद्भ्रम, इति २ उद्वेजनस्य ॥—विमर्दनम्, परिमल, इति २ कुङ्कुमादिमर्दनस्य ॥—अभ्युपपत्ति, अनुग्रह, इति २ अङ्गीकारस्य । ततोऽनुग्रहाद्विरुद्धो निग्रहः स्यात् ॥—अभियोग, अभिग्रह, इति २ कलहाह्वानस्य ॥—मुष्टिबन्ध, संग्राह, इति २ मुष्टिना दृढग्रह-

बन्धनं प्रसितिश्चारः स्पर्शः स्प्रष्टोपतप्तरि २२७८
निकारो विप्रकारः स्यादाकारस्त्विङ्ग इङ्गितम् २२७९
परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये २२८०
अपहारस्त्वपचयः समाहारः समुच्चयः २२८१
प्रत्याहार उपादानं विहारस्तु परिक्रमः २२८२
अभिहारोऽभिग्रहणं निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् २२८३
अनुहारोऽनुकारः स्यादर्थस्यापगमे व्ययः २२८४
प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्प्रवहो गमनं बहिः २२८५
वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ २२८६
हिंसाकर्माभिचारः स्याज्जागर्या जागरा द्वयोः २२८७

णस्य ॥—डिम्बः, डमरः, विप्लवः, इति ३ **नरलुण्ठनादेरुपसर्गविशेषस्य** ॥—बन्धनम्, प्रसितिः, चारः, इति ३ **बन्धनस्य** ॥—स्पर्शः, स्प्रष्टा, उपतप्ता, इति ३ **उपतापाख्यरोगविशेषस्य** ॥—निकारः, विप्रकारः, इति २ **अपकारस्य** ॥—आकारः, इङ्गः, इङ्गितम्, इति ३ **अभिप्रायानुरूपचेष्टितस्य** ॥—परिणामः, विकारः, इति २ **प्रकृतेरन्यथाभावे** ॥—विकृतिः, विक्रिया, इति २ **विरुद्धक्रियायाः** ॥—अपहारः, अपचयः, इति २ **अपहरणस्य** ॥—समाहारः, समुच्चयः, इति २ **राशीकरणस्य** ॥—प्रत्याहारः, उपादानम्, इति २ **इन्द्रियाकर्षणस्य** ॥—विहारः, परिक्रमः, इति २ **पद्भ्यां गतेः** ॥—अभिहारः, अभिग्रहणम्, इति २ **चौर्यकरणस्य** ॥—निर्हारः, अभ्यवकर्षणम्, इति २ **शल्यादेर्निष्काशनस्य** ॥—अनुहारः, अनुकारः, इति २ **विडम्बनस्य** ॥—अर्थस्य धनादेरपगमे **व्यय** इति ॥—प्रवाहः, प्रवृत्तिः, इति २ **जलादीनां निरन्तरगतेः** यद्बहिर्गमनं स **प्रवह** इति ॥—वियामः, वियमः, यामः, यमः, संयामः, संयमः इति ६ **संयमस्य योगाङ्गस्य**। हिंसाकर्म जारणमारणादि **अभिचारः** स्यात् ॥—

विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये २२८८
निर्वेश उपभोगः स्यात्परिसर्पः परिक्रिया २२८९
विधुरं तु प्रविश्लेषेऽभिप्रायश्छन्द आशयः २२९०
सक्षेपण समसन पर्यवस्था विरोधनम् २२९१
परिसर्या परीसारः स्यादास्या त्वासना स्थितिः २२९२
विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः २२९३
संवाहनं मर्दन स्याद्विनाशः स्याददर्शनम् २२९४
संस्तवः स्यात्परिचयः प्रसरस्तु विसर्पणम् २२९५
नीवाकस्तु प्रयामः स्यात्संनिधिः संनिकर्षणम् २२९६
लवोऽभिलावो लवने निष्पावः पवने पवः २२९७
प्रस्तावः स्यादवसरस्त्रसरः सूत्रवेष्टनम् २२९८

जागर्या, जागरा, इति २ जागरणस्य । तत्र जागरा स्त्रीपुंसयो ॥—विघ्न, अन्तराय, प्रत्यूह, इति ३ विघ्नस्य । समीपभूत आश्रये उपघ्न इति ॥—निर्वेश, उपभोग, इति २ उपभोगस्य ॥—परिसर्प, परिक्रिया, इति २ परिजनादिवेष्टनस्य ॥—विधुरम्, प्रविश्लेष, इति २ अत्यन्तवियोगस्य ॥—अभिप्राय, छन्द, आशय, इति ३ अभिप्रायस्य ॥—सक्षेपणम्, समसनम्, इति २ अविस्तारस्य ॥—पर्यवस्था, विरोधनम्, इति २ विरोधस्य ॥—परिसर्या, परीसार, इति २ परितः सरणस्य ॥—आस्या, आसना, स्थिति, इति ३ आसनस्य ॥—विस्तार, विग्रह, व्यास, इति ३ विस्तृते । विस्तार शब्दसंबन्धी चेद्विस्तर इति ॥—संवाहनम्, मर्दनम्, इति २ अङ्गमर्दनस्य ॥—विनाश, अदर्शनम्, इति २ तिरोधानस्य ॥—संस्तव, परिचय, इति २ परिचितौ ॥—प्रसर, विसर्पणम्, इति २ व्रणादिप्रसरणस्य ॥—नीवाक, प्रयाम, इति २ धनधान्यादिषु जनानामादरातिशयस्य ॥—संनिधि, संनिकर्षणम्, इति २ नैकट्यस्य ॥—लव, अभिलाव, लवनम्, इति ३ धान्यादिच्छेदनस्य ॥—निष्पाव, पवनम्, पव, इति ३ धान्यादीनां पूतीकरणस्य ॥—प्रस्ताव, अवसर, इति २ प्रस्

उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ २३२२
निगारोद्गारविक्षावोद्ग्राहास्तु गरणादिषु २३२३
आरत्यवरतिविरतय उपरामेऽथास्त्रियां तु निष्ठेवः २३२४
निष्ठ्यूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि २३२५
जवने जूतिः सातिस्त्ववसाने स्यादथ ज्वरे जूर्तिः २३२६
उदजस्तु पशुप्रेरणमकरणिरित्यादयः शापे २३२७
गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् २३२८
आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् २३२९
माणवानां तु माणव्यं सहायानां सहायता २३३०
हल्या हलानां ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् २३२८
द्वे पर्शुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठ्यमनुक्रमात् २३३१

समाने वृक्षे **निघ** इति ॥—उत्कारः, निकारः इति २ **निकारस्य** । निगारादयो गरणादिषु । यथा गरणे अभ्यवहारे निगारः । एवं उद्गारः, विक्षावः, उद्ग्राहः, इति ॥—आरतिः, अवरतिः, विरतिः, उपरामः, इति ४ **उपरतेः** ॥—निष्ठेवः, निष्ठ्यूतिः, निष्ठेवनम्, निष्ठीवनम्, इति ४ **मुखेन श्लेष्मोत्सर्गस्य** ॥—जवनम्, जूतिः, इति २ **वेगस्य** ॥—सातिः, अवसानम्, इति २ **अन्तस्य** ॥—ज्वरः, जूर्तिः, इति २ **ज्वरस्य** । पशूनां प्रेरणं **उदजः** स्यात् । शापे आक्रोशे द्योत्ये **अकरणिरित्यादयः** । आदिशब्दादजीवनिः । गोत्रान्तेभ्यः औपगवादिशब्देभ्यस्तस्य वृन्दमित्यर्थे **औपगवकादिकं** स्यात् । आदिशब्दाद्गार्गकं दाक्षकमित्यादि । इतः परमावर्गसमासेर्वृन्दमित्यधिकारः ॥—आपूपिकम्, शाष्कुलिकम्, साक्तुकम्, इत्यादि । माणवानां समूहो **माणव्यम्** । सहायानां समूहः **सहायता** । हलानां समूहो **हल्या** इति ॥—ब्राह्मण्यम्, वाडव्यम्, इति २ **ब्राह्मणानां समूहस्य** । पर्शुका अस्थिविशेषास्तासां समूहः **पार्श्वम्** । पृष्ठानां समूहः **पृष्ठ्यम्** ॥—

खलानां खलिनी खल्याप्यथ मानुष्यकं नृणाम् २३३३
ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक्पृथक् २३३४
अपि साहस्रकारीषवार्मणाथर्वणादिकम् २३३५

९ नानार्थवर्गः ।

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः २३३६
भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते २३३७
आकाशे त्रिदिवे नाको लोकस्तु भुवने जने २३३८
पद्ये यशसि च श्लोकः शरे खड्गे च सायकः २३३९
जम्बुकौ क्रोष्टुवरुणौ पृथुकौ चिपिटार्भकौ २३४०
आलोकौ दर्शनद्योतौ भेरीपटहमानकौ २३४१
उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः कलङ्कोऽङ्कापवादयोः २३४२

खलिनी, खल्या, इति २ खलानां समूहस्य । नृणां समूहो मानुष्यकम् । ग्रामता, जनता, धूम्या, पाश्या, गल्या, साहस्रम्, कारीषम्, वार्मणम्, आथर्वणम्, इत्यादयः ॥

२३३६–२८४५ अत्र वक्ष्यमाणेषु कान्तादिवर्गेष्वेव येऽपि नानार्था उक्ता न तु प्रागुक्तपर्यायेषु । यथा 'मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः' इति । भूरिप्रयोगा यत्र पुनरपि कान्तादिषु कविभिः प्राचुर्येण प्रयुक्ता ये नाकलोकादयः शब्दास्ते पूर्वोक्तेषु येषु पर्यायेषु दृश्यन्ते तेषु पर्यायेषु अपिशब्दाच्चापि कान्तादिषु कीर्तिताः । यथा नाकशब्दः प्रचुरप्रयोगत्वात्प्राक् स्वर्गाकाशयोरुक्तोऽपि पुनरिहोक्तः । जम्बुकशब्दस्तु शृगालपर्यायेष्वेवोक्तो न तु वरुणपर्यायेषु । भूरिप्रयोगत्वाभावात् । इह तु जम्बुकौ क्रोष्टुवरुणाविति उभयत्रोच्यते । नाकः इति आकाशे स्वर्गे च वर्तते । भुवने जने च लोकः इति । पद्ये यशसि श्लोकः इति । शरे खड्गे च सायकः । क्रोष्टा वरुणः उभौ जम्बुकशब्दवाच्यौ । चिपिटः अर्भकः एतावुभौ पृथुकौ । दर्शनप्रकाशावालोकौ । भेरी पटहं उभावानकौ । उत्सङ्गे चिह्ने चाङ्कः । चिह्ने दोषारोपे च कलङ्कः । नागविशेषे

तक्षको नागवर्धक्योरर्कः स्फटिकसूर्ययोः २३४३
मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः २३४४
स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके २३४५
उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः २३४६
कमण्डलौ च करकः सुगते च विनायकः २३४७
किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च शूककीटे च वृश्चिकः २३४८
प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिष्वेकदेशे तु पुंस्ययम् २३४९
स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे कत्तृणे भूस्तृणेऽपि च २३५०
ज्योत्स्निकायां च घोषे च कोशातक्यथ कट्फले २३५१
सिते च खदिरे सोमवल्कः स्यादथ सिह्लके २३५२
तिलकल्के च पिण्याको बाह्लीकं रामठेऽपि च २३५३
महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः २३५४
रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः स्वल्पेऽपि क्षुल्लकस्त्रिषु २३५५

त्वष्टरि च **तक्षकः** । स्फटिकसूर्ययोरर्क इति । मारुते वेधसि ब्रध्ने **क** इति । पुंसि । शिरसि जले च **कमिति** । क्लीबम् । तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके **पुलाक** इति । करिणः पुच्छमूलोपान्ते गुदाच्छादकमांसपिण्डे उलूके च **पेचकः** । कमण्डलौ चकाराद्वर्षोपले च **करकः** । सुगते चकाराद्विघ्नराजे गरुडे च **विनायकः** । हस्ते वितस्तौ च **किष्कुः** । शूककीटे चकारादलौ कर्कटे वृक्षविशेषेऽष्टमराशौ च **वृश्चिकः** । प्रतिकूले च **प्रतीकः** । तत्र प्रतिकूले त्रिषु । एकदेशे पुंसि । कत्तृणे भूस्तृणे च **भूतिकं** स्यात् । ज्योत्स्निकायां घोषे च **कोशातकी** । कट्फले शुक्लखदिरे च **सोमवल्कः** । सिह्लके तिलकल्के निःस्नेहतिलचूर्णे च **पिण्याकः** । रामठे चकाराद्बाह्लीके देशेऽश्वे धीरे च **बाह्लीकमिति** । महेन्द्रे गुग्गुलौ उलूके व्यालग्राहिणि च **कौशिकः** । रुक् तापः शङ्का अत्रातङ्क इति । स्वल्पे अपिशा-

जैवातृकः शशाङ्केऽपि खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः २३५६
व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना यवान्यामपि दीपकः २३५७
शालावृकाः कपिक्रोष्टुश्वानः स्वर्णेऽपि गैरिकम् २३५८
पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यादलीकं त्वप्रियेऽनृते २३५९
शीलान्वयावनूके द्वे शल्के शकलवल्कले २३६०
साष्टे शते सुवर्णानां हेम्न्युरोभूषणे पले २३६१
दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री कल्कोऽस्त्री शमलैनसोः २३६२
दम्भेऽप्यथ पिनाकोऽस्त्री शूलशंकरधन्वनोः २३६३
धेनुका तु करेण्वां च मेघजाले च कालिका २३६४
कारिका यातनावृत्त्योः कर्णिका कर्णभूषणे २३६५
करिहस्तेऽङ्गुलौ पद्मबीजकोश्यां त्रिषूत्तरे २३६६
वृन्दारकौ रूपिमुख्यावेके मुख्यान्यकेवलाः २३६७

चामीकरनिष्कदीनारेष्वपि सुवर्णं । ब्दकत्रिषु । जैवातृक शशाङ्क कृशायोश्च । अश्वखुरेऽपिशब्दात्पक्षिभेदे च वर्तक । व्याघ्रेऽपिशब्दादग्नौ दिग्गजादौ च पुण्डरीक । पुंसि । यवान्यां अपिशब्दादुद्दीपके प्रकाशकेऽपि दीपक । कपिक्रोष्टुश्वान शालावृका स्युः । स्वर्णे अपिशब्दाद्गैरिकधातौ च गैरिकम् । पीडार्थेऽपिशब्दाद्वैलक्ष्येऽपि व्यलीकम् । अप्रियेऽनृते च अलीकम् । शीलं स्वभावोऽन्वयो वंशः तयोरनूकमिति । शकलं वल्कलं द्वे शल्के इति । सुवर्णानां साष्टे शते हेम्नि उरसो भूषणे हेमपले दीनारे च निष्क । शमल एनः दम्भः त्रिषु कैतवम् । पुंनपुंसकयो । शूले शंकरधनुषि च पिनाक अस्त्रियाम् । करेण्वां हस्तिन्यां गवाराधनपात्रभेदे धेनुका । मेघजाले च यातनादेवताविशेषेऽपि कालिका । यातनायां वृत्तौ च कारिका । कर्णभूषणे करिहस्ताङ्गुलौ कमलबीजकोशे च कर्णिका । उत्तरे वाच्यलिङ्गा आद् शब्दास्त्रिषु । रूपिमुख्ययो वृन्दारक रूपमुख्ये अन्ये च ॥

स्याद्दाम्भिकः कौक्कुटिको यश्चादूरेरितेक्षणः २३६८
लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः २३६९
'भूभृन्नितम्बवलयचक्रेषु कटकोऽस्त्रियाम् * *
सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः * *
पाकौ पक्तिशिशू मध्यरत्ने नेतरि नायकः * *
पर्यङ्कः स्यात्परिकरे स्याद्व्याघ्रेऽपि च लुब्धकः * *
पेटकस्त्रिषु वृन्देऽपि गुरौ देश्ये च देशिकः * *
खेटकौ ग्रामफलकौ धीवरेऽपि च जालिकः * *
पुष्परेणौ च किञ्जल्कः शुल्कोऽस्त्री स्त्रीधनेऽपि च * *
स्यात्कल्लोलेऽप्युत्कलिका वार्द्धकं भाववृन्दयोः * *
करिण्यां चापि गणिका दारकौ बालभेदकौ * *
अन्धेऽप्यनेडमूकः स्यात् टङ्कौ दर्पाश्मदारणौ' * *
मयूखस्त्विट्करज्वालास्वलिबाणौ शिलीमुखौ २३७०
शङ्खो निधौ ललाटास्थ्नि कम्बौ न स्त्रीन्द्रियेऽपि खम् २३७१
घृणिज्वाले अपि शिखे शैलवृक्षौ नगावगौ २३७२
आशुगौ वायुविशिखौ शरार्कविहगाः खगाः २३७३
पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च पूगः क्रमुकवृन्दयोः २३७४

एकः । दाम्भिकः योऽदूरेरितेक्षणः स **कौक्कुटिक** इति । यो भृत्यः प्रभोर्भालं पश्यति यश्च कार्याक्षमः तावुभौ **लालाटिकौ** । त्विट्करज्वालासु **मयूखः** । भ्रमरशरौ **शिलीमुखौ** । निधौ ललाटास्थ्नि कम्बौ च **शङ्खः** । इन्द्रिये अपिशब्दादाकाशे शून्येऽपि **खम्** । घृणिः ज्वाला अपिशब्दाच्चूडाया प्रपदे बर्हिचूडायां च **शिखा** । शैलवृक्षौ **नग**संज्ञकाव**ग**संज्ञकौ च । वायुविशिखौ **आशुगौ** । बाणार्कपक्षिणः **खग**शब्दवाच्याः । पक्षिसूर्ययोः चकाराच्छालिप्रभेदे **पतङ्गः** । क्रमुके वृन्दे च **पूगः** ।

पशवोऽपि मृगा वेगः प्रवाहजवयोरपि　२३७५
परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि　२३७६
गजेऽपि नागमातङ्गावपाङ्गस्तिलकेऽपि च　२३७७
सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु　२३७८
योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु　२३७९
भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः　२३८०
चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु　२३८१
कपौ च प्लवगः शापे त्वभिषङ्गः पराभवे　२३८२
यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु　२३८३
स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले　२३८४
लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रिया पुंसि गौर्लिङ्गं चिह्नशेफसोः　२३८५

पशुषु अपिशब्दात् मृगशीर्षे मार्गणायां च मृगः । प्रवाहजवयोः अपिशब्दाद्विष्ठादेर्बहिर्निर्गमेऽपि वेगशब्दः स्यात् । कुसुमसंबन्धिनि रेणौ, स्नानीये गन्धचूर्णविशेषे, आदिना सुरतादिश्रमशान्तये कामशास्त्रोक्ते यत्कर्पूरादिचूर्णे, अपिशब्दादुपरागे, रजसि परागः । नागमातङ्गौ गजे वर्तेते । अपिशब्दात्काद्रवेयनागकेशरनागवल्लीहास्तिनपुरमेघसुस्तकादौ । अपिशब्दात्पण्डालेऽपि मातङ्गः । नेत्रस्यान्तेऽङ्गहीने चापाङ्गः । स्वभावः, प्रकृतिः, निर्मोक्षस्त्यागः, निश्चयः, अध्यायः काव्यादिविरामस्थानम्, सृष्टिः निर्माणम्, एतेषु सर्गः । संनहनं कवचः । उपायः सामादिः । ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधः । संगतिः संगमः इत्यादिषु योगशब्दः । सुखे, स्त्र्यादिभृतौ पण्यस्त्रीणां भोगे । आदिशब्दाद्धस्त्यश्वादिकर्मकराणां भृतौ मूल्ये पालने मरणे वा भोगः । अहेः सर्पस्य फणकाययोरपि । सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके त्रिषु । शबले । कपौ वानरे चकाराद्भेके सारस्यादौ च प्लवगः । शापे आक्रोशे पराभवे तिरस्कारेऽभिषङ्गः । यानाद्यङ्गे रथशकटादीनामवयवे युगः । युग्मे द्वये कृतत्रेतादिषु हस्तचतुष्टये औषधभेदे च युगम् । स्वर्गः, इषुः, पशुः, सुरभिर्वा, वाक्, वज्रम्, दिक्, नेत्रम्, घृणिः, भूः, जलम्, एतेषां लक्ष्यदृष्ट्या प्रयोगानुसा

वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु वाक्षरे २४३०
अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु २४३१
स्थाणुः शर्वेऽप्यथ द्रोणः काकेऽप्याजौ रवे रणः २४३२
ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु २४३३
ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवोः २४३४
हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या २४३५
त्रिषु पाण्डौ च हरिणः स्थूणा स्तम्भेऽपि वेश्मनः २४३६
तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे जुगुप्साकरुणे घृणे २४३७
वणिक्पथे च विपणिः सुरा प्रत्यक्च वारुणी २४३८
करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे द्रविणं तु बलं धनम् २४३९
शरणं गृहरक्षित्रोः श्रीपर्णं कमलेऽपि च २४४०
विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीबे खरे त्रिषु २४४१

तूष्णीमधःस्थाने कालविशेषे मुहूर्तस्य द्वादशे भागे उत्सवे पुत्रजन्मादौ **क्षणः**। विप्रक्षत्रियादौ शुक्लपीतादौ स्तुतौ स्तवे च **वर्णः**। अक्षरे **वर्णं** क्लीबे वा पुंसि। भास्करे सूर्ये। अपिशब्दात्सूर्यसारथौ च। सोऽरुणशब्दः वर्णभेदे त्रिषु। स्तम्भादौ स्थेयुषि शर्वे च **स्थाणुः**। काके अपिशब्दादश्वत्थाम्नः पितरि परिमाणविशेषे च **द्रोणः**। आजौ युद्धे रवे शब्दे च **रणः**। श्रेष्ठे नापिते ग्रामाधिपे च **ग्रामणीः**। मेषादीनां शशोष्ट्रादीनां च लोम सा **ऊर्णा**। मृगी हेम्नः सुवर्णस्य प्रतिमा या च हरिता हरिद्वर्णा सा **हरिणी**। पाण्डौ पाण्डुरवर्णे चकारान्मृगभेदे वेश्मनो गृहस्य स्तम्भे **स्थूणा**। अपिशब्दाल्लोहस्य प्रतिमायाम्। स्पृहा वाञ्छा। पिपासा पानेच्छा। उभे **तृष्णे**। जुगुप्सा निन्दा करुणा च **घृणा**। वणिक्पथे पण्यवीथ्यां आपणे पण्ये च **विपणिः**। सुरा मद्यम्। प्रत्यक् प्रतीची दिक्। उभे **वारुण्यौ**। इभ्यां हस्तिन्यां **करेणुः**। स्त्रीलिङ्गा। इभे हस्तिनि करेणुर्ना पुंलिङ्गः। बल पराक्रमः धनं च **द्रविणम्**। गृहे रक्षितरि **शरणम्**। कमले चकारादग्निमन्थे च **श्रीपर्णम्**। विषं अभिमरो युद्धम्। लोहं च **तीक्ष्णम्**। क्लीबम्।

प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु २४४२
करण साधकतम क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि २४४३
प्राण्युत्पादे संसरणमसंबाधचमूगतौ २४४४
घण्टापथेऽथ वान्तान्ने समुद्धरणमुन्नये २४४५
अतस्त्रिषु विषाणं स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तयोः २४४६
प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वे ना तु चतुष्पथे २४४७
सकीर्णौ निचिताशुद्धाविरिणं शून्यमूषरम् २४४८
'सेतौ च वरणो वेणी नदीभेदे कचोच्चये' * *
देवसूर्यौ विवस्वन्तौ सरस्वन्तौ नदार्णवौ २४४९
पक्षिताक्ष्यौं गरुत्मन्तौ शकुन्तौ भासपक्षिणौ २४५०
अश्युत्पातौ धूमकेतू जीमूतौ मेघपर्वतौ २४५१
हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे मरुतौ पवनामरौ २४५२
यन्ता हस्तिपके सूते भर्ता धातरि पोष्टरि २४५३

खरे तिग्मे त्रिषु । हेतुर्धूमादि । मर्यादा सीमा । इयत्ता परिच्छेद । प्रमाता ज्ञाता एष्वर्थेषु प्रमाणशब्दो वर्तते । साधकतम क्रियासिद्धौ प्रकृष्टो हेतु । साधकतम करणमिति । गात्रेन्द्रियेष्वपिशब्दात्क्षमादि । प्राणिनामुत्पादे जन्मनि । असंबाधचमूगतौ निर्बाधसैन्यगमने घण्टापथे च संसरणम् । वान्तान्ने भुक्तोज्झितान्ने उन्नये जलपानादेरूर्ध्वनयने उन्मूलिते च उद्धिरणम् । अत परं वक्ष्यमाणा णान्तशब्दास्ते त्रिषु । पशुशृङ्ग चेभदन्तश्च तयो विषाणम् । क्रमेण निम्ना सा चासौ उर्वी च पृथ्वी तत्र । प्रह्वे नम्रे चतुष्पथे प्रवण । पुस्येव । निचितो व्याप्त । अशुद्ध अमित्र । उभे सकीर्णौ । शून्य निराश्रयो देश । ऊषरं स्थलभेद तद्धिरिणमिति स्यात् । देवसूर्यौ विवस्वन्तौ । नदार्णवौ सरस्वन्तौ । पक्षिताक्ष्यौं गरुत्मन्तौ । भासपक्षिणौ शकुन्तौ । अग्न्युत्पातौ धूमकेतू । मेघपर्वतौ जीमूतौ । पाणि कर । नक्षत्रं त्रयोदशम् । उभे हस्तौ । पवनो वायुरमरश्च मरुतशौ । महामात्रसारथी

यानपात्रे शिशौ पोतः प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते २४५४
ग्रहभेदे ध्वजे केतुः पार्थिवे तनये सुतः २४५५
स्थपतिः कारुभेदेऽपि भूभृद्भूमिधरे नृपे २४५६
मूर्धाभिषिक्तो भूपेऽपि ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च २४५७
विष्णावप्यजिताव्यक्तौ सूतस्त्वष्टरि सारथौ २४५८
व्यक्तः प्राज्ञेऽपि दृष्टान्तावुभौ शास्त्रनिदर्शने २४५९
क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे २४६०
वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कार्त्स्न्यवार्तयोः २४६१
आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीवृद्विशेषयोः २४६२
कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु २४६३
श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्गुणाः २४६४
इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः २४६५

यन्तारौ। धाता धारकः। पोष्टा च भर्ता। यानपात्रे वहित्रे शिशौ **पोतः**। प्राण्यन्तरे भूतान्तरे मृते च **प्रेतः**। ग्रहभेदे ध्वजे च **केतुः**। पार्थिवे राज्ञि। तनये पुत्रे च **सुतः**। कारुः शिल्पी तद्भेदे अपिशब्दात्कञ्चुकिनि जीवेष्टियाजके च **स्थपतिः**। भूमिधरे शैले नृपे च **भूभृत्**। भूपे अपिशब्दात् प्रधाने क्षत्रियमात्रे च **मूर्धाभिषिक्तः**। स्त्रीकुसुमे रजसि हेमन्तादौ च **ऋतुः**। अजितश्चाव्यक्तश्चेति विष्णावपि वर्तेते। अपिशब्दादपरिभूते शंकरे **चाजितः**। त्वष्टरि शिल्पिभेदे। सारथौ च **सूतः**। प्राज्ञे स्फुटेऽपि **व्यक्तः**। शास्त्रं तर्कादिः। निदर्शनमुदाहरणम्। उभौ **दृष्टान्तौ**। सारथौ द्वाःस्थे द्वारपाले शूद्रात्क्षत्रियायां जाते च **क्षत्ता**। चात् भुजिष्यातनये। प्रकरणं प्रस्तावः। प्रकारो भावः। कार्त्स्न्यं साकल्यम्। वार्ता जनश्रुतिः। एतेषु **वृत्तान्तः**। समरे युद्धे। नृत्यस्थाने नृत्यमण्डपे। नीवृद्विशेषो जनपदविशेषः। एतेष्वा**नर्तः**। यमो धर्मराजः। सिद्धान्तः। दैवं प्राक्तनं कर्म। अकुशलकर्म पापम्। एतेषु **कृतान्तः**। श्लेष्मादयो **धातु**शब्दवाच्याः। आदिशब्दात्पित्तादिग्रहः। नृपस्य कक्षान्तरे राजधानी-

कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो नृपस्यासर्वगोचरे २४६६
कासूसामर्थ्ययोः शक्तिर्मूर्तिः काठिन्यकाययोः २४६७
विस्तारवल्लयोर्व्रततिर्वसती रात्रिवेश्मनोः २४६८
क्षयार्चयोरपचितिः सातिर्दानावसानयोः २४६९
अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योर्जातिः सामान्यजन्मनोः २४७०
प्रचारस्यन्दयो रीतिरीतिर्डिम्बप्रवासयोः २४७१
उदयेऽधिगमे प्राप्तिस्त्रेता त्वग्नित्रये युगे २४७२
वीणाभेदेऽपि महती भूतिर्भस्मनि संपदि २४७३
नदीनगर्योर्नागाना भोगवत्यथ संगरे २४७४
सङ्गे सभाया समितिः क्षयवासावपि क्षिती २४७५
रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः २४७६
जगती जगति च्छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि २४७७

स्थानविशेषे। असर्वगोचरे इति कक्षान्तरस्य विशेषणम्। अपिशब्दादन्त पुरे आर्द्यां चा ते च शुद्धान्त ।आयुधभेद सामर्थ्ये च शक्ति ।काठिन्यकाययोर्मूर्ति । विस्तारे वल्ल्या च व्रतति । रात्रौ गृहे च वसति ।क्षयो हानि ।अर्चा पूजा। तत्रापचित । निष्कृतौ व्यये च। दाने अवसाने च साति ।पीडाया धनुष्कोट्या च अर्ति । सामान्य गोत्वादि जन्मनि च जाति ।प्रचार लोकाचार । स्यन्द प्रस्रवणम्।तत्र रीति ।डिम्बे प्रवासे च ईति ।उदये उत्पत्तौ। अधिगमे लाभे च प्राप्ति.।अग्नित्रये दक्षिणगार्हपत्याहवनीयाख्ये। द्वितीये युगे। त्रेताशब्द । वीणाभेदो नारदी वीणा। महत्त्वयुक्ताया भार्यादौ च महती। भस्मनि सपदि अणिमादौ च भूति ।नद्या नागाना नगर्यां च भोगवती। संगरादित्रये समिति.। क्षयो नाश । वासो निवास । अपिशब्दान्मेदिन्यां कालभेदे च क्षिति ।सूर्यप्रभादिषु हेति.।जगति लोके स्थितौ भुवि छन्दोविशेषे द्वादशाक्षरपादकवृत्ते जगती। अपिशब्दाज्जनेऽपि। दशम छन्द दशाक्षरपादक आयतिरपि

पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमं स्यात्प्रभावेऽपि चायतिः २४७८
पत्तिर्गतौ च मूले तु पक्षतिः पक्षभेदयोः २४७९
प्रकृतिर्योनिलिङ्गे च कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः २४८०
सिकताः स्युर्वालुकापि वेदे श्रवसि च श्रुतिः २४८१
वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति २४८२
गुप्तिः क्षितिव्युदासेऽपि धृतिर्धारणधैर्ययोः २४८३
बृहती क्षुद्रवार्ताकी छन्दोभेदे महत्यपि २४८४
वासिता स्त्रीकरिण्योश्च वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ २४८५
वार्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिष्वप्सु च घृतामृते २४८६
कलधौतं रूप्यहेम्नोर्निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः २४८७
श्रुतं शास्त्रावधृतयोर्युगपर्याप्तयोः कृतम् २४८८
अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च २४८९

पङ्क्तिः। प्रभावे उत्तरकालेऽप्यायतिः। गतौ वीरभेदे सैन्यभेदे च **पत्तिः**। पक्षभेदयोर्मासार्धस्य च मूले पक्षिपक्षस्य मूलेऽधोदेशे च **पक्षतिः**। योनौ लिङ्गे च **प्रकृतिः**। चकारात्प्रधानत्वे अमात्यादौ स्वभावे च। आद्यशब्दादारभटीसात्त्वतीभारत्यो **वृत्तयः**। चकाराज्जीविकायां सूत्रविवरणे च **वृत्तिः**। **सिकता**शब्दो वालुकायाम्। अपिशब्दात्सिकतान्वितदेशे च शर्करायां च कीर्तितः। वेदे श्रवसि कर्णे च **श्रुतिः**। जनितोऽत्यन्तानुरागो यस्यां तस्यां योषिन्मात्रे च **वनिता**। क्षितिव्युदासे भूविवरे। अपिशब्दाद्रक्षणे च **गुप्तिः**। धारणायां धैर्ये च **धृतिः**। क्षुद्रवार्ताकी ओषधिविशेषो **बृहती**। छन्दोभेदो नवमं छन्दो बृहती। महती विपुला सापि बृहती स्यात्। स्त्रीकरिण्योर्योषिद्धस्तिन्योर्**वासिता**शब्दः। वृत्तौ जीविकायाम्। जनश्रुतौ वृत्तान्ते **वार्ता**। फल्गुन्यसारे **वार्तम्**। रोगरहिते त्रिषु। **घृतामृते** द्वे अप्सु वर्तेते। चकारात् घृतमाज्ये जले क्लीबम्। अमृतं तु घृते पीयूषे यज्ञशेषे च। रूप्यं रजतम्। हेम सुवर्णम्। लक्ष्म चिह्नम्। एतेषु **कलधौतम्**। शास्त्रे अवधृते च **श्रुतम्**। युगे प्रथमयुगे पर्याप्ते अलमर्थे **कृतम्**। जीवानपेक्षि साहसरूपं कर्म म-

युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु २४९०
वृत्त पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले २४९१
महद्राज्यं चावगीतं जन्ये स्याद्गर्हिते त्रिषु २४९२
श्वेतं रूप्येऽपि रजत हेम्नि रूप्ये सिते त्रिषु २४९३
त्रिष्वतो जगदिङ्गेऽपि रक्तं नील्यादिरागि च २४९४
अवदातः सिते पीते शुद्धे बद्धार्जुनौ सितौ २४९५
युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतोऽथ संस्कृतम् २४९६
कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽप्यनन्तोऽनवधावपि २४९७
ख्याते हृष्टे प्रतीतोऽभिजातस्तु कुलजे बुधे २४९८
विविक्तौ पूतविजनो मूर्छितौ मूढसोच्छ्रयौ २४९९
द्वौ चाम्लपरुषौ शुक्तौ शिती धवलमेचकौ २५००

हामीतिर्महद्भय अत्याहित स्यात् । युक्ते न्याय्ये । क्ष्मादौ क्षित्यादिपञ्चके । ऋते सत्ये । प्राणिनि जन्तौ । अतीते इते । समे सदृशे भूतम् । पद्ये श्लोके । अतीते भूते दृढे गाढे निस्तले वर्तुलेऽनीतादौ त्रिलिङ्गया वृत्तम् । राज्य चकारात् बृहच्च महत् । जन्ये जनापवादे गर्हिते निन्दितेऽवगीतम् । रूप्ये अपिशब्दाच्छुभ्रेऽपि श्वेतम् । हेम्नि रूप्ये सिते च रजतम् । अतो रजतात् परे त्रान्ता शब्दास्त्रिषु । इङ्गे जगमे भुवने च जगत् । नील्यादिरागयुक्त रक्तम् । सितादित्रयेऽवदातः । अर्जुन शुक्ल बद्धश्च सित । युक्ते न्याय्ये अतिप्रशस्ते भूषिते मर्षिणि क्षन्तरि च अभिनीत । कृत्रिमे घटादौ । लक्षणोपेते शास्त्रोपलक्षणयुक्ते च संस्कृतम् । अवधौ निःसीमे अपिशब्दाच्छेषादौ अनन्त । ख्याते प्रसिद्धे हृष्टे च प्रतीत । कुलजे कुलीने बुधे पण्डितेऽभिजात । पूत पवित्रम् । विजनो विगतजन । एतौ विविक्तौ । मूढो मोह गत सोच्छ्रयो वृद्धियुक्त द्वौ मूर्छितौ । अम्ल चुक्रम् । परुषो निष्ठुर द्वौ शुक्ताख्यौ । धवल शुभ्र । मेचक कृष्णवर्ण । उभयो

सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत् २९०१
पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते २९०२
निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् २९०३
जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिता उत्थितास्त्वमी २९०४
वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्ना आदृतौ सादरार्चितौ २९०५
अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु २९०६
निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरौ २९०७
समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे संवद्धार्थे हितेऽपि च २९०८
दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ वीथी पदव्यपि २९०९
आस्थानीयत्नयोरास्था प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः २९१०
'शास्त्रद्रविणयोर्ग्रन्थः संस्थाधारे स्थितौ मृतौ' *
अभिप्रायवशौ छन्दावब्दौ जीमूतवत्सरौ २९११

शितिः। सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्ते अभ्यर्हिते च **सत्**। अरात्यभियुक्ते शत्रुणाक्रान्ते अग्रतः कृते पुरःस्थिते पूजिते च **पुरस्कृतः**। आश्रयो निवासः। अवातो वातवर्जितः। उभौ **निवातौ**। यच्छस्त्राभेद्यं वर्म कवचं तदपि **निवाताख्यम्**। जात उत्पन्नः। उन्नद्धो दृप्तः प्रवृत्तश्चैते **उच्छ्रिताः**। वृद्धिमत्, प्रोद्यतः, उत्पन्नः, एते **उत्थिताः**। सादरार्चितौ **आदृतौ**। अभिधेयो वाच्यः। राः धनम्। वस्तु तत्त्वम्। निवृत्तिर्निवर्तनम्। अत्र विषयेऽप्यर्थः। निपानमुपकूपजलाशयः। आगमो बौद्धशास्त्रादन्यच्छास्त्रम्। ऋषिजुष्टे जले ऋषिभिः सेवितोदके गुरावुपाध्याये च **तीर्थम्**। शक्तिस्थे शक्तिमति। संवद्धार्थे। हितेऽनुकूले च **समर्थः**। क्षीणो रागो रसोऽस्य क्षीणरागः। वृद्धोऽतिवृद्धः। उभौ **दशमीस्थौ**। पदवी मार्गः अपिशब्दात् पङ्क्तिरपि **वीथी**। आस्थानी सभा। यत्नः प्रयत्नः **आस्था**। सानु पर्वताग्रम्। मानं परिमाणभेदः **प्रस्थः**। अभिप्राय आशयः। वशोऽधीनश्छन्दः। जीमूतो मेघः।

अपवादौ तु निन्दाज्ञे दायादौ सुतबान्धवौ　२५१२
पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाश्चन्द्राग्न्यर्कास्तमोनुदः　२५१३
निर्वादो जनवादेऽपि शादो जम्बालशष्पयोः　२५१४
आरावे रुदिते त्रातर्याक्रन्दो दारुणे रणे　२५१५
स्यात्प्रसादोऽनुरागेऽपि सूदः स्याद्व्यञ्जनेऽपि च　२५१६
गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दो हर्षेऽप्यामोदवन्मदः　२५१७
प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम्　२५१८
स्त्री संविज्ज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु　२५१९
धर्मे रहस्युपनिषत्स्यादृतौ वत्सरे शरत्　२५२०
पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु　२५२१
गोष्पदं सेविते माने प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम्　२५२२

वत्सरो वर्षम् । तत्र अब्दः । निन्दा गर्हा । आज्ञा शासनं तत्रापवादः । पुत्रो ज्ञातिश्च दायादौ । रश्मि किरणः । तुर्यांशश्चतुर्थो भागः पादः । चन्द्रे अग्नौ अर्के च तमोनुद् । जनवादे लोकापवादे अपिशब्दान्निर्णीतवादे निर्वादः । जम्बाले कर्दमे । शष्पे बालतृणे च शादः । आरावे आर्तध्वनौ । त्रातरि रक्षके दारुणे रणे भीषणे युद्धे रुदिते च आक्रन्दः । अनुरागेऽनुग्रहे । प्रसन्नतायां काव्यगुणे च प्रसादः । व्यञ्जने तेमने सूपकारे च सूदः । गोष्ठं गोस्थानं तस्याध्यक्षे गोपालके । बृहस्पतौ कृष्णेऽपि गोविन्दः । आमोदशब्दो यथा हर्षे वर्तते । अपिशब्दादतिनिर्हारिगन्धे च । तथा मदोऽपि हर्षे । अपिशब्दाद्वर्गजदानरेतस्सु च । प्रधानत्वेन प्राधान्यम् । राजलिङ्गे छत्रादौ वृषाङ्गे वृषावयवे ककुदः । संभाषा संभाषणम् । क्रियाकारः कर्मनियमः । आजिर्युद्धम् । नाम संज्ञा । एतेषु संकेते च स्त्रीलिङ्गः संविदिति नाम । धर्मे रहसि वेदान्ते च उपनिषद् । ऋतौ वत्सरे च शरद् । व्यवसितिर्व्यवसायस्तो वस्त्वन्तेषु पदम् । सेविते गोभिरेव सेविते देशे माने गुरुप्रमाणे गोष्पदम् । प्रतिष्ठा स्थानम् । कृत्यं कार्यम् । प्रतिष्ठाकृत्ये आस्पदशब्दो

त्रिष्विष्टमधुरौ स्वादू मृदू चातीक्ष्णकोमलौ २५२३
मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युर्द्वौ तु शारदौ २५२४
प्रत्यग्राप्रतिभौ विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ २५२५
व्यामो वटश्च न्यग्रोधावुत्सेधः काय उन्नतिः २५२६
पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ २५२७
परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके २५२८
बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः २५२९
स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः २५३०
दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे २५३१
मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने २५३२
विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि परिच्छेदे बिलेऽवधिः २५३३

वर्तते । अतः परं वर्गसमाप्तेर्दान्तास्त्रिषु । इष्टो मनोहरः । उभौ **स्वादू** । अतीक्ष्णोऽतिग्मः । कोमलोऽकठिनः । उभौ **मृदू** । मूढो मूर्खः । अल्पः । अपटुरतीक्ष्णः । निर्भाग्यो हीनभाग्यः । एते **मन्दाः** । प्रत्यग्रोऽभिनवः । अप्रतिभोऽप्रगल्भः । द्वाविमौ **शारदौ** । विद्वत्सुप्रगल्भौ **विशारदौ** । प्रसारितभुजद्वयकुण्डलं व्यामः । वटो वृक्षभेदः । द्वयं **न्यग्रोधाख्यम्** । कायो देहः । उन्नतिरुच्छ्राय **उत्सेधः** । पर्याहारो ध्यानादिः । मार्गः पन्थाः । एतौ **विवधसंज्ञौ वीवधावपि** च । यज्ञियतरोः पलाशादेः शाखायां समिधि तत्र । उपसूर्यके सूर्यसमीपमण्डले परिवेषाख्ये च **परिधिः** । उत्तमर्णगृहे ऋणमोचनपर्यन्तं विश्वासार्थं यद्वस्तु स्थाप्यते तद्बन्धकम् । प्रसिद्धम् । व्यसनमापत्तिः । चेतःपीडा मानसी व्यथा । अधिष्ठानमध्यासनं एते **आधयः** । समर्थनं चोद्यपरिहारः । नीवाको वचनाभावः । नियमोऽङ्गीकारः एते **समाधयः** । दोषोत्पादनं दोषोत्पादस्तत्र प्रकृत्यादिषु प्रकृतिप्रत्ययागमादेशेषु यन्नश्वरमदर्शनशीलमक्षरं तत्र । यो मुख्यं पित्रादिकमनुयाति तस्मिन् शिशौ । प्रकृतस्य प्रक्रान्तस्य पदनिवृत्त्यभावः तत्र च **अनुबन्धः** । **विधुः** शशाङ्के हृषीकेशे च । प-

विधिर्विधाने दैवेऽपि प्रणिधिः प्रार्थने चरे २५३४
बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि स्कन्धः समुदयेऽपि च २५३५
देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् २५३६
विधा विधौ प्रकारे च साधू रम्येऽपि च त्रिषु २५३७
वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च सुधा लेपोऽमृतं स्नुही २५३८
संधा प्रतिज्ञा मर्यादा श्रद्धा सम्प्रत्ययः स्पृहा २५३९
मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽप्यन्ध तमस्यपि २५४०
अतस्त्रिषु समुन्नद्धौ पण्डितंमन्यगर्वितौ २५४१
ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशेऽथावलम्बितः २५४२
अविदूरोऽप्यवष्टब्धः प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ २५४३
सूर्यवह्नी चित्रभानू भानू रश्मिदिवाकरौ २५४४
भूतात्मानौ धातृदेहौ मूर्खनीचौ पृथग्जनौ २५४५

रिच्छेदे सीम्नि । बिले गर्ते । कालेऽपि अवधि । विधाने कर्तव्ये दैवे प्राक्तनशुभाशुभकर्मणि ब्रह्मण्यपि विधि । प्रार्थने चरे च प्रणिधि । बुधवृद्धो पण्डितेऽपि वर्तते । अपिशब्दाद्बुध सौम्ये । वृद्ध स्थविरे । समुदये समूहे । अपिशब्दात्काण्डे नृपेऽसे च स्कन्ध । देशभेदेऽब्धौ समुद्रे सिंधुशब्द । पुंसि । नदीसामान्ये तु स्त्रीलिङ्गे । सिन्धु । विधाने प्रकारे विधाशब्द स्यात् । रम्येऽपिशब्दाद्वार्धुषिके सज्जने साधु । जाया भार्या । स्नुषा पुत्रस्य पत्नी । तत्र स्त्रीमात्रे च वधू । देवालयादि येन लिप्यते स लेपद्रव्यविशेष । अमृते स्नुह्यामपि सुधा । प्रतिज्ञा स्वीकार । मर्यादा च संधा । सम्प्रत्यय आदर । स्पृहा काङ्क्षा तत्र श्रद्धेति । मद्ये पुष्परसे क्षौद्रे माक्षिके । मधु । तमसि अक्षिहीनेऽप्यन्धशब्द । अत परे घान्तवर्गपर्यन्तास्त्रिषु । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितमन्य । गर्वितश्च समुन्नद्ध । अधिक्षेपे निन्दाप्रयोगे निर्देशे च ब्रह्मबन्धुरिति । अवलम्बित आश्रित । अविदूर संनिहित । उभावप्यवष्टब्धो । अपिशब्दाद्बद्धोऽपि भूषितश्च प्रसिद्ध । सूर्य वह्नी च चित्रभानु । रश्मि दिवाकरश्च भानु । भूत चात्मा च । धाता च देहश्च । मूर्ख नीचो हीन

ग्रावाणौ शैलपाषाणौ पत्त्रिणौ शरपक्षिणौ २५४६
तरुशैलौ शिखरिणौ शिखिनौ वह्निबर्हिणौ २५४७
प्रतियत्नावुभौ लिप्सोपग्रहावथ सादिनौ २५४८
द्वौ सारथिहयारोहौ वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः २५४९
कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामप्यथ हायनाः २५५०
वर्षार्चिर्व्रीहिभेदाश्च चन्द्राग्न्यर्का विरोचनाः २५५१
क्लेशेऽपि वृजिनो विश्वकर्मार्कसुरशिल्पिनोः २५५२
आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च २५५३
शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो घनाघनः २५५४
घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे २५५५
अभिमानोऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः २५५६
इनः सूर्ये प्रभौ राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे २५५७

जातिः । एतेषु पृथग्जन इति चतुरक्षरम् । शैले पाषाणे च ग्रावन् । शरे पक्षिणि च पत्त्रिन् । तरौ शैले च शिखरिन् । वह्नौ बर्हिणि मयूरे च शिखिन् । लिप्सा वाञ्छा । उपग्रह अनुकूलनम् । उभौ प्रतियत्नौ । सारथिरश्वारोहश्च सादिनौ । अश्वो हयः इषुः शरः पक्षी चैते वाजिनः । कुले कुलमुख्ये च जन्मभूम्यां जननस्थाने अभिजनः । वर्षोऽब्दः । अर्ची रश्मिः व्रीहिभेदश्चैते हायनाः । चन्द्रेऽग्नावर्के प्रह्लादपुत्रेऽपि विरोचनः । क्लेशे कल्मषेऽपि क्लीबं वृजिनम् । अर्के सुरशिल्पिनि च विश्वकर्मा । अततीत्यात्मा । धृतिर्बुद्धिः स्वभावः ब्रह्म वर्ष्म यत्नः । शक्र इन्द्रः । घातुकश्चासौ मत्तेभश्चेति कर्मधारयः । तथा वर्षुकश्चासावब्दश्चेति । घनाघन इति चतुरक्षरं नाम । मूर्तिगुणे काठिन्ये मेघे घनः पुंसि । मूर्ते कठिने निरन्तरे सान्द्रे च त्रिषु । अर्थपशुकुलगुणादिभिर्यो दर्पस्तस्मिन् ज्ञाने प्रणये हिंसायां चाभिमानः । प्रभौ नृपे च पत्यौ वा इनः । मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे च राजशब्दः ।

वाणिन्यौ नर्तकीदूत्यौ स्रवन्त्यामपि वाहिनी २५५८
ह्रादिन्यौ वज्रतडितौ वन्दायामपि कामिनी २५५९
त्वग्देहयोरपि तनुः सूनाधोजिह्विकापि च २५६०
क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके २५६१
मन्देऽथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे २५६२
वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः २५६३
उत्साहने च हिंसाया सूचने चापि गन्धनम् २५६४
आतञ्चनं प्रतीवापजवनाप्यायनार्थकम् २५६५
व्यञ्जनं लाञ्छनं श्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वपि २५६६
स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् २५६७
स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने २५६८
अवकाशे स्थितौ स्थानं क्रीडादावपि देवनम् २५६९

नर्तकीदूत्यौ वाणिन्यौ । स्रवन्त्यां नद्यां सेनायामपि वाहिनी । वज्रं कुलिशम् । तडिद्विद्युत् ह्रादिनी । वन्दा वृक्षे विजातीयप्ररोहे । योषिन्मात्रे विलासिन्यामपि कामिनीशब्दो वर्तते । तनुः काये त्वचि च । अधोजिह्विका गलशुण्डिका सा सूना । अपिशब्दात्पुंसां वधस्थानेऽपि । क्रतुर्यज्ञः विस्तारश्च वितानम् । तुच्छके शून्ये मन्दे च वितानं त्रिषु । केतौ ध्वजे उपनिमन्त्रणे निवासेऽपि केतनम् । तत्त्वं चैतन्यम् । तपो ब्रह्म । वेदादित्रये ब्रह्मशब्दः । क्लीबे । विप्रवेधसोः पुंसि । उत्साहे हिंसायां सूचने अपिशब्दादाशयप्रकाशे च गन्धनम् । प्रतीवापः क्षीरादौ सन्तानेऽपि क्षेपः जवनं वेगः । आप्यायनं प्रीणनम् । एतदर्थकमातञ्चनम् । लाञ्छनं चिह्नम् । निष्ठानं तेमनम् । अवयवोऽवयवभेदः । एतेषु व्यञ्जनं नाम । लोकवादे लोकापवादे पश्वादीनां युद्धे च कौलीनम् । निःसरणे प्रद्वारनिर्गमे वनभेदे उपवने प्रयोजने च उद्यानं नाम । स्थानमिति स्थित्यवकाशयोः । क्रीडायां व्य-

उत्थानं पौरुषे तन्त्रे संनिविष्टोद्गमेऽपि च २५७०
व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च २५७१
मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्येऽर्थदापने २५७२
निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम् २५७३
निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च २५७४
व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे २५७५
पक्ष्माक्षिलोम्नि किंजल्के तन्त्वाद्यंशेऽप्यणीयसि २५७६
तिथिभेदे क्षणे पर्व वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनि २५७७
अकार्यगुह्ये कौपीनं मैथुनं संगतौ रते २५७८
प्रधानं परमात्मा धीः प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः २५७९
प्रसूनं पुष्पफलयोर्निधनं कुलनाशयोः २५८०
क्रन्दने रोदनाह्वाने वर्ष्म देहप्रमाणयोः २५८१

ववहारे जिगीषादौ देवनम् । पौरुषे उद्योगे । तन्त्रे कुटुम्बकृत्ये सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । सन्निविष्टस्योद्गमे ऊर्ध्वीभवनेऽपि उत्थानम् । प्रतिरोधे तिरस्कारे । विरोधाचरणे च व्युत्थानम् । मारणाद्यष्टके सैन्ये मेढ्रे च साधनमिति नाम । वैरशुद्धौ दाने त्यागे । न्यासार्पणे निक्षिप्तद्रव्यस्य अर्पणे निर्यातनम् । भ्रंशे अपाये पतने वा । दोष इत्यस्य प्रत्येकं संबन्धः । कामजदोषस्तु मृगयाद्यूतस्त्रीमद्यपानेषु प्रसक्तिः । कोपजदोषस्तु वाक्पारुष्यादिः । तत्र व्यसनम् । अक्षिलोम्नि चक्षुर्लोम्नि किञ्जल्के केसरे अणीयसि तन्त्वाद्यंशे अल्पतरे सूत्राद्यंशे । पक्ष्मेति । तिथिभेदेऽष्टमीदर्शादौ क्षणे उत्सवे पर्व । नेत्रपिधायकचर्मपुटे अध्वनि मार्गे वर्त्म । अकार्ये अकरणार्हे गुह्य-उपस्थे कौपीनम् । संगतौ भार्यादिसंबन्धे । रते सुरते मैथुनं स्यात् । धीः बुद्धिः । महामात्रे परमात्मनि च प्रधानम् । बुद्धिचिह्नयोः प्रज्ञानम् । पुष्पे फले च प्रसूनम् । कुलनाशयोर्निधनम् । रोदनमाह्वानमारावः । उभे क्रन्दनसंज्ञे । देहः प्रमाण-

गृहदेहत्विट्प्रभावा धामान्यथ चतुष्पथे २५८२
संनिवेशे च संस्थानं लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः २५८३
आच्छादने संपिधानमपवारणमित्युभे २५८४
आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तोषणेऽपि च २५८५
अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि २५८६
रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि वने सलिलकानने २५८७
तलिनं विरले स्तोके वाच्यलिङ्गं तथोत्तरे २५८८
समानाः सत्समैके स्युः पिशुनौ खलसूचकौ २५८९
हीनन्यूनावूनगर्ह्यौ वेगिशूरौ तरस्विनौ २५९०
अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिग्रस्तव्यापद्गतावपि २५९१
कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपि २५९२
परिच्छदे परीवापः पर्युप्तौ सलिलस्थितौ २५९३

स्थित्ता। उभयोर्धर्म। गृहादीनि चत्वारि धामशब्दवाच्यानि। चतुष्पथे शृङ्गाटके। संनिवेशे अवयवविभागे संस्थानम्। चिह्ने प्रधाने लक्ष्म। संपिधानं तिरोधानम्। अपवारणं वस्त्रादिना परिवृतिः। उभे आच्छादनसंज्ञे। साधने निष्पादने। अवाप्तौ लाभे। तोषणे तुष्टौ आराधनं स्यात्। चक्रं रथाङ्गम्। पुरं नगरम्। अध्यासनमाक्रमणं अधिष्ठानं स्यात्। स्वजातिश्रेष्ठे रत्नम्। सलिलं जलम्। काननमरण्यम्। उभे वने। विरले सान्तरे। स्तोकेऽल्पे। तलिनम्। यथा तलिनं वाच्यलिङ्गं तथा उत्तरेऽपि नान्तसमाप्तिपर्यन्तं वाच्यलिङ्गाः। सत् पण्डितः सम सदृशः एकश्चैते समानाः स्युः। खलो दुर्जनः। सूचकः कर्णेजपः उभौ पिशुनौ। ऊनोऽल्पः। गर्ह्यो निन्द्यः द्वावेतौ हीनन्यूनशब्दवाच्यौ। वेगी वेगयुक्तः। शूरो बली। उभौ तरस्विनौ। अपराद्धोऽपराधवान्। अभिग्रस्तः शत्रुणाक्रान्तः। व्यापद्गतः प्राप्तविपत्कः एते अभिपन्नवाच्याः। भूषणे बर्हे मयूरपिच्छे। तूणीरे इषुधौ। संहतौ समुदाये। काञ्च्यां च कलापशब्दः। परिच्छदः पटमण्डपाद्युपकरणम्।

गोधुग्गोष्ठपती गोपौ हरविष्णू वृषाकपी २५९४
वाष्पमूष्माश्रु कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् २५९५
तल्पं शय्याट्टदारेषु स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम् २५९६
प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः २५९७
भेद्यलिङ्गा अमी कूर्मी वीणाभेदश्च कच्छपी २५९८
'कुतपो मृगरोमोत्थपटे चाह्नोऽष्टमेंऽशके' * *
रवर्णे पुंसि रेफः स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः २५९९
अन्तराभवसत्त्वेऽश्वे गन्धर्वौ दिव्यगायने २६००
कम्बुर्ना वलये शङ्खे द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ २६०१
पूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुंबहुत्वेऽपि पूर्वजान् २६०२
कुम्भौ घटेभमूर्धांशौ डिम्भौ तु शिशुबालिशौ २६०३
स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ शंभू ब्रह्मत्रिलोचनौ २६०४

पर्युप्तिः सर्वतोवपनम्। सलिलस्थितौ जलाधारे परीवापः। गां दोग्धीति गोधुग्गोपालः गोष्ठाध्यक्षश्च गोपौ। वृषाकपिसंज्ञौ हरो विष्णुश्च। ऊष्मोष्णम्। अश्रु नेत्रोदकं च वाष्पसंज्ञम्। अन्नं भोजनम्। आच्छादनं वस्त्रम्। एतत् द्वयं कशिपुसंज्ञम्। अट्टोऽट्टालिका। दाराः स्त्री शय्या च तल्पम्। स्तम्बे तृणादिगुच्छे। अपिशब्दाद्विस्तारशाखयोश्च विटपः। अमी प्राप्तरूपः स्वरूपः अभिरूपः पान्ता भेद्यलिङ्गाः बुधे पण्डिते मनोज्ञे मनोहरे च वर्तन्ते। कूर्मी कमठी। वीणाभेदः सारस्वती वीणा। द्वे कच्छपीसंज्ञे। रवर्णे राक्षरे रेफः पुंसि। कुत्सिते रेफो वाच्यलिङ्गकः। अथ बवयोः सावर्ण्यत्वात् बान्तान्वान्तांश्चाह। यो मरणजन्मनोरन्तराले स्थितः प्राणी सोऽन्तराभवसत्वः तस्मिन्। अश्वे घोटके। दिव्यगायने विश्वावसुप्रभृतौ। गायनमात्रे च गन्धर्वः। पुंसीत्यर्थः। गजशम्बूकयोरपि कम्बुः। सूचकः पिशुनः। सर्पश्च द्विजिह्वः। पूर्वशब्दः प्राग्वाची वाच्यलिङ्गकः। यदा तु पूर्वजान् पितामहादीनाह तदा पुंसि बहुत्वे वर्तते। घटः कलशः इभस्य गजस्य मूर्धांशः शिरोभागः कुम्भः। बालिशो मूर्खः। शिशुश्च डिम्भः। स्थूणा गृहस्तम्भः। जडीभावो

कुक्षिभ्रूणार्भका गर्भा विस्रम्भः प्रणयेऽपि च २६०५
स्याद्भेर्यां दुन्दुभिः पुंसि स्यादक्षे दुन्दुभिः स्त्रियाम् २६०६
स्यान्महारजने क्लीबं कुसुम्भं करके पुमान् २६०७
क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् २६०८
सभा ससदि सभ्ये च त्रिष्वध्यक्षेऽपि वल्लभः २६०९
किरणप्रग्रहौ रश्मी कपिभेकौ प्लवंगमौ २६१०
इच्छामनोभवौ कामौ शौर्योद्योगौ पराक्रमौ २६११
धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः २६१२
उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः २६१३
वणिक्पथः पुरं वेदो निगमो नागरो वणिक् २६१४
नैगमौ द्वौ बले रामो नीलचारुसिते त्रिषु २६१५
शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः क्रान्तौ च विक्रमः २६१६

जडत्वम् । उग्रौ स्तम्भौ । भवः त्रिलोचनश्च शम्भुः । भ्रूणो गर्भस्थो जन्तुः । अर्भकः शिशुः । एते गर्भाः । प्रणये शृङ्गारप्रार्थनायां अपिशब्दाद्विश्वासादौ विस्रम्भः । दुन्दुभिर्भेर्यां पुंसि । अक्षे पाशकक्रीडोपकरणे स्त्रियाम् । महारजने पुष्पभेदे कुसुम्भं क्लीबम् । करके कमण्डलौ पुंसि । क्षत्रिये नाभिः पुंसि । अपिशब्दान्मुख्यनृपे चक्रमध्ये च । प्राण्यङ्गे तु द्वयोः । मृगभेदे तु स्त्रियाम् । गवि सौरभेय्याम् । सुरभिः स्त्री । चकाराद्वसन्तजातीफलचम्पकेषु ना । सुगन्धिमनोज्ञयोस्त्रिषु । सुवर्णपङ्कजे च क्लीबम् । ससदि सदसि सभ्ये सदस्ये सभा । अध्यक्षे अपिशब्दाद्दयिते च वल्लभः । अश्वादेर्बन्धनरज्जुः प्रग्रहः । किरणश्च रश्मिः । कपौ भेके च प्लवंगमः । मनोभवो मदनः इच्छा च कामः । शौर्यं सामर्थ्यम् । उद्योगश्च पराक्रमः । पुण्यादिषट्के धर्मशब्दः । उपाये ज्ञाता च आरम्भः स उपायपूर्वः । अमात्यशीलपरीक्षोपाय उपधा । चिकित्सायां चोपक्रमः । वणिक्पथो वाणिज्यम् । पुरं नगरम् । वेद आम्नायः । ग्रन्थे निगमाः । नगरे भवो नागरः वणिग्वर्गो नैगमौ । बले बलदेवे पुंसि । नीलादिषु त्रिलिङ्गो रामशब्दः । शब्दादिपूर्वो ग्रामशब्दो

स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे जिह्मस्तु कुटिलेऽलसे २६१७
उष्णेऽपि घर्मश्चेष्टालंकारे भ्रान्तौ च विभ्रमः २६१८
गुल्मा रुक्स्तम्बसेनाश्च जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः २६१९
क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु २६२०
त्रिषु श्यामौ हरित्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवा निशा २६२१
ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु २६२२
सूक्ष्ममध्यात्ममप्याद्ये प्रधाने प्रथमस्त्रिषु २६२३
वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वावधमौ न्यूनकुत्सितौ २६२४
जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् २६२५
तुरंगगरुडौ तार्क्ष्यौ निलयापचयौ क्षयौ २६२६
श्वशुर्यौ देवरश्यालौ भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषौ २६२७

वृन्दे वर्तते । अपिशब्दात्संवसथे **ग्रामः** । कान्तिर्विक्रमणं पराक्रमे च **विक्रमः** । स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे च **स्तोमः** । कुटिले खले अलसे जडे च **जिह्मः** । उष्णे **घर्मः** । चेष्टायां अलंकारे भ्रान्तौ च **विभ्रमः** । रुक् रोगभेदः प्लीहाख्यः । स्तम्बः कुशादिगुच्छः । सैन्यरक्षणे च **गुल्म**शब्दः । स्वसा भगिनी । कुलस्त्री कुलवधूः तयोर्जामिशब्दः । क्षितिर्भूमिः । क्षान्तिस्तितिक्षा तयोः **क्षमा** । युक्ते योग्ये **क्षमं** क्लीबम् । शक्ते हिते **क्षम**स्त्रिलिङ्गः । हरित्पालाशः कृष्णः कालः उभौ **श्यामौ** । शारिवा शतावरी निशा च **श्यामा** । पुच्छम् । पुण्ड्रमश्वादीनां ललाटचित्रम् । अश्वो घोटकः । प्रधानमेव प्राधान्यम् । केतुर्ध्वजः षट्सु **ललामम्** । अध्यात्मं आत्मन्यधिकृतं लिङ्गदेहम् । अपिशब्दात्कैतवे **सूक्ष्मम्** । आद्ये आदौ प्रधाने मुख्ये **प्रथमः** । त्रिष्विति यावन्मान्तमधिकारः । प्रतीपो विपरीतः । वल्गुश्च **वामौ** । न्यूनश्च कुत्सितश्च **अधमौ** । जीर्णं प्राप्तपरिणामम् । परिभुक्तं भुक्तोज्झितम् । द्वयं **यातयाम**संज्ञम् । अश्वगरुडौ **तार्क्ष्य**संज्ञौ । निलयो गृहम् । अपचयो ह्रासः । उभौ **क्षयौ** । देवरो भर्तृभ्राता । श्यालो भार्याभ्राता । एतयोः

पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ स्यादर्यः स्वामिवैश्ययोः २६२८
तिष्यः पुष्ये कलियुगे पर्यायोऽवसरे क्रमे २६२९
प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु २६३०
रन्ध्रे शब्देऽथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः २६३१
स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये नागाना मध्यमे गते २६३२
समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः २६३३
व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः २६३४
अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽप्यथापदि २६३५
युद्धायत्योः संपरायः पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च २६३६
पश्चादवस्थायि बलं समवायश्च सनयौ २६३७
संघाते संनिवेशे च संस्त्यायः प्रणयास्त्वमी २६३८
विस्रम्भयाच्ञाप्रेमाणो विरोधेऽपि समुच्छ्रयः २६३९
विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि २६४०

श्वशुर्य । भ्रातृपुत्र शत्रुपुत्रश्च भ्रातृव्यो । रसदब्दो स्तनदम्बुद । इन्द्र शक्र । उभौ पर्जन्यौ । प्रभुर्वैश्ययोरर्य । पुष्यर्क्षे तुर्ययुगे च तिष्य । अवसरे प्रस्तावे क्रमे च पर्याय । प्रत्ययशब्द अधीनादिषु सप्तसु । चिरद्वेषे पश्चात्तापे चानुशय । असाकल्येऽसामस्त्ये । नागाना हस्तिना यत्र शीघ्र नापि मन्द गमन तत्र च । स्थूलोच्चय । शपथाचारकालसिद्धान्तसंवित्सु समय । व्यसनानि द्यूतादीनि । अशुभमिति दैवविशेषणम् । विपद्विपत्तिरेतत्त्रय अनयसंज्ञम् । अतिक्रमे उल्लङ्घने कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽपिशब्दादापदोऽपि अत्यय । आपदादित्रये संपराय । श्वशुरेऽपिशब्दात्पूजार्हेऽपि पूज्य । सेनाया पृष्ठभागे तिष्ठति यत्सैन्य तत्पश्चादवस्थायिबल । समवाय समूह । उभौ सनयौ । संघाते संनिवेशे स्थानविशेषे च संस्त्याय । अमी विस्रम्भादयस्त्रय प्रणया । विरोधेऽपिशब्दादुन्नत्यामपि समुच्छ्रय । यस्य मत्स्यादेर्या जलादिर्ज्ञातो नित्यसेवितस्तस्य तत्र विषय । शब्दादिका शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्च

निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री सभायां च प्रतिश्रयः २६४१
प्रायो भूम्न्यन्तगमने मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि २६४२
रहस्योपस्थयोर्गुह्यं सत्यं शपथतथ्ययोः २६४३
वीर्यं बले प्रभावे च द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये २६४४
धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ भाग्यं कर्म शुभाशुभम् २६४५
कशेरुहेम्नोर्गाङ्गेयं विशल्या दन्तिकापि च २६४६
वृषाकपायी श्रीगौर्योरभिख्या नामशोभयोः २६४७
आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् २६४८
उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः २६४९
छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः २६५०
कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धने २६५१
कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेद्ये धनादिभिः २६५२
जन्यं स्याज्जनवादेऽपि जघन्योऽन्त्येऽधमेऽपि च २६५३

विषयाः । निर्यासः क्काथरसः । अपिशब्दाद्विलेपनादौ कषायः । सभायां आश्रये च प्रतिश्रयः । भूम्नि बाहुल्ये । अन्तो नाशो गम्यतेऽनेन । तत्र प्रायः । क्रतौ यज्ञे कोपे च मन्युः । रहस्यं गोप्यं उपस्थं च गुह्यम् । शपथः । पथ्यमृतं च सत्यम् । बलं सामर्थ्यम् । प्रभावस्तेजोविशेषः । तत्र वीर्यम् । भव्ये सत्वे गुणाश्रये पृथिव्यादौ द्रविणे च द्रव्यम् । स्थाने गृहे भे नक्षत्रे । अग्नौ वह्नौ च धिष्ण्यम् । शुभाशुभमिति शुभमशुभं वा जन्मान्तरीयं यत्कर्म तद्भाग्यमित्युच्यते । कशेरुहेम्नोः गाङ्गेयम् । दन्तिका निकुम्भः । अपिशब्दादग्निशिखा गुडूच्यपि विशल्या । श्रीर्लक्ष्मीः । गौरी च वृषाकपायी । नामाभिधा । शोभा कान्तिः अभिख्येति । आरम्भादयो नव शब्दाः । क्रियाशब्दवाच्याः । सूर्यप्रियादिचतुष्के छायाशब्दः । हर्म्यादेः राजगृहादेः प्रकोष्ठेऽन्तर्गृहे । काञ्ची मेखला । मध्येभबन्धने वरत्रायां च कक्ष्या । क्रिया कर्म । देवतानामसद्दैवतविशेषः धनादिभिर्भेद्ये कृत्या । जनवादे निन्दितवादे । अपि-

गर्ह्याधीनौ च वक्तव्यौ कल्यौ सज्जनिरामयौ २६५४
आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थ्यौ पुण्यं तु चार्वपि २६५५
रूप्य प्रशस्तरूपेऽपि वदान्यो वल्गुवागपि २६५६
न्याय्येऽपि मध्य सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते २६५७
निवहावसरौ वारौ सस्तरौ प्रस्तराध्वरौ २६५८
गुरू गीर्पतिपित्राद्यौ द्वापरौ युगसंशयौ २६५९
प्रकारौ भेदसादृश्ये आकाराविङ्गिताकृती २६६०
किशारू सस्यशूकेषु मरू धन्वधराधरौ २६६१
अद्रयो द्रुमशैलार्काः स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ २६६२
ध्वान्तारिदानवा वृत्रा बलिहस्तांशवः कराः २६६३
प्रदरा भङ्गनारीरुग्बाणा अस्राः कचा अपि २६६४

शब्दाच्छुद्रादौ जन्यम् । अन्त्येऽधमे च जघन्य । अपिशब्दाच्छिश्ने । गर्ह्याधीन-योश्चकाराद्वचनार्हेऽपि वक्तव्यशब्द ।सज्ज सोपकरण । निरामयो नीरोग । उभौ कल्यौ । आत्मवान् धीमान्।अर्थाद्योऽनपेत अपगतो न भवति स चार्थ्य । चारु सुंदर अपिशब्दात्सुकृतधर्मयो पुण्यम् । प्रशस्त रूप यस्य तस्मिन्। अपिशब्दाद्रजते रूप्यम् । वल्गुवाच्यपिशब्दाद्दातर्यपि वदान्य । न्याय्ये उचितेऽपिश दादवलग्ने च मध्यम् । सुंदरे सोमदैवते च सौम्यम् । निवहो वृन्द । अवसर प्रस्ताव । उभौ वारौ । प्रस्तरो दर्भमुष्टिर्दर्भशय्या वा । अध्वर क्रतुरुभौ सस्तरौ । गीर्पति पिता आद्यशब्दाद्वेदशास्त्रव्यापकश्च गुरु । युगसंशययोर्द्वापर । भेदे सादृश्य प्रकार । इङ्गित चेष्टितम् । कृतिरप्याकार । सस्ये शूके च किशारु । धन्वा निर्जलदेश । धराधर पर्वत सोऽपि मरुस्थलीसंबन्धान्मरु । द्रुमशैला-र्केषु अद्रिशब्दो वर्तते । स्त्रिया स्तन कुच । अब्दो मेघ । उभौ पयोधरौ । ध्वान्तमन्धकार । अरि शत्रु ।दानवो दनुजभेद । एते वृत्रा । राज्ञा भाग्यभागो बलि । अंशू रश्मि । हस्तश्च कर । नारीरुक् स्त्रीणा रोगभेदस्तत्र । भङ्गबाणयोश्च

अजातशृङ्गो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च तूवरौ २६६५
स्वर्णेऽपि राः परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः २६६६
मुक्ताशुद्धौ च तारः स्याच्छारो वायौ स तु त्रिषु २६६७
कर्वुरेऽथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः २६६८
वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रो मित्रो रवावपि २६६९
मखेषुयूपखण्डेऽपि स्वरुर्गुह्येऽप्यवस्करः २६७०
आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते २६७१
अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये संनहनेऽपि च २६७२
स्याज्जङ्गमे परीवारः खङ्गकोषे परिच्छदे २६७३
विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् २६७४
द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे २६७५
विपुले नकुले विष्णौ वभ्रुर्ना पिङ्गले त्रिषु २६७६

प्रदरः। कचाः केशाः अपिशब्दात्कोणेऽप्यस्रः। न जाते शृङ्गे यस्य स एवंभूतो गौः। काले श्मश्रूत्थानसमयेऽपि यो ना पुरुषोऽश्मश्रुः श्मश्रुरहितस्तावुभावपि **तूवरौ**। स्वर्णेऽपिशब्दाद्वित्तमात्रे **रा** इत्येकाक्षरम्। पर्यङ्कपरिवारयोः **परिकरः**। मुक्तादिसंशुद्धौ **तारः**। वायौ **शारः**। स तु शारशब्दः कर्वुरे शवलवर्णे त्रिषु। आजिर्युद्धम्। संवित् क्रियाकारः। आपदि प्रतिज्ञायां च **संगरः**।वेदभेदे गुप्तवादे रहसि कर्तव्याधारणे **मन्त्रः**। रवौ **मित्रः**। अपिशब्दात्सख्यौ मित्रं क्लीबम्। यूपखण्डेऽपिशब्दाद्दम्भोलौ च **स्वरुः**। गुह्ये उपस्थे। अपिशब्दाद्गूथेऽप्य**वस्करः**। तूर्यरवे वाद्यध्वनौ। गजगर्जिते च **आडम्बरः**। अभियोगोऽभिग्रहणम्। चोरस्य कर्म चौर्यम्। सन्नहनं कवचादिग्रहणम्। एतेष्व**भिहारः**। जङ्गमे जङ्गमविशेषे खङ्गकोशे असिपिधायके चर्मादौ परिच्छदे उपकरणे **परीवारः**। विटपी वृक्षः। दर्भमुष्टिः। पीठमाद्यं यस्य तदासनं च **विष्टरः**। आद्यशब्दात् कृष्णाजिनादि। द्वारि द्वाःस्थे द्वारपाले **प्रतीहारः**। अनन्तरोक्ते प्रतीहारे प्रतीहारी-

सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीब वरे त्रिषु २६७७
दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम् २६७८
महारण्ये दुर्गपथे कान्तारं पुंनपुंसकम् २६७९
मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु २६८०
देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीब मनाक्प्रिये २६८१
वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना २६८२
ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम् २६८३
यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु २६८४
शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु २६८५
शर्करा कर्पराशेऽपि यात्रा स्याद्यापने गतौ २६८६
इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्तन्द्री निद्राप्रमीलयोः २६८७
धात्री स्यादुपमाताऽपि क्षितिरप्यामलक्यपि २६८८

स्यपि शब्द विपुल इति नकुलविशेषणम् । तेन निशाल्नकुले विर्णा च वभ्रु । पुंसि । पिङ्गले त्रिषु । स्थिरांशो वृक्षादे कठोरभाग । तत्र यथा । शिंशपासार । न्याय्ये न्यायादनपेते । वरे श्रेष्ठे बले च । सार । द्यूतकारे दुरोदरश्चतुरक्षर । द्यूते दुरोदर क्लीबम् । महारण्ये दुर्गपथे दुगमवर्त्मनि च कान्तारम् । पुनपुंसकम् । अन्यशुभद्वेषे परसंपत्त्यसहने मत्सर । पुंसि । तद्वति मात्सर्ययुक्ते कृपणे च मत्सरोऽभिधेयलिङ्गश्च । देवाद्देवसकाशाद्वृतेऽभीप्सिते वर । पुंसि । श्रेष्ठे त्रिषु । मनाक्प्रिये ईषदिष्टे क्लीबम् । वंशस्य वेणोरङ्कुरे करीर । पुनपुंसकयो । तरुभेदे घटे च ना पुमान् । चमूजघने सेनापश्चाद्भागे प्रतिसरो ना पुलिङ्ग । हस्तसूत्रे
८ पुनपुंसकयो यमादिषु चतुर्दशसु हरिशब्दो वर्तते । तत्र त्रयोदशसु ना पुमान् । कपिलवर्णे त्रिलिङ्ग । कर्पराशे खिक्तासु । अपिशब्दात्खण्डविकृत्यादौ शर्कराशब्द । याप्यतेऽनेन यापनं तस्मिन् । गतौ च यात्रा । भ्वादिषु चतुर्षु इरा शब्द । श्रमादिना सर्वेन्द्रियापटुत्वं प्रमीला । निद्रा च तन्द्री । उपमाता क्षीरप्रदा । क्षिति पृथ्वी । आमलकी वृक्षभेद । अपिना जनयपि

क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका २६८९
त्रिषु क्रूरेऽधमेऽल्पेऽपि क्षुद्रं मात्रा परिच्छदे २६९०
अल्पे च परिमाणे सा मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे २६९१
आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रं कलत्रं श्रोणिभार्ययोः २६९२
योग्यभाजनयोः पात्रं पत्रं वाहनपक्षयोः २६९३
निदेशग्रन्थयोः शास्त्रं शस्त्रमायुधलोहयोः २६९४
स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रं क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः २६९५
मुखाग्रे क्रोडहलयोः पोत्रं गोत्रं तु नाम्नि च २६९६
सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च २६९७
अजिरं विषये कायेऽप्यम्बरं व्योम्नि वाससि २६९८
चक्रं राष्ट्रेऽप्यक्षरं तु मोक्षेऽपि क्षीरमप्सु च २६९९
स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ द्वारमात्रेऽपि गोपुरम् २७००

धात्री । व्यङ्गा हीनाङ्गी । नटी नर्तनशीला । सरघा मधुमक्षिका । कण्टकारिका वृहती । वेश्या च **क्षुद्रा** । क्रूरादित्रये **क्षुद्रम्** । त्रिषु । परिच्छदादित्रये **मात्रा** । स्त्रियाम् । कार्त्स्न्यावधारणयोः **मात्रम्** । क्लीवम् । आलेख्ये भित्त्यादौ नानावर्णलेखने आश्चर्ये च **चित्रम्** । श्रोणिः कटिः । भार्या स्त्री । द्वयोः **कलत्रम्** । योग्ये भाजने च **पात्रम्** । वाहनपक्षयोः **पत्रम्** । निदेश आज्ञा । ग्रन्थो व्याकरणादिः । तत्र **शास्त्रम्** । आयुधे लोहे च **शस्त्रम्** । जटा वृक्षमूलम् । अंशुकं वस्त्रभेदः द्वयोः **नेत्रम्** । पत्न्यां देहे च **क्षेत्रम्** । क्रोडः सूकरः तस्य हलस्य च मुखाग्रे **पोत्रम्** । नाम्नि चकाराच्छैले कुलेऽपि च **गोत्रम्** । आच्छादनं वस्त्रम् । सदादानं नित्यत्यागः । यज्ञः वनमपिशब्दात्कैतवश्च **सत्र**शब्दवाच्यः । विषये रूपादौ काये देहे अपिना चत्वरे **अजिरम्** । व्योम्न्याकाशे । वाससि वस्त्रे **चाम्बरम्** । राष्ट्रेऽपिशब्दात्सैन्यरथाङ्गयोश्च**चक्रम्** । मोक्षेऽपिशब्दाद्वर्णब्रह्मणोरप्य**क्षरम्** । अप्सु चकाराद्दुग्धे **क्षीरम्** । **भूरि**शब्दश्च**न्द्र**श्चैतौ द्वौ रान्तौ स्वर्णेऽपि वर्तेते ।

गुहादम्भौ गह्वरे द्वे रहोऽन्तिकमुपह्वरे　　२७०१
पुरोऽधिकमुपर्यग्राण्यगारे नगरे पुरम्　　२७०२
मन्दिरं चाथ राष्ट्रोऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे　　२२०३
दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ　　२७०४
तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे　　२७०५
औशीरश्चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनासने　　२७०६
पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले　　२७०७
व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोः　　२७०८
अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये　　२७०९
छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च　　२७१०
मुस्तेऽपि पिठरं राजकशेरुण्यपि नागरम्　　२७११
शार्वरं त्वन्धतमसे घातुके भेद्यलिङ्गकम्　　२७१२
गौरोऽरुणे सिते पीते व्रणकार्यप्यरुष्करः　　२७१३

न केवलं पूर्द्वारे किं तु द्वारमात्रेऽपि गोपुरम् । गुहादम्भयोर्गह्वरम् । रहो विजनम् । अन्तिकं समीपम् । द्वे उपह्वरसंज्ञे । पुर इत्यादीनि त्रीणि अग्रशब्दवाच्यानि । पुरं मन्दिरं चेति द्वयमगारे गृहे नगरे च वर्तते । विषये जनपदे उपद्रवे मरणादौ च राष्ट्रः । श्वभ्रे गर्ते । भये च दरः । हीरके मणिभेदे । पवौ भिदुरे च वज्रः । प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवायपरिच्छदयोश्च तन्त्रशब्दः । चमरस्यायं चामरस्तत्र दण्डे च औशीरः । शयनासनं औशीरम् । गजशुण्डाग्रादिष्वष्टसु पुष्करम् । वाद्यभाण्डं वादनीयपात्रं तन्मुखे । खड्गफले खड्गमध्ये । पद्मे नलिने । तीर्थविशेषे कुष्ठाख्यौषधिविशेषे जले व्योम्नि गजशुण्डाग्रे च पुष्करम् । अवकाशादिषु त्रयोदशसु अन्तरशब्दः । पिठरशब्दः मुस्ते मुस्तके । अपिशब्दात् स्थाल्याम् । राजकशेरु जलजतृणमूलं तत्र अपिशब्दात् शुण्ठ्यामपि नागरम् । अन्धतमसे गाढान्धकारे । घातुके हिंस्रे शार्वरशब्दः । अरुणे सिते पीते च गौरः । व्रणकार्ये

जठरः कठिनेऽपि स्यादधस्तादपि चाधरः २७१४
अनाकुलेऽपि चैकाग्रो व्यग्रो व्यासक्त आकुले २७१५
उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यादनुत्तरः २७१६
एषां विपर्यये श्रेष्ठे दूरानात्मोत्तमाः पराः २७१७
स्वादुप्रियौ तु मधुरौ क्रूरौ कठिननिर्दयौ २७१८
उदारो दातृमहतोरितरस्त्वन्यनीचयोः २७१९
मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः शुभ्रमुद्दीप्तशुक्लयोः २७२०
चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः २७२१
द्रुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः २७२२
कृतान्तानेहसोः कालश्चतुर्थेऽपि युगे कलिः २७२३
स्यात्कुरङ्गेऽपि कमलः प्रावारेऽपि च कम्बलः २७२४
करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् २७२५

भल्लातकफलेऽप्यरुष्करः । कठिने उदरेऽपि जठरः । अधस्तादनूर्ध्वे ओष्ठेऽपि अधरः । अनाकुले स्वस्थे । अपिशब्दादेकतानेऽपि एकाग्रः । व्यासक्ते द्विधा व्यापृते । आकुलेऽनेकार्थन्यस्तचित्ते व्यग्रः । उपर्यादित्रये उत्तरः । एषामुपर्यादीनां विपर्यये वैपरीत्ये श्रेष्ठे चानुत्तरः । दूरादयस्त्रयः पराः । दातरि महति चोदारः । स्वादुनि प्रिये रसे च मधुरः । कठिने निर्दये च क्रूरः । नीचः पामरः । अन्यश्चेतरः । स्वच्छन्दः स्वाधीनः मन्दश्च स्वैरः । प्रदीप्ते शुक्ले च शुभ्रम् । चूडा शिखा । किरीटं मुकुटम् । संयता बद्धा ये च केशास्ते त्रयो मौलयः । द्रुमभेदे मातङ्गे काण्डे पुष्पे च पीलुशब्दः । अनेहाः समयः । कृतान्तश्च कालः । चतुर्थे युगे कलहेऽपि कलिः । कुरङ्गे अपिशब्दात्कमलेऽपि कमलः । प्राव्रियत इति प्रावारः । अपिशब्दान्नागराजेऽपि कम्बलः । करो राजदेयभागः । उपहार उपचारः । तत्र बलिः । पुंसि । प्राण्यङ्गजे त्वक्सङ्कोचे व-

स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः २७२६
वातूलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु २७२७
भेद्यलिङ्गः शठे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः २७२८
मलोऽस्त्री पापविट्किट्टान्यस्त्री शूलं रुगायुधम् २७२९
शङ्कावपि द्वयोः कीलः पालिः स्त्र्यश्र्यङ्कपङ्क्तिषु २७३०
कला शिल्पे कालभेदेऽप्याली सख्यावली अपि २७३१
अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि २७३२
बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलोऽग्नौ शितौ त्रिषु २७३३
लीला विलासक्रिययोरुपला शर्करापि च २७३४
शोणितेऽम्भसि कीलालं मूलमाद्ये शिफाभयोः २७३५
जालं समूह आनायगवाक्षक्षारकेष्वपि २७३६

लि स्त्रियाम् । स्थौल्यादित्रये बलम् । काके हलायुधे च बलो ना पुमान् । वात्यायां वातसमूहे वातूलः पुंसि । वातविकारासहे प्राणिनि त्रिषु । शठे व्यालो वाच्यलिङ्गः । श्वापदे सर्पे च व्यालः । विट् विष्ठा । किट्टं स्वेदादिजन्यं पापं च मलम् । रुगायुधयोः शूलम् । शङ्कौ लोहादिमयकीलके । अपिशब्दाज्ज्वालायामपि कीलः । पुन्नपुंसकयोः । पालिः स्त्रीलिङ्गा । अतः पाली च । अश्रिर्धारा कोणो वा । अङ्क उत्सङ्गः चिह्नं वा पङ्क्तिः श्रेणिः । एतेषु पालिः । स्त्रीलिङ्गा । शिल्पे गीतवाद्यादिनैपुण्ये । कालभेदे त्रिंशत्काष्ठात्मके काले कला । सख्यां पङ्क्तौ चालिः । अब्ध्यम्बुविकृतौ चन्द्रोदयादिना जलधिजलवृद्धौ काले मर्यादायां च वेला । कृत्तिका तारा । बहुलाः बहुत्वम् । गावो धेनवो बहुलाख्याः । अग्नौ च बहुलः पुंसि । शितौ कृष्णवर्णे त्रिषु । विलासे क्रियायां च लीला । शर्करा खिपरा मण्डविकृतिर्वा उपला । अश्मनि पुंसि । शोणिते रुधिरे अम्भसि जले च कीलालं नाम । आद्ये शिफायां वृक्षजटायां भे नक्षत्रविशेषे मूलम् । समूहे । जालम् । आनाय शणसूत्रादिकृतो रज्जुबन्धः । गवाक्षो वातायनम् । क्षारकोऽस्फु

शीलं स्वभावे सद्वृत्ते सस्ये हेतुकृते फलम् २७३७
छदिर्नेत्ररुजोः क्लीबं समूहे पटलं न ना २७३८
अधःस्वरूपयोरस्त्री तलं स्याच्चामिषे पलम् २७३९
और्वानलेऽपि पातालं चैलं वस्त्रेऽधमे त्रिषु २७४०
कुकूलं शङ्कुभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले २७४१
निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः २७४२
पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु २७४३
प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च २७४४
करालो दन्तुरे तुङ्गे चारौ दक्षे च पेशलः २७४५
मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्याल्लोलश्चलसतृष्णयोः २७४६
दवदावौ वनारण्यवह्नी जन्महरौ भवौ २७४७
मन्त्री सहायः सचिवौ पतिशाखिनरा धवाः २७४८

टकलिका । एतेषु **जालम्** । स्वभावे प्रकृतौ सद्वृत्ते सच्चरिते **शीलम्** । सस्ये वृक्षादीनां फले सस्यमित्युक्ते हेतुकृते हेतुना साधितेऽपि **फलम्** । छदिश्च नेत्ररुक् च छदिर्नेत्ररुजौ तयोः । छदिरपि गृहाच्छादने । समूहे न नेत्युक्ते **पटलेति** स्त्री नपुंसकयोः । अधःस्वरूपयोः **तलम्** । आमिषे **पलम्** । और्वानले वाडवाग्नौ । अपिशब्दाद्विवरेऽपि **पातालम्** । वस्त्रे **चैलं** क्लीबम् । अधमे त्रिषु । शङ्कुभिः कीर्णे कीलैर्व्याप्ते श्वभ्रे गर्ते च **कुकूलम्** । तुषाग्नौ **कुकूलः** । निर्णीते निश्चिते **केवलम्** । एकस्मिन् कृत्स्ने च केवलस्त्रिषु । पर्याप्तिः सामर्थ्यम् । क्षेमं पुण्यं च **कुशलम्** । शिक्षिते कुशलं त्रिषु । अङ्कुरेऽपिशब्दात्प्रवालेऽपि **प्रवालम्** । जडेऽपिशब्दात् पीवरेऽपि **स्थूलं** त्रिषु । दन्तुर उन्नतदन्तयुक्तः । तुङ्ग उन्नतः । द्वयोः **करालः** । चारुदक्षयोः **पेशलः** । मूर्खेऽर्भके च **बालः** । सतृष्णः साकाङ्क्षः । चलश्च **लोलः** । वनं काननम् । अरण्यवह्निः वनाग्निः । तत्र **दवदावौ** । जन्महरयोर्**भवः** । मन्त्री प्रधानः । सहायः । सखा । एतयोरर्थे **सचिव**शब्दः । पतिर्भर्ता । शाखी वृक्षभेदः । नरो मनुष्यः । एते **धवाः** ।

अवयः शैलमेषार्का आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः २७४९
भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु २७५०
स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने २७५१
अविश्वासेऽपह्नवेऽपि निकृतावपि निह्नवः २७५२
उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसरे मह उत्सवः २७५३
अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये २७५४
स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये २७५५
शूद्राया विप्रतनये शस्त्रे पारशवो मतः २७५६
ध्रुवो भभेदे क्लीबं तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु २७५७
स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने २७५८
स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च २७५९
शिवा गौरीफेरवयोर्द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः २७६०
द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु २७६१

शैलमेषार्केषु अविः । आज्ञाह्वानाध्वरेषु हवः । सत्तादिपञ्चके भावः । उत्पादे उत्पत्तौ । गर्भमोचने प्रसूतौ फले पुष्पे च प्रसवः । अपह्नवे अपलापे । निकृतौ शाठ्ये अविश्वासेऽपि निह्नवः । उत्सेक उद्धतिः । अमर्षः कोपः इच्छायाः प्रसरो वेगः । महः क्षणः आनन्दावसरः एतेषु उत्सवः । सतां मतेर्ज्ञानस्य निश्चये । प्रभावे च अनुभावः । आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानाय यत्स्थानम् जन्महेतुश्च प्रभवः । शूद्राया विप्राज्जाते तनये शस्त्रे परश्वधाख्ये पारशवः । भभेदे नक्षत्रविशेषे ध्रुवः पुंसि । निश्चिते अवधारिते ध्रुवं क्लीबम् । शाश्वते नित्ये ध्रुवस्त्रिषु । ज्ञातौ सगोत्रे आत्मनि क्षेत्रज्ञे स्वः । पुंसि । आत्मीये स्वसंबन्धिनि स्वं त्रिलिङ्गम् । धने स्वं पुंनपुंसके । स्त्रीकट्या यो वस्त्रस्य बन्धसूत्रं । परिपणे राजपुत्रादेर्बन्धके । अपिना वणिजां मूलधने नीवी । फेरवः शृगालः । गौरी च शिवा । कलहयुग्मयोः द्वन्द्वम् । द्रव्ये वस्तुनि । असुषु प्राणेषु । व्यवसाये वीर्यातिशये । च सत्त्वम् । जन्तुषु सत्त्वमस्त्रियाम् ।

क्लीवं नपुंसकं षण्ढे वाच्यलिङ्गमविक्रमे २७६२
द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ द्वौ चराभिमरौ स्पशौ २७६३
द्वौ राशी पुञ्जमेषाद्यौ द्वौ वंशौ कुलमस्करौ २७६४
रहःप्रकाशौ वीकाशौ निर्वेशो भृतिभोगयोः २७६५
कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु २७६६
पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात्कुशमप्सु च २७६७
दशावस्थानेकविधाप्याशा तृष्णापि चायता २७६८
वशा स्त्री करिणी च स्याद्दृग्ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु २७६९
स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावपि २७७०
प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि शिशावज्ञे च बालिशः २७७१
कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः २७७२
सुरमत्स्यावनिमिषौ पुरुषावात्ममानवौ २७७३

षण्ढे तृतीयप्रकृतौ **क्लीव**मिति वकारान्तं नाम नपुंसकम्। अविक्रमेऽलसे क्लीवो वाच्यलिङ्गः। ववयोः सावर्ण्यादस्यात्र पाठः। मनुजो मनुष्यः। वैश्यश्च **विशः** चरो गूढपुरुषः। अभिमरो युद्धं तत्र **स्पशः**। पुञ्जमेषावाद्यशब्दाद्वृषभादिरपि **राशिः**। मस्करो वेणुः। कुलं च **वंशः**। रहो विजनः। प्रकाशश्च **विकाशः**। भृतिर्वेतनम्। भोगश्च **निर्वेशः**। कृतान्ते यमे **कीनाशः**। क्षुद्रः कृपणः। कर्षकः कृषीवलः। एतयोः कीनाशस्त्रिषुः पदे व्याजे लक्ष्ये निमित्ते च**ापदेशः**। अप्सु **कुशम्**। चकारा-द्रामसुते दर्भे च कुशः। अनेकविधवाल्यादिरूपा **दशा**। अपिशब्दाद्वस्त्रान्तेऽपि दशाः स्त्रियां बहुत्वे। आयता दीर्घा या तृष्णा स्पृहा सा चकाराद्दिगप्या**शा**। योषाहस्तिन्यो-**र्वशा**। ज्ञाने बुद्धौ **दृक्** स्त्रियाम्। ज्ञातरि त्रिषु। साहसिको विवेकरहितः। अमसृणो दुःस्पर्शः। कठोरश्च **कर्कशः**। अतिप्रसिद्धेऽपिशब्दादातपेऽपि **प्रकाशः**। अज्ञे शिशौ च **बालिशः**। कुड्मले मुकुले। खड्गस्य पिधाने आच्छादने। अर्थौघे घनसमूहे।

काकमत्स्यात्खगौ ध्वाङ्क्षौ-कक्षौ तु तृणवीरुधौ २७७४
अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ प्रैषः प्रेषणमर्दने २७७५
पक्षः सहायेऽप्युष्णीषः शिरोवेष्टकिरीटयोः २७७६
शुक्रले मूषके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः २७७७
द्यूतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याकर्षोऽथाक्षमिन्द्रिये २७७८
ना द्यूताङ्गे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे २७७९
कर्षूर्वार्ता करीषाग्निः कर्षूः कुल्याभिधायिनी २७८०
पुंभावे तत्क्रियाया च पौरुषं विषमप्सु च २७८१
उपादानेऽप्यामिषं स्यादपराधेऽपि किल्बिषम् २७८२
स्याद्वृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् २७८३
प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा भिक्षा सेवार्थना भृतिः २७८४

दिव्ये शापभेदे क्रोशः । सुरमत्स्यावुभौ अनिमिषो स्त । आत्मा क्षेत्रज्ञः । मानवश्च पुरुषः । काक मत्स्यमत्ति नादति मत्स्यात् यो बकादि खग स च ध्वाङ्क्षः । वीरुल्लता । तृण च कक्षः । प्रग्रहेऽश्वादिरज्जौ । रश्मौ किरणे च अभीषुः । मर्दः पीडा । प्रेषण च प्रैषः । सहायेऽपिशब्दात्मासार्धादौ पक्षः । वस्त्रकृत शिरसो वेष्टन शिरोवेष्ट । किरीट मुकुटम् । उभयो उष्णीषः । शुक्र लातीति शुक्रलो वृषणः । मूषिके उन्दुरे । सुकृते धर्म । वृषभे श्रेष्ठे च वृषः । द्यूतादित्रये आकर्षः । इन्द्रिये ऽक्ष क्लीवम् । द्यूताङ्गे पाशके । कर्षे मानभेदे । चक्रे रथावयवे । कलिद्रुमे बिभीतके व्यवहारे चाक्षः । पुंसि । वार्ता जीविका । करीषाग्नि शुष्कगोमयानल । तत्र कर्षूः । पुंसि । कुल्या नदीभेद । तत्र कर्षूः स्त्रियाम् । पुंभावे पुरुषस्य भावे तत्क्रियाया पुरुषस्य कर्मणि पौरुषम् । जले चकाराद्गरलेऽपि विषम् । उपादाने उत्कोचेऽप्यामिषम् । अपराधे पापेऽपि किल्बिषम् । वृष्टौ मेघवर्षणे । लोक धत्ते लोकधातुर्जम्बुद्वीपस्तस्यांशो भारतादिखण्डे । वत्सरेऽब्दे वर्षशब्द स्यात् । नृत्येक्षण प्रज्ञा चेति द्वयं प्रेक्षाऽन्यम् । अर्थना याच्या । भृतिर्वेतनम् । तत्र भिक्षा । शोभायाम-

द्वार्यापीडे क्वाथरसे निर्व्यूहो नागदन्तके २८०८
तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च २८०९
पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः २८१०
दारेषु च गृहाः श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः २८११
व्यूहो वृन्देऽप्यहिर्वृत्रेऽप्यग्नीन्द्वर्कास्तमोपहाः २८१२
परिच्छदे नृपार्हेऽर्थे परिबर्होऽव्ययाः परे २८१३
आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे २८१४
आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽप्यास्तु स्यात्कोपपीडयोः २८१५
पापकुत्सेषदर्थे कु धिङ् निर्भर्त्सननिन्दयोः २८१६
चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये २८१७

ग्रहः द्वारि द्वारे । आपीडे शेखरे। क्वाथरसे क्वथितद्रव्यरसे । नागदन्तके गृहाद्वै भित्तिस्थकीलद्वये **निर्व्यूहः** । हस्ते यद्गृहीत्वा तुलया द्रव्यमुन्मीयते तत्तुलासूत्रं तत्र । अश्ववृषादिरश्मौ च **प्रग्राहप्रग्रहौ** । परिजनः परिवारः । आदानं स्वीकारः। तत्र पत्नीमूलशापेषु च **परिग्रहः** । दारेषु पत्न्याम् । चकारात्सद्मनि **गृहाः** । पुंभूम्नि । या वरस्त्री उत्तमा स्त्री तस्याः श्रोण्यां कट्यामा**रोहः** । अपिशब्दादवरोहे गजारोहे च।वृन्देऽपिशब्दाद्बलविन्यासेऽपि **व्यूहः**। वृत्रासुरे सर्पेऽप्यहिः ।वह्निचन्द्रसूर्यास्त**मोपहाः** । नृपार्हेऽर्थे राजयोग्यद्रव्ये सितच्छत्रादौ **परिबर्हः** । परेऽतऊर्ध्वं वक्ष्यमाणा आङादिशब्दा अव्यया उच्यन्ते । तेषामत्र वर्गे उपन्यासस्तु पूर्ववन्नानार्थत्वात् **आङि**त्यव्ययं ईषदर्थे अभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे क्रियायोगजेऽर्थे । यः प्रगृह्यसंज्ञकः **आ** इति निपातः सः स्मृतौ स्मरणे वाक्ये वाक्यपूरणे च वर्तते । सविसर्गस्तु **आः** इति यो निपातः स पीडायां कोपे च वर्तते। पापे कुत्सायां ईषदर्थे **कु**शब्दः । अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं निर्भर्त्सनम् । तत्र निन्दायां च **धिक्**। अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः । समाहारः समूहः। मिलितानामन्वयः इतरेतरयोगः । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः। एतेषु **च**शब्दः । आशीराशी-

स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति २८१८
स्वित्प्रश्ने च वितर्के च तु स्याद्भेदेऽवधारणे २८१९
सकृत्सहैकवारे चाप्याराद्दूरसमीपयोः २८२०
प्रतीच्या चरमे पश्चादुताप्यर्थविकल्पयोः २८२१
पुनःसहार्थयोः शश्वत्साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः २८२२
खेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणे वत २८२३
हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः २८२४
प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः २८२५
इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु २८२६
प्राच्या पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थेऽग्रत इत्यपि २८२७
यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे २८२८
मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ २८२९
वृथा निरर्थकाविध्योर्नानाऽनेकोभयार्थयोः २८३०

यदि तत्र । क्षेमे निरुपद्रवे । पुण्ये आदिना मङ्गलेऽपि स्वस्ति । प्रकर्षे लङ्घने अपिना भृशेऽप्यति।प्रश्नवितर्कयो स्वित्।भेदावधारणयोस्तुशब्द ।सहार्थे एकवारे च सकृत् । दूरे समीपे तु आरात् । प्रतीच्यां पश्चिमदिशि । चरमेऽन्त्ये च पश्चात् । अपिशब्दलाभ समुच्चयमत्र विकल्पे चोतशब्द । पुनरर्थे पुनः सहार्थे च शश्वत् । प्रत्यक्षे तुल्ये च साक्षात् । खेदाद्यर्थपञ्चके वत ।हर्षादिचतुष्के हन्तशब्द ।यो मुख्येन सदृशः प्रतिनिधिस्तत्र वीप्सायां लक्षणायां च आदिना इत्थम्भूताख्यानादौ।प्रयोगत इति शिष्टप्रयोगानुसारेण प्रतिशब्दस्य प्रक्षेप ।हेत्वर्थे प्रकरणे प्रकाशे आदिना दर्शनमर्थे समाप्तावपवर्गे इतिशब्द ।प्राच्यार्थे अग्रे पुरस्तात्। अपिशब्द प्राच्यार्थे स्यात्।साकल्ये अवधौ माने परिमाणे अवधारणे निश्चये यावत्तावच्छब्द।अथो अथ इमौ शब्दौ मङ्गलार्थके।अनन्तरे आरम्भे प्रश्ने कार्त्स्न्ये अथो अथ शब्दौ।निरर्थके अविधौ विधिहीने वृथा शब्द ।अनेकार्थे उभयार्थे च

नु पृच्छायां विकल्पे च पश्चात्सादृश्ययोरनु २८३१
प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु २८३२
गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि २८३३
उपमायां विकल्पे वा सामि त्वर्धे जुगुप्सिते २८३४
अमा सह समीपे च कं वारिणि च मूर्धनि २८३५
इवेत्थमर्थयोरेवं नूनं तर्केऽर्थनिश्चये २८३६
तूष्णीमर्थे सुखे जोषं किं पृच्छायां जुगुप्सने २८३७
नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने २८३८
अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् २८३९
हुं वितर्के परिप्रश्ने समयान्तिकमध्ययोः २८४०
पुनरप्रथमे भेदे निर्निश्चयनिषेधयोः २८४१
स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा २८४२
ऊरर्यूरी चोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम् २८४३
स्वर्गे परे च लोके स्ववार्तासंभाव्ययोः किल २८४४

नानाशब्दः। पृच्छायां विकल्पे **नु**शब्दः। पश्चादर्थे सादृश्ये **अनु**शब्दः। प्रश्ने अवधारणे अनुज्ञायां अनुनये सान्त्वने आमन्त्रणे **ननु**शब्दः। गर्हायां समुच्चये प्रश्ने शंकायां संभावनायाम**पि** शब्दः। उपमायां विकल्पे **वा**शब्दः। अर्धे जुगुप्सिते च **सामि**। सहार्थे समीपे **अमा**। वारिणि मूर्धनि च **कम्**। इवार्थे इत्थमर्थे च **एवं**शब्दः। तर्के अर्थनिश्चये च **नूनम्**। तूष्णीमर्थे मौने सुखे च **जोषम्**। पृच्छायां जुगुप्सने **किम्**। प्राकाश्यादिपञ्चके **नाम**शब्दः। भूषणमलंकारः। पर्याप्तिः परिपूर्णता। शक्तिः सामर्थ्यं। वारणं चैतदर्थेऽलंशब्दः क्रमेण। वितर्कपरिप्रश्नयोर्हुंकारः। समीपमध्ययोः **समया**। प्रथमाभावे भेदे च **पुनः**। निश्चये निषेधे च **निः**। प्रबन्धे चिरंतने निकटे आगामिके **पुरा**शब्दः। विस्तारेऽङ्गीकृतौ च **ऊररी, ऊरी, उररी,** इति ३। स्वर्गे परलोके च **स्वः**। वार्तायां संभाव्ये संभावनीये च **किल**।

निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनये खलु　२८४५
समीपोभयतःशीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितः　२८४६
नामप्राकाश्ययोः प्रादुर्मिथोऽन्योन्य रहस्यपि　२८४७
तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे हा विषादशुगर्तिषु　२८४८
अहहेत्यद्भुते खेदे हि हेतावधारणे　२८४९

६ अव्ययवर्ग ।

चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः　२८५०
मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः　२८५१
स्राग्झटित्यञ्जसाह्नाय द्राङ् मङ्क्षु सपदि द्रुते　२८५२
बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे　२८५३
पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ् नाना च वर्जने　२८५४
यत्तद्यतस्ततो हेतावसाकल्ये तु चिच्चन　२८५५
कदाचिज्जातु सार्धं तु साकं सत्रा समं सह　२८५६

निषेधे वाक्यालंकारे जिज्ञासायां अनुनये खलु शब्द । समीपादिषु अभितः । नाम्नि प्राकाश्ये च प्रादुः । अन्योऽन्यार्थे रहसि च मिथः । अन्तर्धाने तिर्यगर्थे च तिरः । विषादार्थेऽन्वये हाकार । अद्भुते खेदे च अहह शब्द । हेतावधारणे च हिशब्द ॥

२८५०–२८५५ चिराय, चिररात्राय, चिरस्य, आद्यशब्दाच्चिरेण, चिरात्, चिरम्, इति ६ चिरार्थका ॥—मुहुः, पुनः पुनः, शश्वत्, अभीक्ष्णम्, असकृत्, इति ५ समा ॥—स्राक्, झटिति, अञ्जसा, अह्नाय, द्राक्, मङ्क्षु, सपदि, इति ७ द्रुते ॥—बलवत्, सुष्ठु, किमुत, सु, अति, अतीव, इति ६ निर्भरे ॥—पृथक्, विना, अन्तरेण, ऋते, हिरुक्, नाना, इति ६ वर्जने ॥—यत्, तत्, यतः, ततः, इति ४ हेतौ ॥—चित्, चन, इति २ असाकल्ये ॥—कदाचित्, जातु, इति २ कस्मिंश्चित्का-

आनुकूल्यार्थकं प्राध्वं व्यर्थके तु वृथा मुधा २८९७
आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमूत च २८९८
तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वति २८९९
दिवाह्नीत्यथ दोषा च नक्तं च रजनाविति २८६०
तिर्यगर्थे साचि तिरोऽप्यथ संबोधनार्थकाः २८६१
स्युः प्याट् पाडङ्ग हे है भोः समया निकषा हिरुक् २८६२
अतर्किते तु सहसा स्यात्पुरः पुरुतोऽग्रतः २८६३
स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषट् वौषट् वषट् स्वधा २८६४
किंचिदीषन्मनागल्पे प्रेत्यामुत्र भवान्तरे २८६५
व वा यथा तथैवैवं साम्येऽहो ही च विस्मये २८६६
मौने तु तूष्णीं तूष्णीकां सद्यः सपदि तत्क्षणे २८६७
दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्देऽथान्तरेऽन्तरा २८६८

ले॥—सार्धम्, साकम्, सत्रा, समम्, सह, इति ५ **सहेत्यर्थे**। प्राध्वमित्येकमानुकूल्ये ॥—वृथा, मुधा, इति २ **व्यर्थके** ॥—आहो, उताहो, किमुत, किं, किमु, उत, इति ६ **विकल्पे** ॥—तु, हि, च, स्म, ह, वै, इति ६ **श्लोकचरणपूर्णतायाम्**॥—सु, अति, इति २ **पूजने**। अह्नीत्यर्थे **दिवा**शब्दः॥—दोषा, नक्तम्, इति २ **रात्रावित्यर्थे**॥—साचि, तिरः, इति २ **तिर्यगर्थे**। प्याट्, पाट्, अङ्ग, हे, है, भोः, इति ६ **संबोधनार्थकाः** ॥—समया, निकषा, हिरुक्, इति ३ **सामीप्ये**। अतर्कितार्थे **सहसे**ति॥—पुरः, पुरतः, अग्रतः, इति ३ **अग्रे इत्यर्थे** ॥—स्वाहा, श्रौषट्, वौषट्, वषट्, स्वधा, इति ५ **देवहविर्दाने** ॥—किंचित्, ईषत्, मनाक्, इति ३ **अल्पे** ॥—प्रेत्य, अमुत्र, इति २ **जन्मान्तरे** ॥—व, वा, यथा, तथा, इव, एवम्, इति ६ **साम्ये**॥—अहो, ही, इति २ **विस्मये** ॥—तूष्णीम्, तूष्णीकाम्, इति २ **मौने** ॥—सद्यः, सपदि, इति २ **तत्काले**॥—दिष्ट्या, समुपजोषम्, इति २ **आनन्दे** ॥—अन्तरे,

अन्तरेण च मध्ये स्युः प्रसह्य तु हठार्थकम् २८६९
युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थानेऽभीक्ष्ण शश्वदनारते २८७०
अभावे नह्य नो नापि मास्म माल च वारणे २८७१
पक्षान्तरे चेद्यदि च तत्त्वे त्वद्धाञ्जसा द्वयम् २८७२
प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यादोमेवं परमं मते २८७३
समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि २८७४
अकामानुमतौ काममसूयोपगमेऽस्तु च २८७५
ननु च स्याद्विरोधोक्तौ कच्चित्कामप्रवेदने २८७६
निःषमं दुःषमं गर्ह्ये यथास्वं तु यथायथम् २८७७
मृषा मिथ्या च वितथे यथार्थं तु यथातथम् २८७८
स्युरेवं तु पुनर्वै वेत्यवधारणवाचकाः २८७९
प्रागतीतार्थकं नूनमवश्य निश्चये द्वयम् २८८०
संवद्वर्षेऽवरे त्वर्वागामेवं स्वयमात्मना २८८१

अन्तरा, अन्तरेण, इति २ मध्ये । प्रसह्येत्येक हठार्थकम् ॥—सांप्रतम्, स्थाने, इति २ युक्ते ॥—अभीक्ष्णम्, शश्वत्, इति २ अनारते ॥—नहि, अ, नो, न, इति ४ अभावे ॥—मास्म, मा, अलम्, इति ३ वारणे ॥—चेत्, यदि, इति २ पक्षान्तरे ॥—अद्धा, अञ्जसा, इति २ तत्वार्थे ॥—प्रादु, आविः, इति २ प्राकाश्ये ॥—ओम्, एवम्, परमम्, इति ३ मते ॥—समन्ततः, परितः, सर्वतः, विष्वक्, इति४सर्वत इत्यर्थे । अकामानुमतौ अनिच्छयानुमतौ काममिति । अ[सूया]पूर्वकस्वीकारे अस्त्विति । चकारात्काममित्यपि । नन्विति विरोधोक्तौ । कच्चिदिति कामप्रवेदने॥—निःषमम्,दुःषमम्,इति२गर्ह्ये॥—यथास्वम्, यथायथम्, इति२यथायोग्ये ॥—मृषा, मिथ्या,इति२वितथे ॥—यथार्थम्, यथातथम्, इति २ सत्ये॥—एवम्, तु, पुनः, वै, वा, इति ५ निश्चयार्थकाः । प्रागिति अतीतार्थकम् । नूनम्, अवश्यम्, इति २ निश्चिते। संवदिति वर्षे । अर्वागिति अर

अल्पे नीचैर्महत्युच्चैः प्रायो भूम्न्यद्रुते शनैः २८८२
सना नित्ये बहिर्बाह्ये स्मातीतेऽस्तमदर्शने २८८३
अस्ति सत्त्वे रुषोक्तावु ऊं प्रश्नेऽनुनये त्वयि २८८४
हुं तर्के स्यादुषा रात्रेरवसाने नमो नतौ २८८५
पुनरर्थेऽङ्ग निन्दायां दुष्ठु सुष्ठु प्रशंसने २८८६
सायं साये प्रगे प्रातः प्रभाते निकषान्तिके २८८७
परुत्परार्यैषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति २८८८
अद्यात्राह्न्यथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् २८८९
तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः २८९०
उभयद्युश्चोभयेद्युः परे त्वह्नि परेद्यवि २८९१
ह्यो गते नागतेऽह्नि श्वः परश्वस्तु परेऽहनि २८९२

रे ॥—आम्, एवम्, इति २ अङ्गीकारे। **स्वय**मिति आत्मनेत्यर्थे। **नीचै**रित्यल्पे। **उच्चै**रिति महति। **प्राय** इति भूम्नि। **शनै**रिति अद्रुते। **सने**ति नित्ये। **बहि**रिति बाह्ये। **स्मे**त्यतीते। **अस्त**मिति दर्शनाभावे। **अस्ती**ति सत्वे। कोपेनोक्तौ उ। **ऊ**मिति प्रश्ने। **अयी**त्यनुनये। **हु**मिति तर्के। **उषे**ति रात्रेरवसाने। **नमः** प्रणामे। **अङ्गे**ति पुनरर्थे। **दुष्ठु** निन्दायाम्। **सुष्ठु** प्रशंसने। **साय**मिति साये ॥—प्रगे, प्रातः, इति २ **प्रभाते**। **निकषे**ति समीपार्थे। पूर्वेऽब्दे गते वर्षे **परु**दिति। पूर्वतरे गतवर्षात्पूर्ववर्षे **परारी**ति। यति वर्तमानेऽब्दे **ऐषम** इति। **अत्रा**ह्नि अस्मिन्नहनीत्यर्थे **अद्य**शब्दः। अथ पूर्वेऽह्नीत्यादिशब्देन उत्तरेऽह्नीत्यादिषट्कस्य ग्रहणम्। पूर्वस्मिन्नहनीत्यर्थे **पूर्वेद्युः**। उत्तरस्मिन्नहनि **उत्तरेद्युः**। अपरस्मिन्नहनि **अपरेद्युः**। अधरस्मिन्नहनि **अधरेद्युः**। अन्यस्मिन्नहनि **अन्येद्युः**। अन्यतरस्मिन्नहनि **अन्यतरेद्युः**। इतरस्मिन्नहनी**तरेद्युः** ॥—उभयद्युः, उभयेद्युः, इति २ **उभयस्मि**न्नहनीत्यर्थे। **परेद्यवी**त्येकं परेऽहनि। **ह्य** इत्येकं गतेऽहनि। **श्व** इत्येकमनागते आ-

तदा तदानीं युगपदेकदा सर्वदा सदा २८९३
एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा २८९४
दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः २८९५

७ लिङ्गादिसंग्रहवर्गः ।

सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः २८९६
अनुक्तैः संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोन्नयेत् २८९७
लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः २८९८
स्त्रियामीदूद्विरामैकाच्सयोनिप्राणिनाम च २८९९
नाम विद्युन्निशावल्लीवीणादिग्भूनदीह्रियाम् २९००

मिन्यहनि । तत परेऽहनि परश्व इति ॥—तदा, तदानीम्, इति २तस्मिन्काल इत्यर्थे । युगपदित्येकदेकस्मिन्काले ॥—सर्वदा, सदा, इति२ सर्वस्मिन्काले ॥—एतर्हि, सम्प्रति, इदानीम्, अधुना, साम्प्रतम्, इति५अस्मिन् काले । तथेति समुच्चये । पूर्वादौ दिग्देशकाले । प्रत्यगादय इत्यादिशब्देन स्ववागित्यादिमह ॥

२८९६–२८९७सलिङ्गशास्त्रैः पाणिन्याद्युक्तलिङ्गानुशासनसहितैः सन्नादिप्रत्ययजैश्चिकीर्षादिशब्दैः, कृद्भिः श्वपाकादिभिः, तद्धितप्रत्ययजैः अणाद्यन्तैः, समासजैरदन्तोत्तरपदो द्विगुरित्यादिनोक्तैः, बाहुल्येन पूर्वमनुक्तैः, शब्दैरयं सङ्ग्रहः क्रियते । इहास्मिन्सङ्ग्रहवर्गे लिङ्गमुन्नयेदूहेत् । कथं सङ्कीर्णवत् । यथा सङ्कीर्णवर्गे प्रकृत्यादिभिरुन्नेयं तथानाप्युन्नयेत् सन्नादिकृत्तद्धितसमासजविषयं पूर्वोक्तशब्दलिङ्गादन्यलिङ्गं लिङ्गशेषस्तस्य विधिः व्यापी स्वविषयस्य व्यापको भवति । यदि प्रागुक्तैरिहोक्तैश्च विशेषविधिभिः न बाधितः स्यात् तर्ह्येव व्यापी भवेदित्यर्थः । स्त्रियामित्यधिकारोऽयं मर्त्त्यशब्दपर्यन्तं ज्ञेयं । ईदूतौ ईकारोकारौ विरामौ अवसानस्थौ यस्य तदीदूद्विरामं तच्च तदेकाच् च ईदूद्विरामैकाच् ईदन्तमूदन्तं वा यदेकस्वरं शब्दरूपं तत्स्त्रियाम् । योनिर्भगं तत्सहितानां प्राणिनां नाम स्त्रियाम् । विद्युत्, निशा, वल्ली, वीणा, दिक्, भू,

अदन्तैर्द्विगुरेकार्थो न स पात्रयुगादिभिः २९०१
तल्वृन्दे येनिकट्यत्रा वैरमैथुनिकादिवुन् २९०२
स्त्रीभावादावनिक्तिण्ण्वुलणच्ण्वुच्क्यब्युजिञङ्निशाः ०३
उणादिषु निरूरीश्च ङ्यावूङन्तं चलं स्थिरम् २९०४
तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाल्लवा ण दिक् २९०५
घञो ञः सा क्रियास्यां चेद्दाण्डपाता हि फाल्गुनी २९०६
श्यैनंपाता च मृगया तैलंपाता स्वधेति दिक् २९०७
स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षापचये यदि २९०८

नदी, ही, इत्यष्टानां यन्नाम तत्स्त्रियाम् । अदन्तैर्मूलादिशब्दैर्ये एकार्थः समाहारार्थो द्विगुसमासः स स्त्रियां स्यात् । पात्रयुगाद्युत्तरपदैः अदन्तैरेकार्थो द्विगुः स्त्रियां न स्यात् । तल्प्रत्ययः स्त्रियाम् । स तु भावाद्यर्थे विहितः । वृन्दे समूहे य-इनि-कट्य-त्र एते चत्वारः प्रत्ययाः स्त्रियाम् । मिथुनस्य कर्म मैथुनिका । वैरमैथुनादौ च यो वुन्प्रत्ययः स स्त्रियाम् । आदिना वीप्सादौ वुनो ग्रहणम् । स्त्रियां भावादिः स्त्रीभावादिस्तस्मिन् । स्त्रियामित्यधिकृत्य भवादौ ये विहिताः प्रत्यया अनि, क्तिन्, ण्वुल्, णच्, ण्वुच्, क्यप्, युच्, इञ्, अङ्, निश, इति स्त्रियां स्युः । उणादिषु ये निः, ऊः, ईः एते त्रयः स्त्रियां स्युः । ङयन्तम्, आवन्तम्, ऊङन्तम् च यच्चलं जंगमं स्थिरं स्थावरं वा तत्स्त्रियां स्यात् । तच्छब्देनात्र मुष्ट्यादिकं निर्दिश्यते । तन्मुष्ट्यादिकं प्रहरणं यदि क्रीडायां वर्तते तर्हि तस्मिन्नर्थे विहितो णप्रत्ययः स्त्रियाम् । दिगित्यनेनोक्तोदाहरणोद्देशः । सा घञन्तवाच्या । दण्डपातादिक्रियाऽस्यां फाल्गुन्यादिकायामित्यर्थे घञन्ताद्विहितो यो ञप्रत्ययः स स्त्रियां स्यात् । दण्डपातोऽस्यां फाल्गुन्यां सा दाण्डपाता फाल्गुनी । एवम्—श्येनपातोऽस्यां श्यैनंपाता मृगया । तिलपातोऽस्यां स्वधाक्रियायां तैलंपाता । इतिशब्देन मुसलपातोऽस्यां मौसलपाता भूमिरित्यादिसिद्धिः । दिगित्यनेन दाण्डपातादिकं उदाहरणमिति सूचितम् । यदि अपचयेऽल्पत्वे विवक्षा वक्तुमिच्छा स्यात्तर्हि मृणाल्यादयः स्त्रीलिङ्गाः स्युः । अथ ङयावूङन्त-

लङ्का शेफालिका टीका धातकी पञ्जिकाढकी २९०९
सिध्रका सारिका हिक्का प्राचिकोल्का पिपीलिका २९१०
तिन्दुकी कणिका भङ्गिः सुरङ्गासूचिमाढयः २९११
पिच्छावितण्डाकाकिण्यश्चूर्णिः शाणी द्रुणी दरत् २९१२
सातिः कन्था तथासन्दी नाभी राजसभापि च २९१३
झल्लरी चर्चरी पारी होरा लट्वा च सिध्मला २९१४
लाक्षा लिक्षा च गण्डूषा गृध्रसी चमसी मसी २९१५
पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः २९१६
स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशरारयः २९१७
करगण्डोष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तनाः २९१८
अह्नाहान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः २९१९

मित्यादिनोक्तलिङ्गानामपि केषाञ्चिन्नाम्ना सुखेन लिङ्गज्ञानाय पृथक् पाठं क्रान्तादिक्रमेणाह—लङ्केति। लङ्का, शेफालिका, टीका, धातकी, पञ्जिका, आढकी, सिध्रका, सारिका, हिक्का, प्राचिका, उल्का, पिपीलिका, तिन्दुकी, कणिका, भङ्गि, सुरङ्गा, सूचि, माढि, पिच्छा, वितण्डा, काकिणी, चूर्णि, शाणी, द्रुणी, कथा, दरत्, साति, आसन्दी, नाभि, राजसभा, झल्लरी, चर्चरी, पारी, होरा, लट्वा, सिध्मला, लाक्षा, लिक्षा, गण्डूषा, गृध्रसी, चमसी, मसी, इति। पुंस्त्वे इति पतङ्गशब्दपर्यन्तमधिकारः। देवास्तुषितसाध्यादयः। अनुचराः सुनन्दादयः ते सहिताः सुरासुराः दैत्यदैत्याः पर्यायैः सह पुंसि। स्वर्ग, याग, अद्रि, मेघ, अब्धि, द्रु, काल, असि, शर, अरि, कर, गण्ड, ओष्ठ, दोः, दन्त, कण्ठ, केश, नख, स्तन, एते ऊनविंशतिः सभेदाः सपर्यायाश्च पुंसि स्युः। अह्नः अह्नश्च एतदन्ताः पुंसि स्युः। क्ष्वेडभेदाः विषविशेषाः पुंस्त्वे स्युः। रात्रान्ता इति समासान्तस्यैकदेशानुकरणम्। एवमुत्तरत्रापि। रात्रशब्दोऽन्ते येषां ते यदि प्राक् असंख्यावाचकशब्दरहितास्तर्हि पुंसि।

श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नन्ता अबाधिताः २९२०
कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः २९२१
कषणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ २९२२
पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः २९२३
नाम्न्यकर्तरि भावे च घञजऽनङ्णघाथुचः २९२४
ल्युः कर्तरीमनिज्भावे को घोः किः प्रादितोऽन्यतः २९२५
द्वन्द्वेऽश्ववडवावश्ववडवा न समाहृते २९२६

श्रीवेष्टादयो ये निर्यासाः द्रवसारवाचकास्ते पुंसि स्युः । आद्येन श्रीवासवृकधूपादयः। चकाराद्गुग्गुलुसिह्लकादयः । अस् च अन् च तावन्तौ येषां ते असन्नन्ताः द्वयच्कमसिवु-सन्नन्तमित्यादिना वक्ष्यमाणेन अप्सरआदीनां पूर्वोक्तेन च बाधकेनाबाधिताश्चेत्पुंसि स्युः । अबाधिता इति किम् । इदं वयः । इदं लोम । तुश्च रुश्च तुरू तौ विरामे येषां ते तुरुविरामकाः कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुशब्दान्ताश्च रुशब्दान्ताश्च पुंसि स्युः । कषणभमराः षड्वर्णा उपान्ते अन्त्यसमीपे येषां ते तथा । यदीति । यदि एते कादिव-र्णषट्कोपान्ता अदन्ताः स्युस्तर्हि पुंसि भवन्ति । पथनयसटवर्णषट्कोपान्ताः अबाधि-ताश्चेत्पुंसि स्युः । अत्र यद्यदन्ता इति पूर्वोक्तं न संबध्यते । अथादित्वात् । गोत्रेति । गोत्रं वंशः तस्मिन्नाख्या संज्ञा येषां ते गोत्राख्या ऋषिसंज्ञकाः गोत्रस्यादिपुरुषाः ये प्रवरा-ध्यायपठिताः येऽप्यन्ये अपत्यप्रत्ययं विना गोत्रवाचित्वेन लोके प्रसिद्धास्ते पुंसि स्युः । चरणस्य वेदशाखाया आह्वयाः संज्ञाः पुंसि स्युः । नाम्नि संज्ञायां अकर्तरि च कारके भावमात्रे च विहितास्ते घञ्, अच्, अप्, नङ्, ण, घ, अथुच्, एते सप्त प्रत्ययाः पुंसि स्युः । भावे चेति चकारादसंज्ञायां च घञ् गृहीतः । ल्युरिति । कर्तरि नन्द्या-दिल्युः पुंसि स्यात् । भावे पृथ्वादिभ्यो य इमनिच् स पुंसि स्यात् । भाव इति किम् । वृणोतीति वरिमा पृथ्वी । अत्र भावे इति शब्दो देहलीदीपन्यायेन पूर्वत्र परत्र च संब-ध्यते । प्रादितः अन्यतश्च परो यो घुसंज्ञो धातुस्तस्माद्विहितः किप्रत्ययः पुंसि स्यात् । द्वन्द्वे समाहारादन्यत्र द्वन्द्वसमासेऽश्ववडवौ पुंसि । स्वयमेवोदाहरति । अश्वाश्च वडवा-श्चाश्ववडवाः । एवमश्ववडवान् । अश्ववडवैरित्यादिप्रयोगः । समाहारे त्वश्ववडवमिति

कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयःपूर्वकोऽपि च   २९२
वटकश्चानुवाकश्च रल्लकश्च कुडङ्गकः   २९२
पुङ्खो न्यूङ्खः समुद्गश्च विटपट्टघटाः खटाः   २९२
कोट्टारघट्टहट्टाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत्   २९३
गड्डुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः   २९३
दृतिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्गीथबुद्बुदाः   २९३
कासमर्दोऽर्बुदः कुन्दः फेनस्तूपौ सयूपकौ   २९३
आतपः क्षत्रिये नाभिः कुणपक्षुरकेदराः   २९३
पूरक्षुरप्रचुक्राश्च गोलहिङ्गुलपुद्गलाः   २९३
वेतालभल्लमल्लाश्च पुरोडाशोऽपि पट्टिशः   २९३
कुल्माषो रभसश्चैव सकटाहः पतद्ग्रहः   २९३
द्विहीनेऽन्यच्च खारण्यपर्णश्वभ्रहिमोदकम्   २९३

क्लीबम् । सूर्यचन्द्रपर्यायपूर्वक कान्तशब्द पुंसि । अयोवाचकपूर्वकोऽपि कान्त पुंसि इदानीं पुलिङ्गविशेषपर्यन्तमनुक्तानां कान्तादिक्रममनतिक्रम्याह—वटक, अनुवाक रल्लक, कुडङ्गक, पुङ्ख, न्यूङ्ख॰, समुद्ग॰, विट॰, पट्ट, घट, खट॰, कोट्ट, आरघट्ट हट्ट, पिण्ड, गोण्ड, पिचण्ड॰, पिचण्डवत् गड्ड्वादयोऽपि पुंसि स्युरिति वक्ता निर्दिश्यते । गड्डु॰, करण्ड, लगुड, वरण्ड, किण, घुण, दृति, सीमन्त, हरित्, रोमन्थ, उद्गीथ, बुद्बुद, कासमर्द, अर्बुद, कुन्द, फेन, स्तूप॰, यूप, आतप॰, क्षत्रिये नाभि, कुणप, क्षुर, केदर, पूर, क्षुरप्र, चुक्र, गोल, हिङ्गुल॰, पुद्गल वेताल, भल्ल, मल्ल, पुरोडाश, पट्टिश, कुल्माष, रभस, सकटाह, पतद्ग्रह॰, इति द्विहीने द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीने नपुंसके । अधिकारोऽयमाचाह्निकात् । श्लोकद्वये प्र धान्येन निर्दिष्टा खादिशब्दपाङ्क्तिरिति पर्यायैः सह क्लीबे । अन्नान्यदिति बाधितात् द यत्तदेव क्लीबमिति सावधानार्थमुक्तम् । चकाराद्भुआमरणादिसंग्रहः । खम्, अरण्य

शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणं बलम् २९३९
फलहेमशुल्वलोहसुखदुःखशुभाशुभम् २९४०
जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् २९४१
कोट्याः शतादिसंख्यान्या वा लक्षा नियुतं च तत् २९४२
द्व्यचकमसिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि २९४३
त्रान्तं सलोपधं शिष्टं रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम् २९४४
पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुर्लक्ष्यानुसारतः २९४५
द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः २९४६
षष्ठ्याश्छाया बहूनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा २९४७
शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थादराजकात् २९४८

पर्णम्, श्वभ्रम्, हिमम्, उदकम्, शीतम्, उष्णम्, मांसम्, रुधिरम्, मुखम्, अक्षि, द्रविणम्, बलम्, फलम्, हेम, शुल्वम्, लोहम्, सुखम्, दुःखम्, शुभम्, अशुभम्, जलपुष्पाणि, लवणम्, व्यञ्जनं, अनुलेपनम्, इति । अत्र बाधितादन्यत् इति किम् । आकाशो विहायाः द्यौः । अटवी अरण्यानीत्यादिकम् । एवमन्यदप्यूह्यम् । कोट्या अन्या कोटिशब्दं विना या शतादिसंख्या सा क्लीबे स्यात् । लक्षाशब्दो वा क्लीबे । पक्षे स्त्रियाम् । तदिति लक्षस्य पर्यायो नियुतम् । असन्तमिसन्तमुसन्तमन्नन्तं च यत् द्व्यचकं द्विस्वरं तत्क्लीबे । अकर्तरि कर्तुरन्यत्र यदनान्तं अनेत्यन्ते यस्य तत्क्लीबे । त्रान्तं क्लीबे । सकारो लकारो वा उपधा अन्त्यात्पूर्वो यस्य तत् सलोपधम् । शिष्टमिति यदवशिष्टं प्रागुक्तादन्यत् तच्च प्रागुक्तम् । संख्यापूर्वो रात्रशब्दः क्लीबे । पात्रादिभिरदन्तैरेकार्थो यो द्विगुः स क्लीबे । आदिना चतुर्युगम् । लक्ष्यानुसारतः शिष्टप्रयोगानुगमेनेत्यर्थः । द्वन्द्वसमासस्यैकत्वं अव्ययीभावश्च क्लीबे । संख्याया अव्ययाच्च परः पथः क्लीबे । समासे षष्ठीविभक्त्यन्तात्परा छाया क्लीबे । सा चेद्बहूनां संबन्धिनी तर्ह्येव तदुदाहरति—वीनां पक्षिणां छाया विच्छायमिति । बहूनामिति किम् । कुड्यच्छाया कुड्यच्छायमिति वा । संहतौ समूहविषये सभाशब्दः क्लीबे । अत्रापि षष्ठ्या इत्यनुवर्तते । शालार्था गृहार्था अपिशब्दात्संहत्यर्था च या सभा सा अराजकात् राजशब्दविवर्जितात् राजामनुष्या-

दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमिमा दिशः　२९४९
उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने　२९५०
कोपज्ञकोपक्रमादि कन्थोशीनरनामसु　२९५१
भावे नणकचिद्भ्योऽन्ये समूहे भावकर्मणोः　२९५२
अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः　२९५३
क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्थतोटके　२९५४
चोचं पिच्छं गृहस्थूणं तिरीटं मर्म योजनम्　२९५५
राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः　२९५६
माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपिञ्जरम्　२९५७
लोकायतं हरितालं विदलस्थालवाह्लिकम्　२९५८

थात्, राजार्थात्, राजपर्यायात्, अमनुष्यार्थात्, रक्षआदिशब्दात्पष्ठ्यन्तात्परा चेत् क्लीबे। षष्ठ्या इति किम् । नृपतिविषये सभा नृपतिसभा । नृणां पतिर्यस्याः सा चासौ सभा चेति वा नृपतिसभा। अमनुष्यार्थादिति किम्। दासीसभा । इमा दिश इति दासीसभमित्यादीनि क्रमेण त्रीण्युदाहरणानि तत्र दासीसभमित्यादि तु सहशाविलमर्थेव । इतरे तु शालासहक्तिसाधारणे । तयोरुपज्ञोपक्रमयोरादित्व प्राथम्य तस्य प्रकाशने द्योतने उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च समासः क्लीबे स्यात् । उदाहरणमाह—को प्रज्ञा तस्योपज्ञा कोपज्ञ प्रजा । कस्योपक्रम कोपक्रम लोक । अत्रापि षष्ठ्या इत्यनुवर्तते । उशीनराणां नामसु मध्ये षष्ठ्यन्तात्परा कन्था क्लीबे । चकार इत् अनुबन्धो यस्य स चित् । नश्च णश्च कश्च चिच्च नणकचितः । तेभ्योऽन्ये ये तव्यदादयोऽदन्ता धातुप्रत्यया भावे विहितास्ते क्लीबे। पुण्यसुदिनाभ्यां परो विहितसमासान्तोऽहन्शब्दः क्लीबे। क्रियाणामव्ययानां च भेदकानि विशेषणानि क्लीबे एकवचने च स्युः । अथ कानिचित्कण्ठरवेणाह—उक्थम्, तोटकम्, चोचम्, पिच्छम्, गृहस्थूणम्, तिरीटम्, मर्म, योजनम्, राजसूयम्, वाजपेयम्, कवेः कर्तावर्तमानं गद्यम्, पद्यम्, माणिक्यम्, भाष्यम्, सिन्दूरम्, चीरम्, चीवरम्, पिञ्जरम्, लोकायतम्, हरितालम्, विदलम्, स्थालम्,

पुंनपुंसकयोः शेषोऽर्धर्चपिण्याककण्टकाः २९५९
मोदकस्तण्डकष्टङ्कः शाटकः कर्पटोऽर्बुदः २९६०
पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः २९६१
कुष्ठं मुण्डं शीधु बुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम् २९६२
संगमं शतमानार्मशम्बलाव्ययताण्डवम् २९६३
कवियं कन्दकार्पासं पारावारं युगंधरम् २९६४
यूपं प्रग्रीवपात्रीवे यूषं चमसचिक्कसौ २९६५
अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् २९६६
तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् २९६७
स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः २९६८
जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः २९६९
ऊर्मिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको झाटलिर्मनुः २९७०

वाह्लिकम्, इति॥ अथ चिक्कसपर्यन्ताः पुंसि क्लीबे च स्युः। उक्तादन्यः शेषः । ऋचोऽर्धमर्धर्चः, पिण्याकम्, कण्टकम्, मोदकम्, तण्डकः, टङ्कः, शाटकः, कर्पटम्, अर्बुदम्, पातकम्, उद्योगः, चरकम्, तमालः, आमलकः, नडः, कुष्ठम्, मुण्डम्, शीधु, बुस्तम्, क्ष्वेडितम्, क्षेमम्, कुट्टिमम्, संगमम्, शतमानम्, अर्मम्, शम्बलम्, अव्ययम्, ताण्डवम्, कवियम्, कन्दम्, कर्पासम्, पारावारम्, युगंधरम्, यूपम्, प्रग्रीवम्, पात्रीवम्, यूपम्, चमसः, चिक्कसः, इति । अर्धर्चादौ अस्मिन्वर्गे पुंनपुंसकाधिकारे घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं पाणिन्यादिभिरुक्तं तत्तु वैदिकमतस्तदिह नोक्तम्। तल्लोकेऽप्यस्ति चेत् शेषवत्। उक्तादन्यः शेषस्तद्वदस्तु शिष्टप्रयोगतो ग्राह्यम् । अपत्यान्ता अपत्यप्रत्ययान्ताः स्त्रीपुंसयोः स्युः । द्विचतुःषट्पदोरगाः । द्विपदचतुष्पदषट्पदवाचिनो भुजगवाचिनश्च जातिभेदाः स्त्रीपुंसयोः। स्त्रीयोगैः सह पुमाख्याः पुंनामानि स्त्रीपुंसयोः । मल्लकादयश्च स्त्रीपुंसयोः । ऊर्मिः, वराटकः, स्वातिः, वर्णकः, झाटलिः,

मूषा सूपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटी कटी कुटी　२९७१
स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः ष्यञ्क्वचिच्च वुञ्　२९७२
औचित्यमौचिती मैत्री मैत्र्य वुञ्प्रागुदाहृतः　२९७३
षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाछायाशालासुरानिशाः　२९७४
स्याद्वा नृसेन श्वनिशं गोशालमितरे च दिक्　२९७५
आबन्नन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप्　२९७६
त्रिखट्वं च त्रिखट्वी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि　२९७७
त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाडिमौ　२९७८
परं लिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे तत्पुरुषेऽपि तत्　२९७९
अर्थान्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः　२९८०

मनु, मूषा, सुपाटी, कर्कन्धू, यष्टि, शाटी, कटी, कुटी, इति । भावक्रिययो ष्यञ् कर्मणि च वर्तमान ष्यञ्प्रत्ययो वुञ्प्रत्ययश्च क्वचित्स्त्रीनपुंसकयोर्वर्तते । तत्र ष्यञ्-प्रत्ययमुदाहरति—उचितस्य भाव औचित्यम्, औचिती च । मित्रस्य कर्म मैत्र्य मैत्री वा । वुञ्प्रत्ययस्तु वैरमैथुनिकादिवुन् इत्य प्रागुदाहृत । तथा मिथुनस्य भाव कर्म वा मैथुनिका मैथुनकं च । तत्पुरुषे षष्ठ्यन्त षष्ठीविभक्त्यन्त प्राक्पद यासां ता षष्ठ्यन्त-प्राक्पदा सेना, छाया, शाला, सुरा, निशा, एते शब्दा स्त्रियां क्लीबे च स्युः । उदाहरति—नृसेन नृसेना वा । इतर इति एवमन्यत्राप्युदाहर्तव्यम् । आबन्तोत्तर-पदोऽन्नन्तोत्तरपदश्च द्विगुसमास पुंसि न स्यात् । किंतु स्त्रीनपुंसकयो । अन्नन्तोत्तरप-दस्य योऽन्त्यनकारस्तस्य लुप् लोपश्च स्यात् । आबन्तान्त्यपदमुदाहरति—त्रिखट्वं त्रिखट्वी च । त्रितक्षं त्रितक्षी च । तक्षन्शब्दस्यान्त्यनकारो लुप्त ॥ पात्री, पुटी, वाटी, पेटी, कुवल, दाडिम, इति शब्दा त्रिषु त्रिलिङ्गा । द्वन्द्वैकत्वस्याव्ययीभावस्य च लिङ्ग प्रागुक्तम् । स्वप्रधाने उभयपदप्रधाने इतरेतराख्ये द्वन्द्वसमासे च तत्पुरुषे च यत्परमग्रिमपदस्य लिङ्गं तदेव लिङ्ग स्यात्, अपवाद तत्पुरुषलिङ्गस्यापवादमाह—अर्थेति । अर्थान्तशब्दा परोपगा परगामिन वाच्यलिङ्गा प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वा

तद्धितार्थो द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः २९८१
बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नामुन्नेयं तदुदाहृतम् २९८२
गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधिभिः परगामिनः २९८३
कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि २९८४
अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः २९८५
षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम् २९८६
परं विरोधे शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः २९८७

८. काण्डसमाप्तिः ।

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने २९८८
सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः २९८९

परोपगाः । तद्धितार्थो द्विगुर्वाच्यलिङ्गः । संख्याशब्दाः सर्वनामसंज्ञकास्तदन्तकाश्च परलिङ्गभाजः । अदिङ्नाम्नां बहुव्रीहिरन्यलिङ्गभाक् । तदुदाहरणं स्वयमुन्नेयम् । गुणयोगेन द्रव्ययोगेन क्रियायोगेन च य उपाधिर्विशेषणं तेन धर्मिणि प्रवृत्तास्ते धर्मिलिङ्गभाजः । असंज्ञायां कर्तरि कृत्प्रत्ययाः । कर्मणि कर्तरि च वर्तमानाः कृत्प्रत्ययाः परगामिनः । तेन रक्तमित्याद्यर्थे अणादितद्धितप्रत्ययान्ता नानार्थभेदकाः अनेकार्थविशेषणभूताः विशिष्टत्वाद्वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । रक्ताद्यर्थे इत्यादिशब्दान्मथुराया आगतो माथुरोऽयम् । षट्संज्ञकाः षान्तनान्तसंख्या कतिशब्दश्च त्रिलिङ्गयां समाः सरूपा नित्यं बहुषु वर्तमाना अतो बहुवचनान्ताश्च । युष्मदस्मच्छब्दौ तिङन्तपदान्यव्ययानि च त्रिषु समानि । परमिति । विरोधे विप्रतिषेधे सति परं लिङ्गानुशासनं प्रवर्तते । अभिधानादिकं शिष्टानां महाकवीनां भाष्यकारादीनां प्रयोगतो ज्ञेयम् । यद्वा अनुक्तं शब्दलिङ्गं शिष्टप्रयोगतो बोद्धव्यम् ॥

२९८८–२९८९ उक्तमुपसंहरति—इतीति । इत्येवंप्रकारेणामरसिंहस्य कृतौ नामलिङ्गशास्त्रे सामान्यनामा तृतीयः काण्डः प्रस्तावो वर्गसमूहो वा अङ्गैः सहितः समर्थितो निरूपितः ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

॥ श्रीः ॥

अथ मूलस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका ।

